پرسە پەرلەمانییەکان

سەردار عەزیز

پەرلەمان چییە؟

بوودجە

دیپلۆماسیی پەرلەمانی

پێشەکی

ئەدەبیاتی سیاسی لەمەڕ دەزگای پەرلەمان کەمە، لە کاتێکدا دەزگای پەرلەمان خاوەن مێژوویەکی قووڵ و بوارێکی فیکریی دەوڵەمەندە. پەرلەمان وەك لە ناوەکەیدا دیارە، لە کەلتوورێکی ترەوە بۆ ئێمە هاتووە. ئەم ناوە چەندین بواری جیاواز لە خۆی دەگرێت، وەك سیستەم، کە جیاوازە لە سیستەمەکانی تر، وەك پیادەکردنی سیاسی کە جیاوازە لە شێوازەکانی تری پیادەکردنی سیاسی. لە هەمان کاتدا، ئەو ئامرازە سیاسییەی کە پەرلەمان بەکاری دەبات، جیاوازە لە ئامرازە سیاسییەکانی تر. پەرلەمان وەك جێگایەك بۆ بەرهەمهێنانی یاسا، دەبێت وەڵامدەرەوەی خواستی جەماوەر و هەروەها زەمینەسازی بەڕێوەچوونی پرۆسەی حوکمڕانی بێت .

ئەدەبیاتی سیاسی دەربارەی پەرلەمان تەنها بۆ ئەوانە نییە کە ڕاستەوخۆ پەیوەستن بە پەرلەمانەوە، بەڵکو بۆ هەموو ئەندامانی کۆمەڵگایە؛ چونکە یەکێك لە کارە هەرە سەرەکییەکانی دەزگای پەرلەمان نوێنەرایەتیکردنە، بۆیە هەبوونی مەعریفە لەسەر ئەوەی کە ئایا ئەم دەزگایە کە نوێنەرایەتی دەکات، چییە، چ مێژوویەکی هەیە، چۆن لە جێگاکانی تر بە ڕێوە دەچێت، لەڕادەبەدەر گرنگە.

لە کاتێکدا کاری سەرەکیی پەرلەمان نوێنەرایەتیکردنە، بەڵام دەبێت لای ئەوانەی کە نوێنەرایەتییان دەکات، وێنایەکی ڕوون هەبێت، کە تەنها لە بوونی مەعریفەوە دێتە ئاراوە. بەبێ بوونی ئەم وێنا ڕوونە لای هاووڵاتی، پەیوەندیی نێوان نوێنەر و نوێنەرایەتیکراو ئەستەم دەبێت.

ئەم کتێبە بەشێکە لە پرۆژەیەکی گەورەتر، لێرەدا تەنها سێ بوار لە خۆی دەگرێت. بەشی یەکەمی ناساندنی پەرلەمانە وەك ناوەندێك کە دەرفەتی ئەوە دەڕەخسێنێت هەتا لە هێزەوە بگوێزینەوە بۆ ئارگومێنێت یان عەقڵ. بەم پێیە، حوکمڕانی لەسەر بنەمای عەقڵ و لەیەکگەیشتن و سازان و سوودی هەموان یان زۆرینە. بەشی دووەم تەرخان کراوە بۆ بوودجە. بوودجە سەرەکیترین کاری پەرلەمانە لە ساڵێکدا. بوودجە تەنها بریتی نییە لە تێپەڕاندنی پرۆژەیاسایەك، بەڵکو کاری سەرتاپا ساڵە. بوودجە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە دۆخی ئابووریی وڵات و هەروەها پرسی ئەوەی کێ چەند سوودمەند دەبێت و کێ چەند سوودمەند نابێت. بوودجە ئەو پرۆسەیەیە کە لە ڕێگای باج و خەرجییەکانەوە هاووڵاتیان پێکەوە گرێ دەدات. بۆیە بوودجە بنەمای پرۆسەی حوکمڕانییە و هەروەها کاری هەرە سەرەکیی پەرلەمان بووە لە مێژوودا.

بەشی سێیەم تەرخان کراوە بۆ دیپلۆماسیی پەرلەمانی. دیپلۆماسیی کوردی بە گشتی لاوازە، بە تایبەتی بە هۆی نەبوونی دەوڵەتەوە. دیپلۆماسیی پەرلەمانی دەرفەتێکە بۆ کورد تا لە ڕێگای دەزگاوە، بە چەندین شێوازی جیاواز، پەیوەندی لەگەڵ ناوەند و دەزگا پەرلەمانییەکانی دونیادا بونیاد بنێت. ئەمە لە سەردەمێکدایە کە پەیوەندی ئاسانە و هەتا دێت، خەم و کێشەکانی دونیا جیهانی دەبێتەوە. بوارەکانی وەك ژینگە، ئاسایش، تیرۆر، بازرگانی، جەنگ، وزە، هەموو هەتا دێت، دەبنە بواری جیهانی، لە هەمان کاتدا بوارە نۆرماتیڤەکانی وەك مافی مرۆڤ، مافی ئافرەت، مافی منداڵ، مافی ئاژەڵ، هەموویان ئاستێکی ستانداردی جیهانی وەردەگرن.

پەرلەمانی کوردستان وەك تاکە پەرلەمانی هەرێمی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بنەما و ئەگەری ئەوەی هەیە کە بتوانێت لە بواری دیپلۆماسیدا ڕۆڵێکی کارا بگێڕێت: بە هۆی شەرعیبوون و نوێنەرایەتی و دیموکراسییەوە.

ئەم کتێبە تەنها بۆ خەڵکانی تایبەتمەند نەنووسراوە. هەرچەندە باس لە هەندێکی بواری تایبەت دەکات، بەڵام لە هەمان کاتدا، لە ناواخندا قسە لەسەر زۆر بوار دەکات کە خەمی گشتین، وەك دەزگا، سیستەم، حوکمڕانی، هێز، لەگەڵ چۆنێتیی بەڕێوەچوونی داهاتی وڵات.

پەرلەمان چییە؟

پێشەکی

ئامانجی ئەم نووسینە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارەیە: ئایا پەرلەمان چییە؟ وەڵامدانەوەیەك کە بە شێوەیەکی ورد و چڕ و لە ئاستی جیاوازدا دەبێت. کاتێك لە چییەتیی دەسەڵاتێك، دەزگایەك، ناوەندێك دەپرسین، ئەوا لە مێژوودا، لە جوگرافیادا، لە کەلتوور و هەروەها لە چۆنێتیی کارکردن و کارنەکردنی ئەم دەزگایەدا بەدوای وەڵامدا دەگەڕێین. بەڵام بۆ ئەوەی دەزگایەك ببێتە بەشێك لە نەریتی کۆمەڵایەتی و وەك گومانلێنەکراوێك و نۆرمێك وەربگیرێت، دەبێت پرۆسەیەکی ئاگایی یان ئینتلێکچواڵی لە پشتیەوە بێت. هانا ئارێنت، وەك خانمە بیرمەندی ئەڵمانی-ئەمەریکی، لە کتێبی قەیرانی کۆماردا دەڵێت: نیوەی سیاسەت دروستکردنی وێنایە، ئیمەیج، نیوەکەی تری هەوڵدانە بۆ بڕواهێنانی خەڵکی بەو وێنایە. پرسی چییەتی پرسە لە کرۆك و ناوەڕۆك. پرسیارە دەربارەی ئەوەی کە چییە ئەوەی کە پەرلەمان لە دەسەڵات و مۆدێل و سیستەمەکانی تر جودا دەکاتەوە. لەم نووسینەدا پەرلەمان بە مانایەکی فراوان وەرگیراوە. پەرلەمان وەك دەزگایەك لە دونیادا. وەك مۆدێلێکی سەرەکیی حوکمڕانی، هەروەها وەك شێوازێکی پیادەکردنی دەسەڵات و پەیوەندیی نێوان خەڵك و حکومەت. ئامانجی ئێمە لە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە ئەوەیە کە دەزگایەکی وەها لە دەرەوەی کەلتووری ئێمەوە هاتووە بۆ ناو کەلتووری دەسەڵات و سیاسیی ئێمە، وەك هەموو هاوردەیەك جۆرێك لە نامۆبوون و جیاوازی و تایبەتمەندیی هەیە. ئەمەش وا دەکات کە پرسی ناسینی، هەڵدانەوەی مێژوویی و قسەکردن لەسەر مۆدێلەکانی بەسوود بێت بۆ چۆنێتیی پیادەکردن و بەڕێوەبردنی ئەم دەزگایە.

سەربارى هەموو ئەمانە، ئامانجى ئەم نووسینە ئەوە نییە کە قسە لەو پاشخانە فراوانە بکات کە چۆن دەزگا و سیستەم و ڕژێم یان نیزام لە ناوەندێکەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ناوەندێکی تر و لە ئەنجامدا چیی بەسەر دێت، چونکە ئەوە بوارێکی لەوە فراوانتر و ئاڵۆزترە کە بتوانرێت لە نووسینێکی وەهادا مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت.
وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە لە هەمان کاتدا بە ئامانجی دابینکردنی کەلتوور و ئاگایی و ڕۆشنبیرییەکە بۆ پەرلەمان. هەبوونی کەلتوور و ئاگایی و ڕۆشنبیری لە بنەما سەرەکییەکانی بەدەزگابوون و هەروەها دروستبوونی ڕایەکی گشتیی هەماهەنگن دەربارەی ئەم دەزگایە. گەرچی پەرلەمان بە کارەکانیدا هەڵدەسەنگێرێت، بەڵام بە شێوەیەکی سەرەکی، هەبوونی تێگەیشتن و ئاگایی دەربارەی بونیاد و مێژووی بنەمای، پێویستن بۆ بونیادنانی مامەڵەیەکی واقیعییانە لەگەڵ ئەم دەزگایەدا.
لە هەمان کاتدا، لە دووتوێی ئەم کتێبەدا هەوڵی ئەوە دەدەین کە وەڵامی کۆمەڵە پرسیارێکی تر بدەینەوە کە بۆ تێگەیشتن لە پەرلەمان گرنگن، پرسیارگەلی وەك: بۆچی پەرلەمان هاتە ئاراوە، دۆخی ناوخۆیی و هەرێمی و نێودەوڵەتی چ ڕۆڵێکیان بینی؟ ئەم هۆکارە ناوخۆیی و هەرێمی و نێودەوڵەتییانە چیمان پێ دەڵێن دەربارەی پەرلەمان؟
بە تێگەیشتن لە پاشخانی دۆخی نێودەوڵەتی، ئەم کتێبە هەوڵ دەدات بەراوردێك بکات لە نێوان پەرلەمانەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات پاش ڕووخانی دیواری بەرلین و پەرلەمانی کوردستان، بە ئامانجی ئەوەی کە گرنگیی دۆخی نێودەوڵەتی وەدەربخات لە هاتنەئارای ئەم پەرلەمانانە و چاوەڕوانیی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی، بە تایبەتی لایەنی براوەی جەنگی سارد، یان لە دۆخی کوردستاندا لایەنی براوەی جەنگی کەنداو، لە دەزگای پەرلەمان.

مێژووی پەرلەمان

لێرەدا مەبەستمان لە مێژووی پەرلەمانە بە گشتی و بە تایبەتی مێژووی وێستمینیستەر.

سایمۆند دی-مۆنتفۆرت، لە ماوەی دەسەڵاتیدا، دوو جار لە پەرلەمان بوو. دووەم جاریان لە ئایاری ساڵی ١٢٦٥ لە وێستمینستەر بوو، ئەوە یەکەم جار بوو کە نوێنەری شارەکان و شارۆچکەکان لەگەڵ سوارچاکەکاندا ئامادە بن. ئەو سەردەمە سوارچاك یان نایت کەسانی تایبەتی خاوەن پلەوپایە بوون. ئامادەبوان بۆ باسکردنی بابەتێکی بایەخدار بۆ هەموو وڵات، کە بابەتی باج بوو، لەوێ بوون. ئەم پەرلەمانە بە پەرلەمانی سایمۆن دی-مۆنتفۆرت دەناسرێت. دەکرێت ئەم مێژووە حەوت سەدەییە بە سەرەتا و مێژووی پەرلەمان دابنرێت. بۆ زانیاریی زیاتر لەمەڕ پەرلەمانی سایمۆن، بنواڕە سایتی فەرمیی "وێستمینسیتەر - پەرلەمانی بەریتانیا".

ئەم مێژووە چەند سەدەییە کەلتوورێکی تایبەتی بۆ پەرلەمان پێك هێناوە، نەك تەنها لە بەریتانیا، بەڵکو بەشێکی زۆری گۆی زەویی گرتووەتەوە، بە تایبەت کە بەریتانییەکان بۆ سەردەمانێکی زۆر داگیرکەری بەشێکی ئێجگار زۆری سەر گۆی زەوی بوون و لەو وڵاتانەدا کە تێیدا دەسەڵاتدار بوون، هەوڵیان دا دەزگای پەرلەمان و سیستەمی پەرلەمانی بچەسپێنن. پەرلەمان لە عێراق لە بیستەکانی سەدەی ڕابوردوو، لە لایەن بەریتانییەکانەوە دامەزرا. بۆ تێگەیشتنێکی باشتر لە ڕووی مێژوویی و بەراوردکارییەوە، بەئاگابوون لە مێژووی پەرلەمان لە عێراق و ناوچەکەدا زۆر پێویستە. ئەم کتێبە کار لەسەر ئەم بوارە ناکات، بەڵام لەمیانەی ئەم زنجیرەیەدا، بە پێویستی دەزانین کە خوێندنەوەیەك بۆ پەرلەمان بکەین لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست؛ چونکە پەرلەمان چەمکێکە لە شوێن و ساتی تایبەتدا مانای تایبەتی هەیە.

پەرلەمان چەمکێکی سادە نییە، لە کاتێکدا کە دەزگایە، لە هەمان کاتدا جۆرێکە لە سیستەمی حوکمڕانی، بەڵام سەرباری ئەمانە، جۆرێکە لە ڕێکخستنی پەیوەندیی نێوان جیاوازەکان لە کۆمەڵگادا. ئەم نووسینە هەوڵ دەدات بە شێوەیەکی چڕ و پوخت و خوێنراوە، ئەم چەمك و سیستەم و جۆری پەیوەندییە بخوێنێتەوە، بە مەبەستی دابینکردنی پاشخانێکی پڕ لە زانیاری کە خزمەت بە تۆکمەکردنی ئەم دەزگایە بکات.

چەمکی پەرلەمان

تێگەیشتن لە چەمك، مانای تێگەیشتنە لە ئەو وێنا عەقڵییەی کە بەرهەمهێنی لایەنی مادديیە. لە ڕووی وشەسازی، ئیتمۆلۆژییەوە، وشەی پەرلەمان کە ئێستا لە زمانی ئینگلیزیدا بەکار دەهێنرێت و گوازراوەتەوە بۆ نێو زمانی کوردی، لە سەدەی چواردەدا لە ئەنگلۆ نۆرمانەکانەوە وەرگیراوە کە لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ فەڕەنسیی کۆنی سەدەی یانزە. لە فەڕەنسیی کۆندا پارلەمێنت دەگەڕێتەوە بۆ پاغێغ یان پارلێر کە مانای قسەکردن دەدات. لە بنەڕەتدا وشەکە دەگەڕێتەوە سەر وشەی پارابۆڵی لاتینی کە جۆرێکە لە دەربڕینی تایبەت، کە وتنی شتێکە لە ڕێگای شتێکی ترەوە. فەرهەنگی ئیتمۆلۆجی لەم بارەوە زانیاریی وردترمان بەردەست دەخات. قسەکردن وەك شێوازی سەرەکیی حوکمکردن، دابڕان و وەرچەرخانە لە مۆدێلی حوکمکردن، لە هەمان کاتدا مۆدێلێکی تایبەت و ئاڵۆزە.

تەنها وشە، نەك فیشەك

پەرلەمان وەك شوێنی قسەکردن، دەربڕین، وتن: خەسڵەتێکی تایبەتی پەرلەمانمان پیشان دەدات، کە قسەکردن و ئارگومێنتە لە نێوان نوێنەری خەڵك و پارتە سیاسییەکان و هێزە جیاوازکانی ناو کۆمەڵگادا. سەرەتا، چەند خەسڵەتێکی تایبەت هەر زوو دەردەکەون، فرەیی، هاوتایی، پەیوەندیی نەرم، ئارگومێنت، هەروەها سازش. بۆیە قسەکردن لە ناو کایەی سیاسیدا نابێت وەك دیاردەیەکی هاکەزایی تەماشا بکرێت. ئەگەرچی ئەمڕۆ بە ئاگاداری و بەشداریی زیاتری چین و توێژەکانی کۆمەڵگا، فشار بەردەوام زیاتر و زیاتر دەبێت بۆ کردار و ئەنجامدانی کار، نەك قسەکردن؛ بەڵام قسەکردن یان لە ڕاستیدا قسەکردن لەگەڵ یەکتر، سەرباری جیاوازی و بەرژەوەندی و لایەنی سیاسی، بە شێوەیەکی بەردەوام بۆ بەڕێوەچوونی حوکم، دیاردەیەکی نوێیە لە ناو کایەی سیاسیی ئێمەدا، پێویستی بە هەڵوێستە و تێڕامانی زیاترە.

بۆ تێگەیشتن لە قسەکردن، پێویستە بە کاوەخۆیی بیر لە ئەم چەمك و دیاردەیە بکەینەوە. یەکەم خەسڵەتی قسەکردن یان قسەکردن لەگەڵ یەکتردا،

لە هەناوی دەزگایەکی وەك پەرلەمان و سیستەمێکی پەرلەمانیدا، بە مانای ئەوە دێت کە جێگایەك هەیە، کە لە ڕێگای سیستەمێکی دیموکراسیی نوێنەرایەتیەوە، خەڵك نوێنەریان تێیدا هەیە کە بەسەر پارت و هێزی سیاسی جیاوازدا بەش بوون. کاری سەرەکیی ئەم نوێنەرانە لە ئەم جێگایەدا نوێنەرایەتیکردنی خەڵکە لەمیانەی بەڕێوەچوونی حوکمڕانی، لە ڕێگای قسەکردن لەگەڵ یەکتردا و گەیشتن بە سازان و ڕێککەوتن، پاشان داڕشتنی یاسا. یەکەم خەسڵەت کە لێرەدا دەردەکەوێت، ئەوەیە کە پرۆسەی حوکمڕانی و داڕشتنی یاسا، دوور لە توندوتیژی، دوور لە بەکارهێنانی هێز و دوور لە بەکارهێنانی فشاری ناعادیلانە بە ڕێوە دەچێت. ئەمە بنەمای وەرچەرخانێکی ئێجگار گەورەیە کە بە وەرچەرخانی پارادیمی یان وەرچەرخانی شێوازی ناوی دەبەین. مەبەستمان لە ئەم وەرچەرخانە ئەوەیە کە حوکمڕانیی جاران بە شێوازی سەپاندنی هێز و زاڵبوونی بەهێز و گوێنەدان بە ئەوانیتر بە ڕێوە چووە، بەڵام لە هەناوی سیستەمی پەرلەمانیدا و لە ڕێگای کرانەوە بەرامبەر بە هەموان، ڕێگەدان بە هەموان، بە شێوازی ئارگومێنت بە ڕێوە دەچێت.

کەواتە حوکمی پەرلەمانی لە ڕێگای قسەکردنەوە، وەرچەرخانە لە حوکم لە ڕێگای هێزەوە بۆ حوکم لە ڕێگای ئارگومێنتەوە.

حوکمڕانیی ئارگومێنت پرۆسەی گۆڕینەوەی بیر و ڕا و ڕەخنەگرتن و گەیشتنە بە بنەمای هاوبەش لە ڕێگای ئەم میتۆدانەوە. هەموو ئەمانە لە خەسڵەتەکانی پەرلەمانن. ئەمانە هەموو لە ڕێگای قسەکردنەوە دەبن، نەك هێز یان فشار. پەرلەمان لێرەدا، لە هەناوی سیستەمی سیاسیدا خەسڵەتی تایبەتی خۆی وەردەگرێت. ئەم خەسڵەتە تایبەتە ئەوەیە کە پەرلەمان ڕاستەوخۆ حوکم ناکات. گەرچی چەمکی حکومەتی پەرلەمانی هەیە، بەڵام وەك جۆنەسان پێری ڕوونی دەکاتەوە، هەرگیز مەبەست لێی ئەوە نەبووە کە پەرلەمان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ حوکمڕانی بکات، بەڵکو دەزگایەکە لە هەناوی کۆدەزگاکانی حکومەتدا کە ڕۆڵی ئەوەیە حوکمڕانی لە لایەن دەسەڵاتی جێبەجێکەرەوە بە ڕێوە بچێت.

ئامانجی قسەکردن و گۆڕینەوەی بیرورِا و دیبەت و ئارگومێنت، تەنها ئەوە نییە کە ئاڵوگۆڕ ڕوو بدات، بەڵکو لە هەمان کاتدا ئامانجی ئەوەیە کە بڕیاردان بۆ جێبەجێکردنی کاری حکومەت، نەك تەنها پێویستی بە ڕەزامەندی و دەرکردنی یاسایەکە، بەڵکو لە سەرووی هەموویەوە پێویستی بە عەقڵە. یان بە مانایەکی تر، هەموو کارێکی حکومەت، لە هەر بوارێکدا بێت، نابێت بە خێرایی و پەلە و بەبێ بیرکردنەوە و ئاڵوگۆڕ بە ڕێوە بچێت. چونکە بە سادەیی، کاری حکومەت هێندە گەورە و کاریگەرە، نابێت بە خێرایی و پەلە بە ڕێوە بچێت، چونکە بۆ ئەنجامدانی کاری حکومەت، دەبێت هەموو هەوڵێك بدرێت کە بە هەڵە نەچێت. لێرەدا هێندەی باش ئەنجامدان گرنگە، خێرایی گرنگ نییە. کەواتە ئەگەر دەسەڵاتی جێبەجێکەر دەبێت لەمیانەی یاسادا دەسەڵاتەکانی بە ڕێوە بچێت، ئەوا یاسا لە پەرلەمان دەردەچێت، یان حکومەت پێویستی بە پەرلەمانە بۆ دەرکردنی یاسا، بەڵام لە سەردەمی ئەمڕۆدا، سەردەمی خێرایی، سەردەمی چاوەڕوانیی زۆر لە لایەن خەڵکەوە، ئاگاداریی زۆری دەربارەی دەسەڵات، ڕەنگە حکومەت پەلەی بێت، فشاری لەسەر بێت، بیەوێت کارەکان بە خێرایی بە ڕێ بکات، لەم پێناوەدا بڕیاری بەپەلە و هەنگاوی خێرا بنێت. بەڵام ئەرکی پەرلەمان ئەوەیە کە ئەم خێراییە خاو بکاتەوە، بیخاتە دیبەیتەوە، هەڵی بسەنگێنێت، ڕای ئەوانی تری لەسەر بزانێت، بیخاتە ژێر ڕەخنەوە. بۆ ئاگایی زیاتر لەمەڕ دیدەکەی جۆناسان پێری، بنواڕە:

Parry, Jonathan (2019) Educating the Utopians, The Oxford Handbook of Modern British Political History, 1800-2000, https://www.lrb.co.uk/v41/n08/jonathan-parry/educating-the-utopians

ڕەنگە خێرایی و ئەنجامدانی کاروبارەکان خواستی زۆرینەی جەماوەر بێت. بەڵام ڕێگری لە بەهەڵەڕۆشتنی کارەکانی حکومەت، هەڵسەنگاندن و سازان لەسەری، بنەمای ئەوەیە کە لە شکست و هەڵە و سەرنەکەوتن و سەرنەگرتن دووری بخاتەوە.

وەك جۆناسان لە زاری گلادستۆنەوە دەڵێت، بەم شێوەیە، هەمیشە گەشە لە ئارادا دەبێت و هیچ هەنگاوێك بۆ دواوە نابێت. بەو مانایەی کە ئەرکی پەرلەمان لێرەدا عەقڵانیکردن و گفتوگۆ و ئاڵوگۆڕ و زانینی ڕای ئەوانی تر و سازانە بۆ هەر هەنگاوێکی گرنگی حکومەت لەپێناو مسۆگەرکردن سەرکەوتن و پیادەکردنیدا. ئەمە بە تایبەتی کاتێك کە ڕەشنووسی یاساکان لە حکومەتەوە دێت؛ کە بە زۆری وەهایە.

ڕەنگە یەکەم ڕەخنە کە ئاڕاستەی ئەم دیدە بکرێت، ئەوە بێت کە بۆ ئەوەی پەرلەمان بتوانێت ئەم کارە بکات، ئەوا دەبێت هەموو ئەندامەکانی خەڵکانێکی تەواو بەئاگا و ڕۆشنبیر بن. لە وەڵامی پرسیار و ڕەخنەیەکی وەهادا دەڵێین ئەوە تەنها ڕۆشنبیریی ئەندامەکان نییە کە ئەم پرۆسەیە مەیسەر دەکات، بەڵکو بوونی پرۆسەکەیە. دیارە پاشان دێینە سەر جۆرەکانی دەربڕین و گفتوگۆ لە نێو پەرلەماندا. بەڵام لێرەدا تەنها ئامانجمان جەختکردنەوەیە لەسەر ئەم ڕەهەندە، ئەویش هەبوونی دەرفەتی گۆڕینەوە و دیبەیت کە وا دەکات بڕیار باشتر بێت و ڕەزامەندیی زۆرینە بە دەست بهێنێت، لە سەرووی هەموویەوە، شەرعییەت بە دەست بهێنێت.

ئەم ڕەهەندی بەشداری و دەرفەتی دەربڕینە زەمینە دەسازێنێت بۆ ڕێگەگرتن لە شەڕ و شۆڕش. لەم ڕووەوە، پەرلەمان وەك دەزگایەکی کۆنزێرڤەتیڤ یان پارێزەر دەردەکەوێت. مەبەست لە پارێزەربوونی پەرلەمان ئەوەیە کە بە ئاگایی و لەسەرخۆ بەرەوە پێشەوە دەڕوات، ڕێگری لە هەر گۆڕانکارییەکی خێرا و ڕادیکاڵ و یۆتۆپیایی دەکات.

نە شۆڕش، نە جەنگی ناوخۆ: پەرلەمان!

دەکرێت پەرلەمان، بە تایبەت لە فۆرمە بەریتانییەکەیدا، وەها ببینرێت کە بریتییە لە خۆپاراستن و خۆبەدوورگرتن لە دوو دیاردەی هەرە گرنگی سەدەی هەژدە و نۆزدە، ئەویش شۆڕش و جەنگی ناوخۆن. سەدەی هەژدە سەدەی شۆڕشی فەڕەنسی و شەڕی ناوخۆی ئەمەریکی بوو. ئەم ئاگاییە بۆ چۆنێتیی خۆبەدوورگرتن لە شۆڕش و شەڕی ناوخۆ، خەسڵەتی هەرە گرنگی پەرلەمانە،

کە دەتوانێت لە بەرامبەر ئەم دوو دیاردەیەدا ڕێگر بێت، دوو دیاردە کە تەنها تایبەت نین بە فەڕەنسا و ئەمەریکا، بەڵکو تا ئاستێکی زۆر جیهانین، بە تایبەتی شەڕی ناوخۆ. پەرلەمانی کوردستان ئەزموونی هەیە لەگەڵ شەڕی ناوخۆدا، دواتر بە وردی باسی دەکەین.
بەم پێیە، پەرلەمان ئەو جێگایەیە کە تێیدا نوێنەرانی خەڵك بیروڕا و دیدی جیاوازیان لەسەر چۆنێتیی بەڕێوەچوونی حکومەت دەگۆڕنەوە و لە ڕێگایەوە ڕێگر دەبن لە ئەنجامدانی هەر گۆڕانکارییەکی خێرا و بەپەلە، کە ڕەنگە ببێتە هۆکاری پچڕان و شڵەژان. بەڵام لە هەمان کاتدا خاوکردنەوەی خێرایی، وەك خەسڵەتێکی پەرلەمانی، بە مانای ڕێگرییە لە شۆڕش. بەڵام پەرلەمان ڕێگای تری هەیە بۆ ڕێگریکردن لە شۆڕش کە پاشان دێینەوە سەری. بەڵام هەر تەنها ڕێگری نییە لە شۆڕش، بەڵکو لە هەمان کاتدا ڕێگرییە لە پێکدادان و جەنگی ناوخۆ. بەم پێیە، پەرلەمان شوێنی هەناسەدانە، شوێنی بەشداریی پێکهاتەی جیاوازی ناو کۆمەڵگایە، جێگای چڕبوونەوە و پێکەوەگرێدانی پێکهاتە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگایە. واڵتەر بێگۆت کە نووسەری کتێبی ناسراوی دەستووری ئینگلیزییە لە ساڵی ١٨٦٧، خاوەنی هەمان دیدە. لە هەمان ڕوانگەوە، بیرمەندی و سیاسەتمەداری بەریتانی، ئیدمۆند بێرك، خاوەنی هەمان دیدە کە بڕوای وەهابوو ئەگەر فەڕەنسا پەرلەمانی هەبوایە، ئەوا شۆڕشی فەڕەنسی ڕووی نەدەدا. دیارە جێگەی باسە کە شۆڕشی فەڕەنسی بۆ ئەو، وەك لە کتێبی *ڕامان لە شۆڕشی فەڕەنسی*دا دەردەکەوێت، دیاردەیەکی بەربەری بووە.

سیاسەتی شۆڕش و شەڕی ناوخۆ

شۆڕش چەمکێکی ناڕوونە، بە تایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ڕۆژهەڵاتی ناوەراست بە فەرمی خاوەن چەندین شۆڕشە، بەڵام لە واقیعدا خاوەن هیچ شۆڕشێك نییە. شۆڕش بە گشتی وەك چەمکێکی پۆزەتیڤ و باش دەبینرێت. شۆڕش بە مانای بەکارهێنانی هێز و توندوتیژی بۆ زاڵبوون بەسەر سیستەمێکدا و جێگرتنەوەی بە سیستەمێکی تری تەواو جیاواز. بەم پێیە، شۆڕش پرۆسەیە بۆ

گۆڕانکاریی خێرا لە ڕێگای هێزەوە، بۆ چەسپاندنی خواستێك یان وێنایەکی تایبەت و جیاواز بۆ کۆمەڵگا. شۆڕش لە هەمان کاتدا بە مانای زاڵبوون بەسەر ڕابوردوودا دێت. لەم ڕوانگەیەوە، وەها دەبینرێت کە هاومانای مۆدێرنە بێت. شۆڕش بە گشتی چەمکێکی چەپە، کە دەگەڕێتەوە بۆ بیرمەندی چەپ، کارل مارکس. لە پەیوەست بە ئەم بوارەوە، دەکرێت بگەڕێینەوە بۆ دەقی *هەژدەی برومێری لویی بۆناپارت* کە تێیدا مارکس پەرلەمان بە جۆرێك لە سادەیی و خۆشباوەڕی لە قەڵەم دەدات؛ چونکە بە ڕای ئەو، ڕیفرۆم یان چاکسازی بە هیچ شێوەیەك هەنگاو بە هەنگاو نایەتە ئاراوە، بەڵکو پێویستی بە هەڵگێڕانەوەی سەرتاپا سیستەمەکەیە.

خیتابی شۆڕشگێڕی لە دونیای کوردیدا، لە ماوەی چەند دەیەی ڕابوردوودا بەشێکی سەرەکی بووە لە خەباتی کوردی. بەڵام شۆڕش مانایەکی تایبەتی هەیە لە دونیا و دۆخی کوردیدا. شۆڕشی کوردی لە باشوور زیاتر یاخیبوونی کورد بووە لە دەسەڵاتی ناوەندی. پرسی کورد لە باشوور، لە سەرەتای دروستبوونی عێراقەوە، پرسێکی پێکەوەلکاندنی بە زۆری دوو یەکەی جیاواز بووە. ئەم پرسە هەتا ئەمڕۆش نەگەشتووەتە دۆخێکی سەقامگیر و مرۆڤانە. لێرەدا شۆڕش مانای شۆڕش بووە لە بەرامبەر ناوەند، بەڵام سەرباری ئەمە، لە هەناوی سیاسەتی کوردیدا خیتابی شۆڕش ئامادەییەکی بەرچاوی هەیە کە خۆی لە پشتبەستن بە هێز، توندوتیژی، شەڕ، پێکەوەهەڵنەکردن، دروستنەکردنی هاوپەیمانیدا دەبینێتەوە. دەتوانین بڵێین کە خیتاب و عەقڵییەتی شۆڕشگێڕی یەکێکە لە هۆکارە سەرەکییەکانی شەڕی ناوخۆی کوردی.

وەك دەزانین، هەموو هیزە کوردییەکان، هەموو حیزبە کوردییەکان لە ئاستی خیتاب و پەیوەندی بە دونیاوە، پەیوەندییەکی شۆڕشییانەیە. پەیوەندیی شۆڕشی بە مانای ئەوە دێت کە بڕوا بە هیچ پارت و لایەنێکی تر ناکات، گومانێکی هەمیشەیی لە لایەنەکی تر هەیە؛ دۆخی خوازراو، ئەوەی هەر حیزبێکی کوردی خەونی پێوە دەبینێت، ئەوەیە کە بەسەر پارتەکەی تردا زاڵ ببێت. ئەمە چەندێك لە ئارەزووی باڵابوون و نەمانی ڕێگرییەوە دێت، لە

هەمان کاتدا لە ترس و بێبڕواییەوە بەرامبەر لایەنەکانی تر دێت. ئەم هەموو خەسڵەتانە لە کەلتووری شۆڕشەوە دێن. شۆڕش بە مانای ڕادیکاڵ، زاڵبوون، مافی لەناوبردنی ئەوانیتر و بەرێگربینینی ئەوانی تر. بەڵام ئەمە لە کوردستان بۆ هیچ پارتێکی سیاسی ئاسان نەبووە، بۆیە دوو ڕێگا هەبووە، ڕێگای پێکەوەبوون یان ڕێگای شەڕ. لە شاخ و پاشان لە شاریش، شەڕ مۆدێلی زاڵ بووە.
دیارە کە شەڕ یان پەیوەندیی شەڕ، بە تایبەتی لە دیدی شۆڕشگێڕییەوە، جۆرێك لە پەیوەندی و مێژوو و یادەوەری دروست دەکات کە ناتوانرێت بە ئاسانی بەسەریدا زاڵ بیت. پێکەوەگرێدانی باوەڕ و یادەوەری و مێژو و ترس جۆرێك لە باوەڕ دروست دەکەن کە بە ئاسانی ناگۆڕێت. ئەمە لە ڕاستیدا دەزگایە. دەتوانین ناوی بنێین دەزگای شۆڕش. ئەم دەزگای شۆڕشە ڕەفتار و دونیابینی و مامەڵە و سیاسەت بەرهەم دەهێنێت، کە لە ئەنجامدا ئابووری و دۆخی کۆمەڵایەتی و ژیاریی خەڵکی لە قاڵب دەدات.
کاتێك شۆڕش دەگۆڕێت بۆ شەڕی ناوخۆ، ئەوا چیدی سیاسەت نامێنێت. گەر ڕەگی شەڕی ناوخۆ لە دونیابینیی شۆڕشگێڕیدا بێت، ئەوا شەڕی ناوخۆ، بە تایبەتی کاتێك هیچ لایەك تێیدا براوە نابێت، خێرا دەگوێزرێتەوە بۆ سەرجەم بوارەکانی ژیان؛ شەڕی ناوخۆی کوردی هەرگیز براوەی تێدا نابێت، چونکە هەمیشە هێزە دەرەکییەکان بە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ ئیدارەی دەدەن.
ئەم ململانێ فرەئاستە ناکۆتاییە دەبێتە هۆیەك بۆ بەفیڕۆچوونی سامانی نیشتمانی، چ لە ئاستی ماددی و چ لە ئاستی مرۆییدا. ڕێگە نادات هەرگیز پەیوەندییەکی مرۆیی و هاووڵاتییانە لە نێوان خەڵکدا دروست بێت، بەڵکو هەموو بوارێك پەرت دەکات و ترس و گومان و کینە دەکاتە بنەمای هەموو جۆرە پەیوەندییەك. لێرەدا یەکەم قوربانی باوەڕە (ثقة). هەر کۆمەڵگایەك باوەڕ تێیدا لاواز بێت، ئەستەمە لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە گەشە بکات. ژاپۆن نموونەی ئەو وڵاتەیە کە باوەڕکردن بە یەکتر لە ئاستێکی باڵادایە و وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەو وڵاتانەن کە باوەڕکردن بە یەکتر لە نێوان تاکەکاندا نییە، بۆیە ئەو هەموو وزەیە بە فیڕۆ دەچیت.

پەرلەمان وەك دەرمانی زاڵبوون بەسەر شەڕی ناوخۆدا

هۆکارەکانی شەڕی ناوخۆ لە ساتی سەرهەڵدانیدا جیاوازە لە هۆکارەکانی درێژەپێدانی و ئەگەری سەرهەڵدانەوەی. بە گشتی، شەڕی ناوخۆی کوردی دوو سەرەتای هەیە، سەرەتایەك لە شاخ و سەرەتایەك لە شار. بە دڵنیاییەوە هەردوو سەرەتاکە تێکهەڵکێشن. لە بوونی شەڕی ناوخۆی شاخدا، شەڕی ناوخۆی شار خێرا ئەدەبیات و یادەوەری و زمانی تایبەت و ئەکتەرەکانی زیندوو دەکاتەوە. لە بوونی شەڕی ناوخۆی شاخدا، شەڕی ناوخۆی شار، گەرچی وەك میتۆد و ئامانج و گۆڕەپان و جۆر جیاوازە، بەڵام وەك ئاگایی و مامەڵەکردن و ئاساییبوونی یان ئاساییبوونی، پێکەوە پەیوەستن. پێکدادان هەرگیز یەکەم هەنگاوی شەڕ نییە؛ لە سەرەتادا، شەڕ لە زمان و بەرژەوەندی و ئاسایش و ترس و هەروەها جیۆپۆلەتیکەوە دێت، پاشان تەرجەمە دەبێت بۆ پێکدادان.

کاتێك شەڕ بەرپا دەبێت، یان لە دونیایەکدا کە شەڕی ناوخۆ تێیدا ڕووی داوە، ئەوا پەرتبوون و جودایی و نەیاری و ترس و باوەڕنەکردن بە یەکتر دەبنە بنەمای سیاسەتکردن. ئەم خەسڵەتانە خۆیان خۆیان نۆژەن دەکەنەوە و درێژە بە خۆیان دەدەن، بەوەی ئابووریی تایبەت بە خۆیان بەرهەم دەهێنن. ئابووریی جەنگ، ئابووریی باڵای جەنگی ناوخۆیە کە تێیدا نەك هەر لایەنەکانی بەرامبەر یەکتر، بەڵکو چەندین لایەنی تری ناوەکی و دەرەکی ڕۆڵی تێدا دەبینن. لە شەڕی ناوخۆی لوبنانیدا بە ڕوونی ئەمە دەبینین. شەڕی ناوخۆ، بە زمانێکی جیۆپۆلەتیکی، کێشانی سنووری جۆراوجۆرە لە نێوان خەڵکانێکدا کە هاوبەشی زۆریان لە نێواندایە. پاشان شەڕ دەزگا و نەریتی تایبەتی خۆی بەرهەم دەهێنێت. دەڵێن بۆ ئەوەی یەکێتی و پارتی بەریەك نەکەون و شەڕ نەکەن، مادلین ئۆلبرایت بۆ هەردوو لای پێشنیاز کە هەر کەس لە ناوچەی قەڵەمڕەوی خۆی حوکم بکات. ئەم لێکدابڕانە، کە لە خەیاڵی ئەمەریکییەکاندا وەك جۆرێك زاڵبوون بەسەر بەریەککەوتن و کۆتایی شەڕ پێشنیاز کراوە، پاشان دەبێتە دەزگا و نەریت و بونیاد.

پەرلەمان ئەم سنووورە یادەوەری و ئاگایی و ئابووری و پڕ لە خوێنە دەبەزێنێت. خەڵکی جیاواز لە یەك پانتاییدا کۆ دەکاتەوە. کاتێك لە جێگایەکی تردا ئاماژەمان بۆ کرد کە ئامانجی ئەمەریکییەکان لە ئەنجامدانی هەڵبژاردن و پەرلەمان لە سەرەتادا بۆ ئەوە بووە هەتا لە ڕێگایەوە نوخبەی حاکم بێتە ئاراوە، ئەوا دروستبوونی نوخبە لە پەرلەماندا کاری پێکەوەیی و هەماهەنگی و گۆڕینەوە دەکەن. بەردەوامیی ئەمە لە ئەنجامدا کۆتایی بە ئەو دابڕانە دەهێنێت کە جەنگی ناوخۆ دروستی کردووە. بوارێك کە لەم ڕووەوە پەرلەمانی کوردستان کەمیی هەیە، نەبوونی هیچ پانتاییەکی نافەرمییە لە پەرلەماندا بۆ تێکەڵبوون و نزیکبوونەوەی ئەندامەکان لە کاتی پشوو و دوور لە ململانێ. هەبوونی کافێیەکی باش سوودی زۆری دەبێت لە ڕووی دەزگایی و مامەڵە نەك تەنها بۆ ئەندامان لە نێو خۆیاندا، بەڵکو بۆ دیداری ئەندام و خەڵك، هەروەها ئەندام پەرلەمان و خەڵکی دیپلۆمات و شارەزا. بوونی پانتاییەکی نافەرمی بەشێکی سەرەکیی زۆر لە پەرلەمانەکانی دونیایە کە تێیدا خەڵکی دەبینن بەبێ ئەوەی کێشەی فەرمێتییان بۆ دروست بێت.

قەیرانی هاوردەیی

پەرلەمان، ئەو مۆدێلەی کە ئەمڕۆ لە دونیادا بڵاوە، لە ڕۆژئاوا گەشەی کردووە. گەرچی ڕەنگە لە کۆمەڵگاکانی تردا جۆرێك لە جۆرەکانی مۆدێلی پەرلەمان هەبووبێت، وەك شوورا، بەڵام بەو جۆرەی مۆدێلی ڕۆژئاوا گەشەی نەکردووە. بۆیە پەرلەمان وەك ناوەند و مۆدێل و شێوازی پیادەکردن، دەزگایەکی ڕۆژئاواییە و بە هۆکاری جیاواز و لە ساتەوەختی جیاوازدا بە دونیادا بڵاو بووەتەوە. بۆ کورد دوو ساتەوەخت هەیە: یەکەمیان ساتەوەختی دروستبوونی دەوڵەتی عێراقی لە بیستەکانی سەدەی ڕابوردوودا، کە نوێنەر یان مەندووبی کورد تێیدا بەشدار بوون؛ مۆدێلی دووەم، سەرەتای نەوەدەکانە پاش تەواوبوونی شەڕی سارد. ئەزموونی یەکەم هێندە کاریگەریی نەبوو لەسەر ئەزموونی دووەم، چونکە یەکەم، ئەزموونی یەکەم نەچەسپا؛ دووەم، نەك تەنها لە ڕووی کاتەوە، بەڵکو لە ڕووی جوگرافی و کەلتوورییشەوە لە کوردەوە دوور بوو؛

سێیەم، پەرلەمانی ئەو سەردەمە دەزگایەکی هەتا بڵێی دەستەبژێر و دابڕاو بووە لە زۆرینەی خەڵکی؛ چوارەم، خەڵك لەو سەردەمەدا لە ڕووی ئاگایی سیاسی و شاریبوونەوە زۆر لە پاش خەڵکی ئەمڕۆوە بوون. بەم پێیە، هاوردەیی پەرلەمان تەنها وەك مۆدێل و کارکردن نییە، بەڵکو ساتەوەختی لەدایکبوونیشی ساتەوەختێکی دەرەکییە و لە هەردوو مۆدێلەکەدا ڕۆژئاواییە. لێرەدا جێگای خۆیەتی ئێستێك لەسەر هاوردەیی بکەین وەك خەسڵەتێکی سەرەکیی ئەم دەزگایە و دیارە بێگومان زۆربەی زۆری دەزگا و ناوەندەکانی تری سیستەمی حوکمڕانی لە دونیای ئێمەدا.

مەبەستم لە هاوردە ئەوەیە کە لە دەرەوە هێنراوە بۆ هەناوی کۆمەڵگای ئێمە. هەرچەندە پەرلەمان و زۆربەی بنەماکانی حوکمڕانی دەرەکین یان لە دونیای مۆدێرنەوە هێنراون بۆ دونیای ئێمە، بەڵام، ئەوەی ئێمە زیاتر وەك دەرەکی بیری لێ دەکەینەوە، دەزگاکان نین هێندەی ئەوەی کە ئامرازەکانن. ئامرازەکان دونیای ئێمەیان تەنیوە، بەکاربردنیان ئاسانە و خەسڵەتێکی بەکاربەری یان بەرخۆرییان هەیە. بەو مانایەی پێویست بەوە ناکات کە ئێمە ڕەفتار و بەها و هەڵسوکەتمان بۆ ئامرازەکان بگۆڕین یان هێندە بیر لە بەکارهێنانیان بکەینەوە. لە هەمان کاتدا، ئامرازەکان دەبنە موڵکی ئێمە. بەڵام دەزگا بە گشتی جیاوازە. دەزگا ڕەفتار و خەسڵەتمان دەگۆڕێت؛ یان بۆ سەرکەوتنی، دەبێت ڕەفتار و خەسڵەتمان بگۆڕین. کارکردنی دەزگا جیاوازە لە ئامراز. دەزگا پەیوەست دەبێت بە کەلتوور و ڕەفتار و چۆنێتیی تێگەیشتن و ئاستی تێگەیشتن و ئەخلاق و زۆری بواری ترمانەوە. بەڵام ئامراز ئەم خەسڵەتانەی نییە، یان بە جۆری دەزگا نییە. بۆیە دەزگا تەکنەلۆجیا نییە بە مانا زەقەکەی تەکنەلۆجیا. زۆر جار تووشی گرفتی گەورە دەبین کاتێك وەها بیر دەکەینەوە کە دەزگا جۆرێك لە تەکنەلۆجیا بێت، وەك ئامێرێك وەها بێت کە خەڵکی بۆ دابین دەکەیت و دەیخەیتە گەڕ و ئیتر دەبێت وەك مەولیدە بکەوێتە کار. بەڵام هەر زوو بۆمان دەردەکەوێت کە وەها نییە. یان لە ڕاستیدا بۆمان دەرناکەوێت، بەڵام هەست دەکەین کە وەها نییە، بەڵام نازانین چی بکەین، یان بۆ وەها نییە. دیارە لە هەناوی هەموو دەزگایەکدا تەکنەلۆجیا هەیە، تەکنەلۆجیا بە

مانا فراوانەکەی. بێگومان پەرلەمان تەکنەلۆجیایە. بەڵام کاتێك ئێمە وەك ئامێر یان تەنها وەك دەزگایەك بیر لە دەزگایەکی وەك پەرلەمان دەکەینەوە، ئەوا هیچ کاتێك هەست ناکەین کە بیر لەوە بکەینەوە ئایا ڕەگ و ڕێڕەوی گەشە و مۆدێل و چۆنێتیی ئیشکردن و ئیشنەکردنی ئەم دەزگایە چۆنە؟ ئەوەی ڕێگرە لە بیرکردنەوەمان بەم جۆرە، بیرکردنەوەمانە لە دەزگا وەك ئامێر. چ پێویست دەکات بزانین بی ئێم دەبلیو یانی چی، کێ دروستی کردووە و چۆن دیزاین کراوە. ئەوەی گرنگە بیزانین، ئەوەیە کە چۆن ئیش دەکات و چۆن دەڕوات و چەند کەشخەیە و لێخوڕینی چەند خۆشە.

دەکرێت جیاوازیی ئۆتۆمبیلێك لەگەڵ دەزگایەکدا ئەوە بێت کە چ جۆرە پەیوەندییەك لە نێوان ئامێرێك و ئێمەدا لەگەڵ دەزگایەك و ئێمەدا هەیە. بە مانایەکی تر، بۆچی ئێمە وەك هەر کەسێکی تر دەتوانین ئۆتۆمبیل لێ بخوڕین، بەڵام ناتوانین وەك ئەوانی تر پەرلەمان یان زانکۆ، یان هەر دەزگایەکی تر بیرۆکراتیمان هەبێت. ڕەنگە وەڵامەکە لەوەدا بێت کە بۆ بەڕێوەبردنی ئامێرێك، پێویستمان بە ڕۆڵی خۆمان نییە بۆ بەڕێوەبردنی؛ لە لێخوڕینی ماشێنێکدا، هەموو مرۆڤەکان کەم و زیاد هەمان ڕۆڵ و شێواز دەبینین، بەڵام ئەمە بۆ دەزگایەك وەها نییە. بۆ ئەوەی دەزگایەك بە ڕێوە ببەین، دەبێت خۆمان بە هەست و سۆز و ئاگایی و دید و بەرژەوەندی و پەیوەندییەکانمانەوە تێیدا تێکەڵ بین. جا بۆیە هەرگیز ئەو دەزگا هاوردەیە وەك خۆی نامێنێتەوە، بەڵکو لە سایەی ئاگایی و باری دەروونی و ئاڵۆزییەکانی کەلتووری ئێمەدا بەرهەم دێتەوە. کە دەڵێین پەرلەمان دەزگایە، کەواتە تەنها بیرۆکراسی نییە، ڕێکخراوێك نییە، ناوەندێك نییە، بەڵکو دەزگایە و دەزگا لە هەموو ئەمانە فراوانتر و ئاڵۆزترە. بۆ ئەوەی دەزگایەك بە ریێوە بچێت، پێویستی بە بیرۆکراسییە، پێویستی بە بوونی ڕێکخراوە، هەروەها پێویستی بە هەیبەت و کەسایەتی و زمان و نەریتی خۆیەتی.

چییەتی دەزگا

لێرەدا پێویستە ئەم خاڵە بە باشی ڕوون بکەینەوە کە دەزگا، وەك ئەوەی هەتا ئەمڕۆ لە دونیای کوردیدا باسی دەکرێت، جۆرێکە لە هەڵەتێگەیشتن بەرامبەر ئەم چەمکە. تێکەڵییەك لە نێوان دەزگا و بیرۆکراسیدا هەیە. بیرۆکراسی چۆنێتیی مەبەست لە چۆنێتیی بەڕێوەچوون ئەوەیە کە چۆن دەزگایەك یان ڕێکخراوێك بە ڕێوە دەچێت، ئیدارە دەدەرێت و هەڵدەسووڕێت. دەزگا چۆنێتی نییە، بەڵکو ڕێسای پرۆسەکەیە. بیروکرات زیاتر لە ئامێرەوە نزیکە. بیروکرات وەك ماکس ڤیبەر باسی دەکات، یەکەم، ڕۆڵێکی دیاریکراوی هەیە؛ دووەم، هەر کەسێك لە پۆستێکدایە، ئەوا پۆستەکەی پێگەکەی بۆ دابین دەکات؛ سێیەم، خەسڵەتی بیرۆکراسی، پلەبەندی و هایرارکییەتیە.

دەزگا بریتییە لە پەیوەندی، چۆن پەرلەمان دەبینرێت، پەیوەندیی پێوە دەکرێت، پیادە دەکرێت. ئەگەر ئەرکی پەرلەمان یاساداڕشتنە، ئەوا یاسا چۆن بەرهەم دەهێنرێت و چۆن پیادە دەکرێت و خەڵکی چ جۆرە پەیوەندییەکیان لەگەڵ ئەم پرۆسەیەدا هەیە.

ماکس ڤیبەر، کۆمەڵناسی ئەڵمانیی بەناوبانگ، بەهیوا بوو کە کەسەکان بتوانن دونیای تایبەتی خۆیان لەمیانەی بەڕێوەبردنی کاری بیرۆکراتییاندا بە دوور بگرن و وەك ئامێرێك کار بکەن، کە هەڵسوکەوت و ڕێپێدراوی و ڕێپێنەدراویی بەپێی یاسا و ڕێسا دیاری کراوە. بەڵام ئەمە وەها دەرنەچوو، بە تایبەت لە کەلتوورەکانی دەرەوەی ڕۆژئاوادا. لێرەوەیە کە دەزگا ناتوانێت وەك بیرۆکراسی عەقڵانی بێت، بێلایەن بێت و ئامێرئاسا بێت.

بۆیە دەزگاناسان لە دونیادا باس لە دوو جۆر لە دەزگا دەکەن، دەزگای فەرمی، فۆرماڵ، لەگەڵ دەزگای نافەرمی. کەواتە یەکەم شت کە دەبێت لەبارەی دەزگاوە بیزانین، یان یەکەم هەڵە کە هەتا ئەمڕۆ لەبارەی دەزگاوە کردوومانە، ئەوەیە کە وەك ئینیستیتۆیەکی مرۆیی بیرمان لێ نەکردووەتەوە. ئەمە بەو مانایەیە، کە دەزگا بریتی نییە لە شوێن یان ناوەند، یان ڕێکخراو یان باڵەخانە، بەڵکو دەزگا بریتییە لە کۆی ئەو ڕەفتار و بیر و چالاکییانە دەربارەی بوارێك هەمانە. کەواتە دەزگا لە هەناوی ئێمەدایە. دەزگا باوەڕە، ڕەفتارە، هەڵسوکەوتە، چالاکییە، ڕێزە.

بەڵام ئەم ڕەفتار و هەڵسوکەوت و چالاکی و ڕێزە لە کوێوە سەرچاوە دەگرێت و چۆن بەرهەم دێت؟ کەواتە، ناکرێ بڵێین کە دەزگا تەنها بریتییە لە ڕەفتار و چالاکی و هەڵسوکەوت و ڕێز، چونکە لە بنەمادا، ئەم چالاکی و ڕێز و ڕەفتار و هەڵسوکەوتانە دەرئەنجامن. بۆ ئەوەی مرۆڤ ڕەفتارێکی تایبەت، چالاکییەکی تایبەت و هەڵسوکەوتێکی تایبەت بنوێنێت، ئەوا دەبێت پرۆسەیەك هەبێت کە سەرەتا لە پێداویستیبوونی ئەو ڕەفتارەوە دەست پێ دەکات، پاشان لە بەیاساییکردنی ئەو پێداویستییەوە، ئینجا پاڵپشتکردنی بە هێز و سزا، لەپێناو پیادەکردن و لانەدان لێی، هەتا لەمیانەی کات و پەیڕەو و پیادەکردن و دووبارەکردنەوەدا دەبێتە بەشێك لە خۆی مرۆڤەکان. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم پرۆسەیە، وەها باشترە لە زمانە ئینگلیزییەکەوە هەردوو وشەی نۆرم یان نۆرماڵ و ئەبنۆرماڵ، یان ئاسایی و نائاسایی وەربگرین. نۆرم دواقۆناغی یاسایە. کاتێك یاسایەك دەبێت بە نۆرم، ئەوا لەگەڵ خۆیدا سنووررێژی دەکات بۆ ئەوەی کە چی ئەبنۆرماڵ یان نائاساییە. بە گشتی، مرۆڤەکانیش دەیانەوێت نۆرم جێبەجێ بکەن هەتا نۆرماڵ بن. پرۆسەی بەرهەمهێنانی نۆرم بریتییە لە پرۆسەی پەیوەندیی نێوان تاك و کۆمەڵگا. لەمیانەی ئەم پرۆسەیەدا دەزگا ئەو نۆرم و یاسا و ڕێنماییانە بەرهەم دەهێنێت کە هاوکاریی تاك دەکات هەتا لە ناو کەلتووری کۆمەڵگادا بژی؛ لە هەمان کاتدا، کۆمەڵگا ڕێك دەخات هەتا بوار بە تاك بدات ژیان و ژیاری خۆی بژی. لەمیانەی ئەم پرۆسەیەدا، پێداویستییە جوراوجۆرەکانی تاك و کۆمەڵگا دابین دەکرێت. بۆ نموونە، تاکێك بۆ ئەوەی بژی، ناتوانێت بە تەنها هەموو پێداویستییەکانی خۆی دابین بکات، بۆیە لە ئەنجامدا پێداویستی و گۆڕینەوە و هەماهەنگی و کێبڕکێ دێنە ئاراوە، ئەگەر ئەمانە ڕێك نەخرێن و ئاڕاستە نەکرێن، ئەوا لە ئەنجامدا پشێوی دێتە ئاراوە. بەم پێیە، دەزگا ئەو پێکهاتەیەیە کە هاوکاریی تاك دەکات هەتا بتوانێت وەك تاکێك لە نێو کۆمەڵگادا بژی.

فەرمی و نافەرمی

پەرلەمان جێگای پیادەکردنی جۆرێك لە سیستەمی حوکمڕانییە کە پێی دەوترێت سیستەمی پەرلەمانی. کرۆکی سیستەمی پەرلەمانی نوێنەرایەتییە. نوێنەرایەتی خۆی دەرئەنجامی پرۆسەیەکی ئاڵۆزە، کە سیستەمی هەڵبژاردن، پارتی سیاسی، بانگەشە، کێبرکێی تاکەکان کە نوێنەریی خۆیان و نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان دەکەن، لە ئەنجامدا بەنوێنەربوون و ئەنجامدانی کاری نوێنەرایەتی. هەموو ئەمانە بەشێکن لە بەڕێوەچوونی بەشێك لە کاری پەرلەمانی. کاتێك پەرلەمان وەك دەزگایەك ناوزەد دەکەین، ئەوا دەبێتە ئەو ناوەندەی کە خواستی خەڵك لە ڕێگای نوێنەرایەتییەوە تەرجەمە دەکات بۆ سیستەمی حوکمڕانی. بەم پێیە، پەرلەمان بەشێکە لە ژیانی تاکەکەسەکان، لە کۆمەڵگا، لە بەڕێوەچوونی چۆنێتیی دابینکردنی پێداویستییە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئاسایشی و ئابوورییەکان، لەگەڵ بەشداریکردن لە فەراهەمکردنی سیستەمی حوکمڕانی.

ئەمەشە وەها دەکات، هیچ پەرلەمانێك لە دونیادا لە هیچ پەرلەمانێکی تر ناچێت، چونکە هەموو پەرلەمانێك ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی کەلتوور و پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگاکەیەتی. بەڵام لایەنێکی تری گرنگی پەرلەمان ئەوەیە کە وەك بەشێك لە حوکمڕانی تەنها لەمیانەی بەڕێوەچوون و پیادەکردن و دووبارەکردنەوە و کاتدا بەرجەستە دەبێت. بۆیە پەرلەمان دەزگایەکی کراوەیە، هەرگیز ناگاتە کامڵبوون، چونکە کۆمەڵگا بەردەوام لە گۆڕین و گەشە و گۆڕانکاریدایە. بەڵام لەمیانەی کاتدا، بە کەڵەکەکردنی ئەزموونی زیاتر، یاسا و بڕیاری زیاتر، پیادەکردن، بەرهەمهێنانی ئاگایی، وەها دەکات کە ئەم دەزگایە دەوڵەمەند و بەئەزموونتر و باشتر بێت.

وەك لە سەرەوە ئاماژەمان بۆ کرد، دەزگا، بە تایبەت لە دونیای دەرەوەی ڕۆژئاوا، فەرمی و نافەرمیی هەیە، بە هەمان شێوە پەرلەمانیش. دەزگای ئەو ڕێسایانە دادەڕێژێت کە چۆن سیاسەت و ئابووری و بواری کۆمەڵایەتی و لە سەرووی هەموویەوە حوکمڕانی بە ڕێوە بچێت. هەروەها چۆن یاریکەرەکانی ئەم بوارە بتوانن یارییەکانیان بکەن. بەڵام بەدەر لەم ڕێسایانە، ڕێسای تر دێنە ئاراوە کە بە ڕێسای نافەرمی دەناسرێن. لێرەدا دەکرێت بە نموونەیەك

ڕوونی بکەینەوە. بۆ نموونە، ئەندام پەرلەمان، کە ئەندامی حیزب و فراکسیۆن و لیژنەیە، دەکرێت لەم ناوەندانەدا بجوولێت، ئەم ناوەندانە لە کاتێکدا دەرفەتی پێ دەدەن، لە هەمان کاتیشدا سنووری بۆ دادەڕێژن. بەڵام ئەگەر هاتوو دوو ئەندام پەرلەمانی دوو پارتی سیاسیی جیاواز هاوڕێ بن یان لەمیانەی کاری پەرلەمانیاندا ببنە هاوڕێ، یان چەند خاڵێکی هاوبەش لە نێوانیاندا دروست بێت، لە ئەنجامدا وەها بکات کە لە کارەکانیدا هاریکاری و پشتیوانیی یەکتر بکەن، لە پێشنیازکردن و دەرچواندنی یاسا لە بواری تایبەتدا، ئەوا ئەم پەیوەندییە تێکەڵەیەکە لە فەرمی و نافەرمی.

دەزگا فەرمییەکان بە شێوەیەکی کراوە کۆتوبەند کراون، بە جۆرێك، کە بە کەناڵی فەرمیدا پەیوەندی دەکەن. بەڵام دەزگای نافەرمی ئەو ڕێسا هاوبەشانەن، کە بە گشتی نەنووسراون، کە لە دەرەوەی کەناڵە فەرمییەکانەوە بەرهەم دەهێنرێت و دەگوێزرێتەوە و پیادە دەکرێت، وەك دەزگاناسی گەورە دۆگلاس نۆرس باسی دەکات.

North D. 1997, The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of theTransition Problem

ئایا دەزگا چۆن دێتە بوون؟

کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵات دەزگای مۆدێرنیان نییە. جیاوازیی دەزگای مۆدێرن لەگەڵ دەزگای تەقلیدیدا ئەوەیە کە بەرفراوانترە، ئاڵۆزترە، هەروەها بەڕێوەچوونی لەسەر بنەمای جیاوازە. بەڵام هاوبەشیی نێوان دەزگای کۆن و دەزگای نوێ ئەوەیە کە هەردووکیان پرۆسەیەکی عەقڵی یان دەروونین. هەردووکیان لە ناخی کەسەکاندا دێنە بوون. بۆیە پێویستیان بە دامەزراوە و دۆخی لەبار و ئابووری و گەیاندن و بڵاوەپێکردن هەیە.

لێرەدا دەزگا جۆرێکە لە ڕێککەوتن، دروستبوونی هاوبەشی و لە ئەنجامدا هاوشێوەیی. بەم پێیە، دەزگا دەبێت لە هەناوی کۆمەڵگا و ئاگایی گشتیدا بێتە ئاراوە. ئەم پرسە مایەی مشتومڕێکی زۆرە لە بواری کۆمەڵناسی و فەلسەفەدا. ئەگەر دەزگا ئایدیا بێت، کە دەبێت لە نێو خەڵکدا بەبێ هیچ گومان و

پرسیارکردنێك پیادە بکرێت، ئەوا دەبێت زەمینەسازیی کۆمەڵایەتی هەبێت و بە پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتیدا تێ بپەڕێت. بەم پێیە، چەسپاندن و بەنۆرمکردنی دەزگایەك چەندێك ئابووری و سیاسییە، هێندەش پرۆسەیەکی ئینتلێکچواڵییە. چونکە ئەگەر ئابووری و سیاسی لەسەر بەرژەوەندی بونیاد دەنرێن و بەرژەوەندییەکانیش زۆر جار جیاوازن و زۆر جاریش دژ بە یەکن، ئەوا ناتوانرێت دەزگایەکی گشتگیری کۆمەڵایەتی بە تەنها لەسەر بنەمای ئابووری و سیاسی بهێنرێتە ئاراوە.

لێرەدا مەبەستمان لە ئابووری و سیاسەت، تێگەیشتنی ئابوورییانە و سیاسییانەیە .ئەگەر لەگەڵ دەیڤید لویسدا هاوڕا بین و دەزگا وەها بناسێنین کە بریتییە لە نەریتێك کاتێك دێتە ئاراوە کە هەموو لایەنەکان بەرژەوەندییەکی هاوبەشیان هەبێت، دوور بن لە پێکدادانی بەرژەوەندی. بەم پێیە، دەزگا ڕێککەوتنێکە بۆ ڕێکخستنی خود لەپێناو بەرهەمهێنانی هەماهەنگی و گونجان لەگەڵ ئەویتردا. پەرلەمان ئەو دەزگایەیە کە زەمینەی ئەم نەریتە دەڕەخسێنێت. چونکە بۆ ئەوەی لایەنە جیاوازەکان بگەنە کۆنفێنشنێك، ئەوا دەبێت ئاگاداری بەرژەوەندیی یەکتر بن هەتا بتوانن لە ڕووی عەقڵییەوە زەمینەی هاوبەش بدۆزنەوە.

دەکرێت بڵێین کە دەزگا بریتییە لە ڕێکخراو، ئۆرگەنایسەیشن، لە پرۆسە و بەردەوامی، لە سەقامگیری و هەروەها لە باوەڕ و پشتیوانیی خەڵك بۆی. بەم پێیە، دەزگا لە هەناوی ئاگایی و تێگەیشتنی خەڵکدایە، هەتا ئەمە بەهێز بێت، کاری دەزگاش بەهێز دەبێت. ساموێل هەنتنگتۆن لە کتێبی *نیزامی سیاسی لە کۆمەڵگای گۆڕاودا* باسی ئەوە دەکات ئاستی دەزگاییبوونی هەر سیستەمێکی سیاسی پابەندە بە توانای خۆگونجاندن، ئاڵۆزی، ئۆتۆنۆمی، ڕێکی لە بەڕێوەچوونی پرۆسەکانیدا. کەواتە، دەزگاییبوون سروشتی ڕێکخراوە. بەم پێیە، پەرلەمان ڕێکخراوە، بەڵام لەمیانەی کاریدا دەزگایی دەبێت. ئەم دەزگاییبوونە پابەندە بە چۆنێتیی کارکردن، چۆنێتیی پەیوەندی لەگەڵ خەڵك و کۆمەڵگا، ئاست و جۆری ڕاپەڕاندنی کارەکانی.

Huntington, Samuel P 1968 Political order in changing societies. Harvard University.

کەواتە وەك دۆگلاس نۆرس جەختی لەسەر دەکاتەوە، دەزگا لەمیانەی پەیوەندیی نێوان خەڵك و ڕێکخراودا کار دەکات. لەم ڕووەوە، کارەکانیان زانراون و پێشبینکراون، کە لەمیانەی دووبارەبوونەوە و بەردەوامیدا هەڵسوکەوت و ڕەفتاری خەڵك لە قاڵب دەدەن. ئەم پەیوەندییە نزیکەی نێوان خەڵك و ڕێکخراو لەمیانەی پرۆسەی بەرهەمهاتنی دەزگادا وەها دەکات کە خەڵك کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لەسەر گۆڕان و بەرەوپێشچوونی دەزگا هەبێت وەك ئوەی ئەنتۆنی گیدینس باسی دەکات. هەرچەندە سەرباری بوونی ئەم پەیوەندییە گۆڕاوە، پەیوەندیی دەزگایی بە ئاسانی و خێرایی ناگۆڕێت. لە زمانی ئینگلیزیدا دەربڕینی دەزگاییبوون یان ئینستیتووشنالسەیشن بۆ ڕەفتارێك بەکار دەهێنرێت کە کەسێك لەمیانەی بوونی یان کارکردنی لە دەزگایەك چیدی ناتوانێت لێی دەرباز بێت و هەموو هەڵسوکەوتی لە قاڵب دراوە. بۆ نموونە، کەسێك پاش خزمەتێکی زۆری سەربازی، ئەگەر واز لە خزمەتی سەربازییەکەشی بهێنێت، ناتوانێت بە ئاسانی واز لە جۆری ژیان و ڕێتم و هەڵسوکەوتەکان بهێنێت، چونکە دەزگایی بووە.

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە دەزگا لە هەر بوارێکدا بێت، بە تەنها هیچی پێ ناکرێت، تەنها کاتێك دەتوانێت بە کارێك هەڵبسێ کە ڕاستەوخۆ لە پەیوەندیدا بێت بە خەڵکەوە. کار و دەرئەنجامی دەزگا، وەك ئەدریان لێفتوچ و کونال سێن باسی دەکەن، پەیوەستە بە جۆری پەیوەندی لەگەڵ خەڵدا. دەزگا نە خۆی خۆی بەرهەم دەهێنێت، نە دەتوانێت پاریزگاری لە خۆی بکات. کەواتە دەزگا خۆی بە خۆی سەربەخۆیی یان ئۆتۆنۆمی نییە، بۆیە لە لایەن کەس و ڕێکخراوەکانەوە هەڵدەسووڕێت. ئەمەش ڕاستەوخۆ بە مانای جۆری پەیوەندی دێت لە نێوان دەزگا و کۆمەڵگادا بە شێوەیەکی بەرفراوان. کۆمەڵگا پێویستی بە دەزگایە بۆ ئەوەی گەشە بکات، بەهێز ببێت و بتوانێت بەرگری لە خۆی

بکات. ئەم پەیوەندییەی نێوان دەزگا و کۆمەڵگا سەرتاپا پرۆسەی سیاسی دادەڕێژێت.

Adrian Leftwich and Kunal Sen 2010 Beyond Institutions. Institutions and organizations in the politics and economics of poverty reduction- a thematic synthesis of research evidenc
http://www.ippg.org.uk/8933_Beyond%20Institutions.final%20(1).pdf

کورداندنی پەرلەمان

وەك لە سەرەوە لە پێناسەی دەزگادا بۆمان دەرکەوت، دەزگا دابڕاو و سەربەخۆ نییە لە خەڵك، بەڵکو خەڵك دەزگا بەرهەم دەهێنن، هەروەها دەزگاش خەڵك لە قاڵب دەدات. ئەم پەیوەندییە دووسەرەیە وەها دەکات کەلتوور و کەلەپووری خەڵکی ڕاستەوخۆ پەیوەست بێت بە دەزگاوە. کاتێك دەزگای مەبەست لێرەدا پەرلەمانە، ئەوا لە هەموو دەزگایەکی تر زیاتر پەیوەستە بە خەڵکەوە بەراورد بە دەزگای ئابووری و حوکمڕانیی تر. بۆیە لێرەدا گرنگە باس لە بەرهەمهێنانەوەی دەزگای پەرلەمان لە هەناوی کەلتوور و کەلەپووری کوردیدا بکەین.

چی دەبێت کاتێك ئێمە دەبینە بەشێك لە دەزگا؟ یەکەم شت ئەوەیە کە دەزگا بە جۆرێك بەرهەم دێتەوە کە لەژێر کاریگەریی تایبەتمەندییەکانی ئێمەدا دەبێت. دووەم، دەزگا لە نێوان ئیپۆسی ڕۆژئاوایی و ئیپۆسی لۆکاڵیدا تووشی جۆرێك لە موتووربەبوون هایبرید، دەبێت. بۆیە بۆ بەڕێوەچوونی هەموو دەزگایەك، بواری فەرمی و نافەرمی گرنگە. فەرمی بریتییە لە دەستوور، تەکنیکەکان، یاسا و ڕێسا. بەڵام نافەرمی بریتییە لە باوەڕ، ئاگایی، سۆز، بەرژەوەندی، تایبەتمەندیی کەسی و کۆمەڵایەتی. بە زمانێکی تر، دەزگا لایەنی کەلتووریی هەیە.

ئەم ڕەهەندە بەشێکە لە قوتابخانەی نیوئینیستیوشناڵیزم یان دەزگاناسیی نوێ. بەم پێیە، کە دەپرسین پەرلەمان چییە، دەبێت لەگەڵیدا بپرسین لە کوێ؟ بەبێ کردنی ئەم پرسیارە، جگە لە کۆمەڵێك خەسڵەتی گشتی، ناتوانین هیچ

شتێکی تر بڵێین. ئەمە نەك هەر هاوکاریمان دەکات بۆ ئەوەی بزانین ئەوەی هەمانە چییە و وەك چیی لێ هاتووە، بەڵکو لە هەمان کاتدا هاوکارمانە کە بزانین بۆ کۆنگریس لە وێستمینستەر ناچێت، بۆ وێستمینیستەر لە بۆندیستاگ ناچێت، بۆ هیچ کامیان لە دومای ڕووسی ناچن.
پەرلەمان لە چەندین ئاستدا ئالنگاری دروست دەکات بۆ سیستەمی پەیوەندی و حوکمڕانی لە دونیای ئێمەدا. یەکەم ئالنگاری لە ئاستی فیکریدایە. لە مێژووی کورددا یاسا و حوکم و بەڕێوەبردن بە گشتی دەرەکی بوون، لەمیانەی خواست و دانوستان و گفتوگۆ و مشتومڕەوە نەهاتوونەتە ئاراوە. ئەم پاشخانی دەرەکی و پشتبەستنە بە هێز بە شێوەیەکی سەرەکی، ئالنگارییەکی گەورە دروست دەکات بۆ حکومی جۆری پەرلەمانی، چونکە حوکمی پەرلەمانی بە مانای ئەوە دێت کە هێز یان زەبروزەنگ ئامادەییان نییە لە بەڕێوەچوونی سیستەمی حوکمدا، بەڵکو تێگەیشتن و گفتوگۆ و مشتومڕ و قەناعەتپێکردن کرۆکی سیستەمی حوکمن.
ئەم وەرچەرخانە کات و ڕەفتارگۆڕین و شێوازی پەیوەندیی نوێ و ئاگایی تایبەتی دەوێت. وازهێنان لە هێز لە کایەی سیاسیدا لە ناوخۆی کوردستاندا، هەنگاوێکی گەورە دەبێت لە گەشەی سیاسیی کوردیدا. لێرەوە دەچینە سەر خەسڵەتێکی تری پەرلەمان و سیستەمی پەرلەمانی کە بریتییە لە سەروەریی پەرلەمانی. پەرلەمان وەك سەروەر لە کەلتووری ئینگلیزیدا بە مانای ئەوە دێت کە هیچ دەزگا و ناوەندێکی تر نییە بالآیی بەسەر پەرلەماندا هەبێت و هەر یاسایەك لە پەرلەمانەوە دەربچێت، کەس ناتوانێت ڕێگریی لێ بکات. دیارە بۆ پەرلەمانێکی هەرێمی، ئەستەمە سەروەری هەبێت، بە تایبەت کاتێك کوردستان خۆی خاوەن سەروەریی خۆی نییە. ئەم دۆخە سەروەریی پەرلەمان لە هەرێمدا سنووردار دەکات. سەروەربوونی پەرلەمان بە مانای سەروەربوونی خەڵکی کوردستان دێت. ئەمەش مانای سەردەمییانەی سەروەرییە.
خاڵێکی تری وەرچەرخان بە هۆی بوونی پەرلەمانەوە، کرانەوەی سیستەمی سیاسییە لە بەردەم خەڵکدا بۆ بەشداریکردنی سیاسی. ئەم کرانەوەیە بنەمای سەقامگیریی ناوخۆیی دادەڕێژێت، کاتێك هاتنەناوەوەی کایەی سیاسی هێندە

سەخت و داخراو نییە. هەرچەندە لە ساتەوەختی ئێستادا ڕەنگە ئەم کرانەوەیە گرژی لە هەناوی کۆمەڵگادا دروست بکات، چونکە هێشتا کەلتووری شەڕی ناوخۆی کوردی کۆتایی نەهاتووە، بەڵام لەمیانەی بەردەوامیدا خۆی عەقڵانی دەکات.

ڕەخنە لە تێگەیشتنی کوردی بۆ دەزگا

وشەی دەزگا لە زمانی کوردیدا چەند مانایەکی هەیە، وەك ڕێکخراو، ناوەند، فاوندەیشن، ئەجینسی، ئینیستیتیوت. هەموو ئەمانە بە مانای ئەوە دێن کە یەکەم دەزگا: تەنها بۆ ناوەندە مۆدێرنەکان بەکار دەبرێت، بۆ نموونە، کەس ناڵێت دەزگای مزگەوت، یان دەزگای تەکیّ، کە بە هەموو پێوەرێك دەزگان و بەراورد بە دەزگا مۆدێرنەکان زۆر دەزگاییترن! دووەم، دەزگا بوونێکی ڕێکخراوەیی و ماددیی هەیە، نەك ئاگایی و مەعنەوی. ئەم تێگەیشتنە پەل بۆ بواری تر دەکێشێت، بۆ نموونە، کاتێك دەوترێت حکومەتی دەزگایی، مەبەست لێی ئەوەیە کە حکومەتێك بێتە ئاراوە کە کەس و شەخس ڕۆڵیان تێیدا نەبێت، بەڵکو دەزگا یان ئەوەی بە عەرەبی پێی دەڵێن "مؤسسة"، ڕۆڵی تێدا ببینێت. لەم ڕوانگەیەوە، دەزگا ئەو شێوازەیە کە جیاوازە لە شەخس، یان کەس. ئەوەندە جیاوازە کە پێچەوانەکەیەتی. ئەم تێگەیشتنە ئاڵۆزە، هەروەها قەیراناوییە. چۆن دەزگا هەیە لە دەرەوەی شەخس؟ یان چۆن شەخس هەیە لە دەرەوەی دەزگا؟ ئەگەر شەخس هەبێت لە دەرەوەی دەزگا، ئەوا مانای ئەویە کە هەموو کەسەکان لە کۆمەڵگادا لە ڕووی پێگە و دەسەڵات و توانا و کاریگەری و کاری سیاسییەوە یەکسانن. بەڵام لە واقیعدا وەها نییە. کەواتە ئەوە چییە کە کەسێك بەهێز دەکات و کەسێکی تر لاواز؟ ئەوە چییە کە کەسێك دەکاتە کەسێکی کاریزمی و کەسێکی تر بێکاریزما؟ لە وەڵامدا دەڵێین دەزگا. بەم پێیە هەبوونی هەر جۆرە دەسەڵاتێك، دەسەڵاتی ماددی، سیمبولی، کەلتووری، هەموو تەنها لە ڕێگای دەزگاوە دەبن. بەبێ گۆڕانکاری لەم دیدەدا، ئەستەمە لە کوردستان دەزگا دابمەزرێت و بێتە ئاراوە.

دیارە گواستنەوەکە لە کوردستان لە کەس یان شەخسەوە نییە بۆ دەزگا، بەڵکو لە دەزگای شەخسەوەیە بۆ دەزگای ناشەخسی. دەزگای ناشەخسی ئەو ناوەندەیە کە نووسراوە ئاشکراکان بە ڕێوەی دەبەن، وەك پەیڕەوی ناوخۆ، یاسا و ڕێسا، نەك خواست و ئارەزووی شەخس. ئێمە لە کەلتووری سیاسیماندا نموونەی ئەوەمان زۆرە کە چۆن کەسێك دەبێت بە دەزگا و ئەوانی ترەوە وەها هەست دەکەن کە تاقە کەسی گونجاوە بۆ ئەوە بوارە و ئەگەر ئەو نەمێنێت، ئەوا بۆشایی گەورە دروست دەبێت. ئەمە کرۆکی قەیرانەکەیە، کاتێك ئێمە دەزگای ڕەها (موجەڕەد یان ئەبستراکتمان هەبێت)، ئەوا کراوە دەبێت بۆ هەموو کەسێك کە تێیدا ببێتە کارا، دیارە بە لەبەرچاوگرتنی توانا و کەسایەتیی و شارەزایی.

بۆ دەزگا؟

بۆچی پێویستمان بە دەزگایە؟ بە کورتی، بۆ ئەوەی گۆڕانکاری بکەین. گۆڕانکارییش بە گشتی دوو جۆرن: گۆڕانی داروینی و گۆڕانی مرۆیی. گۆڕانی داروینی گۆڕانی ناچارییە. ئەو گۆڕانەیە کە بە هۆی هاتنەئارای دۆخێکی ژینگەیی تایبەتەوە، کەشوهەوایەك دێتە ئاراوە کە یان گۆڕان یان مردن، تەنها دوو بژاردە دەبن. بەم شێوەیە، گۆڕانی داروینی بژاردە نییە، کردارێکی عەقڵی و نیازئامێز نییە، بەڵکو لە ئەنجامی گۆڕانی دۆخ و ژینگە و کەشوهەوا و بایۆلۆجیاوە دێتە ئاراوە. بۆ نموونە، لە ئەنجامی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمای گۆی زەوی، گۆڕانکاریی زۆر لە جۆری ژیان و کەشوهەوای سەر زەویدا ڕوو دەدەن کە لە دوورمەودادا کاریگەرییان لەسەر سروشتی بوونەوەرەکان دەبێت.
بەڵام گۆڕانی مرۆیی ئەو جۆرە گۆڕانکارییەیە کە لە ئەنجامی دەرکپێکردنی عەقڵی یان ئاگاییەوە دێتە ئاراوە. بەم مانایە، ئەم جۆرە گۆڕانکارییە وابەستەیە بە ئاگایی و کەلتوور و ژیاری مرۆڤەکانەوە. دەکرێت ئەم ئاگاییە بە سیستەمێکی ئاڵۆز ببینین. ئەم سیستەمە ئاڵۆزە لای هەر مرۆڤێك ڕەگوڕیشە و دەرکەوتەی جیاوازی هەیە.

لە سەرەتای مۆدێرنەدا بڕوا وابوو کە کاتێك گۆڕانکاری دێت، ئەوا مرۆڤەکان لە پرۆسەیەکی عەقڵیدا بژاردەی باشتر هەڵدەبژێرن. دیارە ئەم دیدە بە مانای ئەوەش دێت کە مرۆڤ وابەستە نییە، بەڵکو ئەگەر دەزگامان هێنایە ئاراوە، ئەوا دەستوبرد وابەستەی دەبێت.

پاشان ئەم دیدە گەشەی کرد بۆ ئەوە کە مرۆڤ تاکە و بەدوای سوودی تاکانەی خۆیدا دەگەڕێت، بۆیە عەقلانییەت بریتییە لە پرۆسەی کەڵەکەکردنی سوودی تایبەتی خۆیی. ئەم دیدە تەنانەت خێر یان چاکەش وەك کرداری خۆپەرستانە دەبینێت. بە گشتی، ئەم بیرە لە تۆماس هۆبزی ئینگلیزییەوە سەرچاوە دەگرێت.

بەڵام لەگەڵ گەشەی دەزگاکاندا، ئەو دیدە هاتە ئاراوە کە مرۆڤەکان وابەستەی ناوەندەکانن، وەك خێزان، گرووپ، کۆمەڵگا، نەتەوە، کۆمپانیا، حیزب و زۆری تر. ئەم دۆخە ڕۆڵی تاك و دەزگا و گۆڕانکاری پێکەوە گرێ دەدات.

دیدی بالآیی دەزگا و لەقالبدان و ڕاهێنانی کەسەکان و پاشان گۆڕینیان، یان بە مانایەکی تر، بالآیی دەزگا بەسەر مرۆڤەکاندا، زیاتر بەسەر دونیای دەرەوەی ڕۆژئاوادا سەپێنراوە. بۆ نموونە، لە زۆر جێگەی دونیا دەوڵەتیان دروست کرد، پاشان بیریان لەوە کردەوە کە دەبێت مرۆڤیش بۆ ئەم دەوڵەت دروست بکەین: دوور نەڕۆین، عێراق بۆ نموونە .بەڵام دۆخەکە بە ڕوونی دیارە کە دروستکردنی دەزگا و پاشان هەوڵدان بۆ دروستکردنی مرۆڤ، دەرئەنجامەکەی تراژیدیایە. لە ناوەڕاستی حەفتاکان و هەشتاکاندا قوتابخانەیەکی تر سەری هەڵدا، بە تایبەت لای خەڵکانی وەك دۆگلاس نۆرس و ئەوانی تر، ئەویش ددانناننە بە بوونی دەزگای فەرمی و دەزگای نافەرمیدا. چیدی ئەو دیدە ساویلکەیە جێگەی بڕوا نەبوو کە ئەگەر لە جێگایەك ناوەندێك دروست بکەین، ئەوا دەتوانن مرۆڤەکانیشی بۆ بەرهەم بهێنین. دەبینین هێشتا ئەم دیدە ئیکسپایەرە لە ناو کورددا برەوی هەیە کە گوایە دەتوانیت تاك بە تاکی کۆمەڵگا پەروەردە بکەیت. ئەم دیدە زیاتر لە دووسەد ساڵی بەسەردا تێ پەڕیوە. ئەمڕۆ لە دۆخی ئەوەی کە ئایا دەزگای نافەرمی و فەرمی چ

پەیوەندییەکیان هەیە، چۆن دەتوانرێت گۆڕانکاری بکرێت لەمیانەی ململانێی نێوان ئەم دوو دەزگایەدا، پرسی گەورە لە ئارادایە.
بە گشتی، مرۆڤەکان دەزگا نافەرمییەکانیان ناوەکی کردووە، پیادەی دەکەن، بەڵام هەستی پێ ناکەن. ئەمە دۆخێکی سەختە بۆ گۆڕانکاری. تەنها مرۆڤێك دەتوانێت گۆڕانکاری بکات کە بتوانێت سەرجەم دەزگا نافەرمییەکانی وەك بەها، کەلتوور، سیستەمی نزیکایەتی، ئاسایشی دەروونی، باوەڕ و زۆر بواری تری لە خۆیدا بە پرۆسەیەکی دابڕانی ئیپستمۆلۆژیدا بردبێت. ئەمە بە دەگمەن ڕوو دەدات، بە تایبەت لە سەردەمی پۆستمۆدێرندا کە هەموو شتێك گونجاو و باشە.
کەواتە کێیە ئەوەی گۆڕانکاری دەست پێ دەکات؟ دیارە هەموو کەسێك گۆڕانکاریی دەوێت، تەنانەی ئەوانەی کە نایانەوێت بگۆڕێن پێویستیان بە گۆڕانکاری هەیە. بۆ نموونە، ئەگەر مەکینەیەکت هەبێت، بۆ ئەوەی وەك مەکینە بیهێڵیتەوە و کاربکات، دەبێت بەردەوام نوێکاری و نۆژەنکردنەوەی تێیدا بکەیت. بە هەمان شێوە بۆ بەها و دەزگاش. کەواتە ئەو گۆڕانکارییانە چین کە بەردەوام دەکرێن بۆ ئەوەی گۆڕانکاری نەکرێت؟ هەروەها ئەو گۆڕانکارییانە چین کە دەبنە هۆی گۆڕانکاری. لە دونیای ئێمەدا مۆدێرنە نەیتوانیوە بەسەر تەقلیددا زاڵ بێت. کەواتە، هەردوو لە گۆڕەپانەکەدان، تەقلید خۆی بە ئامراز و کەلوپەلەکانی مۆدێرنە نوێ کردووەتەوە، لە ئەنجامدا تەقلیدێکی مۆدێرن هاتووەتە ئاراوە: بۆ نموونە، حیزبە ئیسلامییەکان. هەروەها دەبینین کە چۆن خێڵەکێتی، بنەماڵەیی، کاریزما، هەموو ئەمانە بەردەوام بەرهەم دێن. لە کەشوهەوایەکی وەهادا، دەبێت دەزگا ببێتە ئەو ناوەندەی کە گفتوگۆ یان پەیوەندییەکی دیالیکتیکی لە نێوان کەلەپوور و مۆدێرنەدا دەهێنێتە ئاراوە. دەکرێت ئەم دۆخە دیالیکتیکییە بە ئامانجی بەرهەمهێنانی بژاردەی سێیەم بێت کە تێکەڵەیە لە هەردوو کەلەپوور و مۆدێرنە. پەرلەمان لە چەندین ئاستدا دەتوانێت ئەم ڕۆڵە ببینێت. گفتوگۆ دروستکردن لە ساتی دەرچاندنی یاسادا دەربارەی هەر بوارێك، جۆرێکە لە زەمینەڕەخساندن. دەرچاندنی یاسا بە ڕەزامەندیی هەموو لایەك یان سازشکردن، دەبێتە بنەمای

هاتنەئارای بژاردەی سێیەم. یاسا هەرگیز نابێتە مایەی ڕەزامەندیی هەموان بە یەکسانی، بەڵام وەك ئاماژەکان دەری دەخەن، کاریگەریی دەبێت لەسەر گۆڕانکاری لە ئەو بوارەدا کە یاساکەی بۆ دەرچێنراوە. لێرەوەیە دەرچاندنی یاسا دواوێستگەی گۆڕانکاری نییە، بەڵکو گەیاندنی مانا و کاریگەری و سوودەکانی یاسا بە هەموو چین و توێژێك بە زمانی تایبەتی خۆیان و لە لایەن کەسایەتیی تایبەتی بوارەکان، وا دەکات کە یاسا باشتر وەربگیرێت و قبوڵ بکرێت. بۆیە کۆمەڵگای مەدەنی، میدیا، پارتی سیاسی، کەسایەتی، ڕۆشنبیر، هەموو ئەمانە دەبنە کەسی کاریگەر لە پرۆسەی کاراکردنی یاسادا و گۆڕینی بۆ نۆرمێکی گشتی. دیارە دەبێت ئەوەش لەبەرچاو بگرین کە هێز لێرەدا پێویستە، بەڵام دەبێت زۆر بە ئاگایی و زیرەکانە بەکار بهێنرێت.
لە نێوان یاسا و هێزدا پەیوەندییەکی ئاڵۆز هەیە. یاسا خۆی هێزە. بەڵام لە هەمان کاتدا پێویستی بە هێزی ڕەقە هەتا هەیبەت و کاریگەری پەیدا بکات. یاسا ڕەوایی دەدات بە هێز، بەڵام نابێت یاسا تەنها ڕەواییبەخشی هێز بێت، بەڵکو دەبێت هێز وەك دوایین سەرچاوە سوودی لێ وەربگرێت. دەکرێت جەخت لەسەر ئەوەش بکەینەوە کە لە تەمەنی هەموو یاسایەکدا هێز کاتییە، چونکە دەبێت هێز تەنها لە سەرەتاوە ئامادە بێت، پاشان کە یاساکە لە لایەن زۆرینەوە قبوڵ کرا، ئەوا چیدی هێز پێویست نییە. بۆیە بۆ سەپاندنی یاسا، دەبێت هێز هەبێت، بەڵام دەبێت زۆر کارامانە بەکار بهێنرێت و زیاتر سوود لە کاریگەری و هەیبەتەکەی وەربگیرێت.

سەقامگیری و کەڵەکەکردن و پەرلەمان

ئەگەر پەرلەمان ئەو دەزگا و سیستەم و جۆری دەسەڵاتەیە کە لە شۆڕش و جەنگ دەمانپارێزێت، ئەوا ئەم دوورەپەرێزییە لە شۆڕش و جەنگی ناوخۆ، دەبێتە مایەی دابینکردنی سەقامگیری. لێرەدا بە ڕامان لە مێژووی ناوچەکە، چەند تێڕامانێك دەخەمە بەرچاو. بیرمەندی ئێرانی، هومایۆنی کاتوزیان کە مامۆستایە لە زانکۆی ئۆکسفۆرد، دەربارەی مێژووی ئێران بەراورد بە مێژووی ئەورووپا تێزێکی هەیە. بە دیدی ئەو، ئێران کۆمەڵگای کورتخایەنە (short

term). لە هەمان کاتدا، بە پێچەوانەوە، کۆمەڵگای ئەورووپی کۆمەڵگایەکی درێژخایەنە (long term). بەو مانایەی گۆڕانکارییەکان لە ئێران، بە هۆی نەبوون یان لاوازیی دەزگا و سیستەم و یاساوە، هەمیشە کورتخایەن بوون. سەقامگیرییەکان کورتخایەن بوون. دیارە ئەمە دیاردەیەکی دووسەرەیە: لە لایەك نەبوونی دەزگا و سیستەم و یاسا بووەتە هۆکاری کورتخایەنی، لە هەمان کاتدا کورتخایەنی بووەتە هۆکاری نەبوونی دەزگا و سیستەم و یاسا. لە وڵاتکی وەك ئێراندا، بە هۆی نەبوونی هیچ بنەمایەکی سەقامگیر، گۆڕانکارییەکان هەمیشە بوونەتە هۆکاری لەدەستدانی هەموو ئەوەی کە هەیە و گەڕانەوە بۆ دۆخی سفر. لە ئەنجامدا هەمیشە دۆخێك هەبووە کە هێندە لە سفر دوور نەکەوتووەتەوە و گەڕاوەتەوە بۆ سەر سفر. گەشەی کۆمەڵایەتی پێویستی بە کەڵەکەکردنی هەیە بۆ ئەوەی لەسەر یەك بونیاد بنرێت. هەرگیز هیچ وەرچەرخانێك لە سفرەوە بۆ مەزنێتی نییە. بۆیە کەڵەلەبوون بنەمای گەشەیە. بەڵام سەقامگیری بنەمای کەڵەکەبوونە. لێرەدا کە باس لە سەقامگیری دەکەین، باس لە چەندین دەیە و سەدە دەکەین، چونکە گەشەی زانستی و کۆمەڵایەتی و ئابووری پێویستی بە سەقامگیریی درێژخایەن هەیە.

بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی تێزی هومایون دەتوانیت بنواڕیتە

Katouzian, Homa (2008) The revolution fro Law, https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:
86de9952-2409-40ce-b751
2f620b15caf9/download_file?file_format=pdf&safe_filename=The
%2Brevolution%2Bfor%2Blaw&type_of_work=Research+paper

لەم ڕوانگەیەوە، بە پێکەوەگرێدانی هەردوو تێزی بیرمەندانی پەرلەمانی ئینگلیزیی وەك ئیدمۆند بێرك و ئەوانی تر لەگەڵ تێزەکەی هومایۆندا، ئەوا پەرلەمان بایەخی تایبەتی خۆی دەردەخات. وەك لای بیرمەندانی ئینگلیزی بینیمان، پەرلەمان ڕێگای سێیەمە بۆ دوورەپەرێزی لە شۆڕش و جەنگی ناوخۆ. بەم پێیە، دوورگرتن لە بەکاربردنی هێز لە سیاسەتدا. ئەمەش وەها دەکات کە

سەقامگیری دابین ببێت. بەبوونی سەقامگیریی سیاسی، ئاسایش دابین دەبێت کە بنەمای هەرە سەرەکیی پرۆسەی کەڵەکەکردنە. بە فەراهەمبوونی کەڵەکەکردن لەمیانەی کاتدا زەمینەی ئەوە دەسازێت هەتا کۆمەڵگا و ئابووری لە دۆخی کشتوکاڵی و بازرگانییەوە بگوێزنەوە بۆ دۆخی پیشەسازی.

دوورکەوتنەوەی توندوتیژی لە سیاسەت

پرسی پەیوەندیی توندوتیژی و سیاسەت یەکێکە لە هەرە گرنگترین بوارەکانی حوکمڕانی و بیری سیاسی. لێرەدا بە کورتی پەیوەندیی نێوان توندوتیژی و سیاسەت لە ئاستی تیۆریدا ڕاڤە دەکەین، پاشان دێینە سەر ڕۆڵی پەرلەمان لە جوداکردنەوەی توندوتیژی و سیاسەت. پاش ئەوەش، ڕێکخستنی توندوتیژی و ئیدارەدانی بە شێوازێکی مەدەنی و دیموکراسی. بە بڕوای ئێمە، توندوتیژی جۆری زۆرە و لەناو ناچێت. بۆیە ڕێبازی ڕاستەقینە ئەوەیە کە چۆن ئیدارە بدرێت. لە ڕاستیدا پێش ئەوەی هەر قسەیەك بکەین، دەبێت لە سەرەتادا ئەو دیدە فەلسەفییە واقیعییە بخەینە ڕوو کە تەنها ئامرازی دژایەتیکردنی توندوتیژی، توندوتیژییە.

توندوتیژی ئامرازێکە بۆ گەیشتن بە ئامانج. ئەم ئامرازە بۆ ئەوەی بەکار بهێنرێت، دەبێت سەرەتا بە دەست بهێنرێت. تەنها لە ڕێگای قۆرغکردنەوە توندوتیژی یان زەبروزەنگ بە دەست دەهێنرێت. کەواتە، بۆ ئەوەی کەسێك بتوانێت ببێتە خاوەنی توندوتیژی یان زەبروزەنگ، ئەوا دەبێت ئامرازەکانی قۆرغکردنی هەبێت. بۆیە زەبروزەنگ یان توندوتیژی هەرگیز دیاردەیەکی تاکەکەسی نییە. دیدی هانا ئارێنت لەم ڕووەوە جێگای بایەخە. ئارێنت کتێبێکی هەیە دەربارەی توندوتیژی کە ئێمە بۆ پیشاندانی سروشتی توندوتیژی سوودی لێ دەبینین. ئارێنت دەڵێت 'دەسەڵات دەربڕی توانای مرۆڤە، نەك تەنها بۆ ئەنجامدانی کردار، بەڵکو بۆ ئەنجامدانی کردار لەگەڵ ئەوانیتردا، لە کۆنسێرتدا'، بەم پێیە، دەسەڵات کردار و ئاکتێکی تاکەکەسی نییە. کەسێك بە تەنها کەسێکی دەسەڵاتدار نییە. لەم ڕووەوە، دەسەڵات نەك تەنها لە خەڵکانێکەوە دێت بۆ کەسێك، بەڵکو بەبێ بوونی خەڵك یان گرووپێك

ناتوانرێت پیادە بکرێت. بۆیە دەسەڵات هەرگیز تەنها خەسڵەتێکی تاکەکەسی نییە: هەمیشە خەسڵەتی گرووپە، ئەو دەسەڵاتە تا ئەو کاتە دەمێنێتەوە کە ئەو گرووپە پێکەوەیە. کاتێك دەڵێین کەسێك لە دەسەڵاتدایە، بە دڵنیاییەوە مەبەستمان ئەوەیە کە کەسێك لە لایەن گرووپێکەوە دەسەڵاتی پێ بەخشراوە، هەتا بە ناویانەوە دەسەڵات پیادە بکات. هەر کاتێك گرووپی دەسەڵاتبەخش نەما، ئەوا دەسەڵاتی کەسەکەش نامێنێت.
دەسەڵات یان دەسەڵاتدار لە هەمان کاتدا دەبێتە خاوەن ئامرازەکانی توندتیژی، چ لە ڕووی ماددی و مەتریاڵییەوە، چ لە ڕووی مرۆیی و ڕەواییەوە. بۆیە توندوتیژی پیادەکردنی دەسەڵاتە لە ئەوپەڕیدا. بەڵام ئەم پەیوەندییەی نێوان دەسەڵات و توندوتیژی هێندە ئاسان و سادە نییە. ماکس ڤێبەر بڕوای وایە حوکمی مرۆڤ بەسەر مرۆڤدا لەسەر بنەمای بەکارهێنانی توندوتیژیی شەرعی بونیاد نراوە. ئارێنت دژ بە ئەم تێگەیشتنەی تێکەڵکردنی دەسەڵات و توندوتیژییە. لە لای ئارێنت، لە ڕاستیدا دەسەڵات و توندوتیژی دژ بە یەکن. لە هەر کوێ دەسەڵات هەبوو، توندوتیژی بوونی نییە، لە هەر کوێ توندوتیژی هەبوو، دەسەڵات بوونی نییە.
Bernstein Richard J. (2011) Hannah Arendts Reflections on Violence and Power Iris, III 5 April, 2011, p. 3-30

لەم ڕوانگەیەوە، دەکرێت بگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە دەسەڵات و توندوتیژی لە پەیوەندییەکی ئاڵۆزدان. بەبێ توندوتیژی دەسەڵات بوونی نییە. بەڵام جۆری دەسەڵاتەکە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە جۆری پەیوەندیی دەسەڵات لەگەڵ توندوتیژیدا.
دەسەڵات دەبێت توندوتیژی بە جۆرێك ڕێك بخات کە بوونی هەبێت، بەڵام بوونێکی بەکارنەهێنراو. دەبێت توندوتیژی بگۆڕرێت بۆ ترس یان سام لە توندوتیژی. ئەمەش تەنها لە ڕێگای کۆدەزگای حکومەتەوە دەبێت کە پەرلەمان ڕۆڵی هەرە سەرەکیی تێدا دەبینێت.

چۆنێتیی داڕشتنی پەیوەندیی نێوان دەسەڵات و توندوتیژی؟

کاتێك دەڵێین توندوتیژی، مەبەستمان لە توندوتیژیی گرووپە، نەك توندوتیژیی تاك. چونكە توندوتیژیی تاك نابێتە مەترسی بەسەر كۆمەڵگاوە. مەبەست لە توندوتیژیی گرووپ، هەبوونی گرووپێكە كە بە مەبەستی سوود و قازانجی خۆی پەنا دەباتە بەر توندوتیژی. كەواتە ئەركی سەرەكی ئەوەیە كە چۆن هێزێك هەبێت ڕێگری بكات لەوەی هەر گرووپێك لە كۆمەڵگادا دەست ببات بۆ توندوتیژی. بە دیدی ئێمە، كە لە قوتابخانەی پەیوەندیی مەدەنیی سەربازییەوە سەرچاوە دەگرێت، تەنها ڕێگایەك بۆ ڕێگریكردن لە سەرهەڵدانی توندوتیژیی گرووپ لە هەناوی كۆمەڵگادا، قۆرغكردنی توانای پەنابردنە بۆ توندوتیژی لە لایەن حكومەت یان دەوڵەتەوە. دیارە گەر بگەڕێینەوە بۆ یەكێك لە هەرە باوترین پێناسەكانی دەوڵەت لە لایەن ماكس ڤێبەرەوە، ئەوا قۆرغكردنی شەرعیی ئامرازەكانی توندوتیژی بە كرۆكی دەوڵەت لە قەڵەم دەدات. بەڵام هەموو وڵاتێك بە ئاسانی ناتوانێت ئەم پرۆسەی قۆرغكارییە فەراهەم بكات. هەندێك بە هۆكاری پێگەی جوگرافی، وەك جێفری هێربست لە كەیسی وڵاتانی ئەفریقادا باسی دەكات.
Jeffrey I. Herbst 2000 States and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control. By. Princeton: Princeton University Press.

هەندێك وڵاتی تر ڕەنگە بە هۆكاری سروشتی جوگرافیی وڵاتەكەیان، ڕەنگە نەتوانن توندوتیژی لە هەناوی خاكی وڵاتەكەیاندا قۆرغ بكەن. بە شێوەیەكی گشتی، ئەم كەیسە پەیوەستە بە مۆدێرنە و پرۆسەی مۆدێرنبوونی كۆمەڵگاوە، لە كاتێكدا كە باوەڕ وایە بە مۆدێرنبوونی كۆمەڵگا، هێزە تەقلیدییەكان هەتا دێت توانایان بەسەر خاوەندێتیی ئامرازەكانی توندوتیژیدا لاواز دەبێت و لە بەرامبەردا دەوڵەت بەهێز دەبێت، هەتا لە ئەنجامدا دەوڵەت هەموو ئامرازەكانی توندوتیژی مۆنۆپۆل دەكات. بەڵام ئاچەمئۆغلۆ و هاوەڵەكانی

بڕوایان وایە دەکرێت پرۆسەی بونیادنانی دەوڵەت فەراهەم بێت بەبێ ئەوەی دەوڵەت گەشتبێتە ئاستی مۆنۆپۆلی ئامرازەکانی.

Acemoglu, Robinson and rafael 2013 the Monopoly of Violence: evidence from Colombia, Journal of the European Economic Association January 2013 11(S1):5–44.

بەڵام کرۆکی قۆرغنەکردن، سەرباری بوونی هۆکاری سروشتی یان ئابووری یان دەزگایی، هەموو لەوەدا چڕ دەبێتەوە کە دەوڵەت لاوازە و هێشتا نەیتوانیوە بالآیی خۆی بەسەر سەرتاپای خاکەکەیدا بچەسپێنێت. کە حکومەت دەبێتە خاوەن بەهێزترین هێز لە وڵاتدا، ئەوا دەبێت ئەم هێزە بەکار بهێنێت بۆ پشتیوانیکردنی لایەنی مەدەنیی حکومەت هەتا بتوانێت لە ڕێگای یاساوە کاروبارەکانی بە ڕێوە ببات.
ئەمە کاتێك بەرجەستە دەبێت کە هێز لە یەك یەکەدا کۆ بووبێتەوە، لە لایەن بەشی مەدەنیی حکومەتەوە بە ڕێوە بچێت و لە هەناوی یاسادا هەڵسووڕێت. لێرەدا زانستێکی نوێ دێتە ئاراوە کە پێی دەڵێن پەیوەندیی دیموکراسیی مەدەنی و سەربازی. سەرباز لەم دۆخەدا ئامادەیە بۆ ئەوەی ڕێگر بێت لە هەر گرووپێك کە بیر لەوە بکاتەوە زەبروزەنگ بەکار بهێنێت بۆ گەیشتن بە ئامانجی خۆی. کاتێك هێزێکی وەها هەیە، ئەوا گرووپە جیاوازەکان، خەڵکانی خاوەن بەرژەوەندیی جیاواز، گرووپی خاوەن ئایدیا و ئایدەلۆژیی جیاواز بیر لەوە دەکەنەوە کە لە بواری مەدەنیدا خۆیان ڕێك بخەن و بە ئامانجەکانیان بگەن. بۆ پوختەیەك لەسەر تیۆرەکانی پەیوەندیی نێوان مەدەنی و سەربازی، بنواڕە ئەم ڕانانەی زانکۆی ئۆکسفۆرد.

Mackubin Thomas Owens 2010 Civil–Military Relations, Oxford Research Encyclopedia of International Studies,
https://oxfordre.com/internationalstudies/abstract/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-123

بەم پێیە، لەپێناو هاتنەئارای پانتاییەك كە سیاسەت تێیدا وەك كردەیەكی مەدەنی بە ڕێوە بچێت، دەبێت سێینەیەك بێتە ئاراوە لە نێوان هاووڵاتی، حكومەت لەگەڵ هێزی سەربازی. لەمیانەی ئەم سێینەیەدا سەرباز و سەربازی بەشێك بێت لە پرۆسەی هاووڵاتیبوون، هەروەها حكومەت لەمیانەی پرۆسەی دیموكراسیدا لە لایەن هاووڵاتییەوە شەرعییەتی پێ ببەخشرێت، پەرلەمان ئەو جێگایە بێت كە چاودێریی ئەم پرۆسەیە بكات بۆ ڕێگرتن لە هەر لارییەك و فشاركردن بۆ جێبەجێكردن. كە بوار نەبوو بۆ ئەوەی هیچ هێزێك پەنا بۆ توندوتیژی ببات، ئەوا گرووپ و پێكهاتە و پارتە سیاسییەكانی ناو كۆمەڵگا، ڕێگای ئارگومێنت دەگرنە بەر بۆ گەیشتن بە ئامانجەكانیان. لێرەدا پێویستە ئێستێك لەسەر ئارگومێنت و دیبەیت بكەین.

ئارگومێنت چییە؟

ئارگومێنت لۆجیكە. لۆجیك لێكۆڵینەوەیە لە ئارگومێنت. ئارگومێنت پرۆسەیەكی عەقلانییە لە ڕێگای بنەما و مێتۆدی جیاوازەوە بۆ گەیشتن بە لەیەكگەیشتن لە نێوان دوو كەس یان دوو لایەن یان دوو بەرەدا. دیارە دەكرێت لە دووش زیاتر بێت. ئارگومێنت دەرئەنجامێكە كە دەرهاوێشتەی پرۆسە و مێتۆدێكی تایبەتە. بۆ ئەوەی پرۆسەی ئارگومێنتی بێتە ئاراوە، دەبێت دراو، یان پرێمیس هەبێت. بۆ ئەوەی ئارگومێنت گوزارشت بێت، ئەوا دەبێت لە سەرەتادا بنەما و دەرئەنجام لە شێوازی هەڵوێستدا دەرببڕرێت. لێرەدا دەبێت جیاكاری لە نێوان ستەیتمێنت و ناستەیتمێنتدا بكرێت. ستەیتمێنت لە زمانەكانی ناوچەكەدا، عەرەبی و توركی و فارسی، بە بەیان تەرجەمە كراوە. ئارگومێنێت وەك ئامرازی حكومەت لە دیبەیتدا بەرجەستە دەبێت. دیبەیت بەشێكی سەرەكیی كاری پەرلەمانی و پەرلەمانتارە. لەم ڕووەوە چەند دیدێكی تیۆری هەن بۆ تێگەیشتن لە ڕۆڵ و كاریگەریی دیبەیت. لە هەمان كاتدا، دیبەیت بە شێوازێكی تایبەت بە ڕێوە دەچێت، بە تایبەت لە ئەو پەرلەمانانەی كە زۆربەی دیبەیتەكان لە هۆڵی پەرلەماندا دەكرێن، نەك لە نێو لیژنەكاندا.

لێرەدا بە کورتی باس لە تیۆرەکانی دیبەیت و پاشان باس لە چۆنێتیی بەڕێوەچوونی دەکەین. وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، ڕەگی وشەی پەرلەمان دەگەڕێتەوە سەر دیبەیت و گفتوگۆ وەك فۆرمێکی قسەکردن. بەڵام لە ڕاستیدا ئەوەی جێگەی سەرنجە، وەك ئەوەی ئەندرێ بێختیگەر ئاماژەی پێدەدات ئەم بوارەی پەرلەمان فەرامۆش کراوە.

Bächtiger André 2014 Debate and Deliberation in Parliament, in Strøm, Kaare, Saalfeld, Thomas,
and Shane Martin (eds.), Oxford Handbook of Legislative Studies, Oxford: Oxford University Press.

یەکێك لەو دیدانەی کە باوە، ئەوەیە کە دیبەتی پەرلەمانی هێندە کاریگەریی لەسەر داڕشتنی پۆلەسی نییە. بە گشتی، وەك برێنان و هاملین جەختی لەسەر دەکەنەوە، وەها دەبینرێت کە کارێکی سیمبولییە.

Brennan, G. and Hamlin, A. 1993. Rationalizing parliamentary systems. Discussion Paper Series in Economics and Econometrics 9313, Economics Division, School of Social Sciences, University of Southampton.

بەڵام لە دوو دەیەی ڕابوردوودا ئەم دیدە کەوتووەتە ژێر ڕەخنەیەکی زۆرەوە. لەم ڕووەوە دوو ڕوانگە دەخرێنە بەردەست:

یەکەم: ستراتیژی و ڕیتۆریکی پارتیزانی کە پشت بە تیۆری بژاردەی عەقڵانی دەبەستێت. بە کورتی، ئەم تیۆرە هەموو شتێك لە ڕوانگەی بەرژەوەندییی تاکەوە دەبینێت. تاك ئەوە هەڵدەبژێرێت کە بەپێی کات و دەرفەت و ئامانج لە سوود و قازانجی بێت.

دووەم: ڕوانگەی دیلیبرەتیف یان مشتومڕی عەقڵانییە. لە ئاستی نۆرمەتیف یان فەلسەفیدا، ئەم جۆرە مشتومڕی عەقڵانی لە لایەن ئەندامانی پەرلەمانەوە لەسەر بنەمای چاکەی گشتی و هەڵسەنگاندنی ئارگومێنتی بەدیل و

جەختکردنەوە لەسەر ڕوانگەی خۆی بە ڕێژەوە دەبێت. بەم جۆرە، مشتومڕی عەقڵانی یان دیلیبرەیشن دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە ئارگومێنتی باشتر و لە ئەنجامدا سازان بێتە ئاراوە. کارەکانی بیرمەندی ئەڵمانی، یورگن هابەرماس بە سەرچاوەی فیکریی ئەم ڕوانگەیە دەبینرێت. ئەم جۆرە مشتومڕ و گفتوگۆ و گۆڕینەوە و دیبەت و ئارگومێنتە دەبێتە هۆکاری ئاگایی باشتر و باڵاتر لە کۆمەڵگادا. هەروەها دەبێت ببێتە هۆکاری بڕیاری باشتر. لە ڕووی تیۆرییەوە، جەختکردنەوە لەسەر مشتومڕی عەقڵانی ڕەهەندێکی تر دەبەخشێت بە سیاسەت کە چۆن دەبێت بە شێوەیەکی ئایدیاڵ بە ڕێوە بچێت.

دیبەتی پەرلەمانی

ئەگەر پەرلەمان لەو جۆرە بوو کە مشتومڕ لەسەر هەر پرسێك لە هۆڵی پەرلەماندا بە ڕێوە چوو لەبری لیژنەکان، ئەوا بواری زۆرتر دەبێت بۆ دیبەیت. بەڵام ئەگەر زۆربەی گفتوگۆکان لە لیژنەکاندا بە ڕێوە چوون، ئەگەر لیژنەکان نەیانتوانی لە نێوان دوو بژاردەدا بگەنە ڕێککەوتن، ئەوا بەجێی دەهێڵن بۆ هۆڵەکە بۆ ئەوەی بڕیار بدات. لە ئەگەری بەڕێوەچوونی دیبەیتدا، بە تایبەتی لە ساتی بانگهێشتکردنی تیمی حکومەت بۆ پەرلەمان بۆ مشتومڕ و گفتوگۆ لەسەر بڕیارێك یان یاسایەك، ئەوا دیبەیتی پەرلەمانی ڕێسای تایبەتی خۆی هەیە.

یەکەم، دیبەیت لە لایەن سەرۆکی پەرلەمانەوە سەرپەرشتی دەکرێت.

دووەم، تیمی حکومەت دەبێت لە لای ڕاستی سەرۆکی پەرلەمانەوە دابنیشن، ئۆپۆزسیۆن یان ئەوانەی کە ڕای جیاوازیان هەیە لەسەر بڕیار یان یاساکە، دەبێت لە لای چەپەوە دابنیشن.

سێ، گفتوگۆ یان مشتومر بەم شێوەیە بە ڕێوە دەچێت، سەرەتا کەسی یەکەمی تیمی حکومەت، پاشان کەسی یەکەمی تیمی ئۆپۆزسیۆن، پاشان کەسی دووەمی تیمی حکومەت، پاشان کەسی دووەمی تیمی ئۆپۆزسیۆن. لە کۆتاییدا سەرۆکوەزیران یان کەسی یەکەمی حکومەت دواین هەڵسانگاندنی گفتوگۆکە دەکات.

چوارەم، قسەکەری یەکەم دەتوانێت پێنج خولەك قسە بکات، قسەکەری دووەم پێنج خولەك، سەرۆکی ئۆپۆزسیۆن هەشت خولەك، دواین قسەی کەسی یەکەمی تیمی حکومەت سێ خولەک
پێنج، لە دوایین لێدوانی تیمی حکومەتدا لایەنی ئۆپۆزسیۆن چیدی ناتوانن هیچ ڕەخنە و ڕێگرییەك بهێننە ئاراوە.
شەش، هەموو لێدوانەکان دەبێت ئاڕاستەی سەرۆکی پەرلەمان بکرێن.

پەرلەمانی کوردستان و ساتەوەختی لە دایکبوونی

بۆ هاتنەئارای دەزگا، کات و شوێن گرنگن. ئەمە ئەگەر لە هەموو جێگایەك وەها بێت، ئەوا لە جێگایەکی وەك ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و کوردستان گرنگترە. لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، پرۆسەی دەوڵەتسازی و نەتەوەسازی و بونیادنانی دەزگاکان و ڕژێمەکان هەمیشە پرۆسەیەکی جیهانی بووە، ئەوەش لەبەر کاریگەری و بایەخی ئێجگار زۆری ئەو ناوچەیە لە ئاستی جیۆپۆلەتیکی جیهانیدا. هەر هەنگاوێك لە ئاستی دەزگا، ڕاستەوخۆ تەرجەمە دەبێت بۆ هێز و ڕێکخستن و شوناس. هەریەك لەمانە زێدە گرنگن بۆ هاوسەنگیی هێز و ململانێی لایەنە ئیقلیمییەکان لەمیانەی ململانێیاندا بۆ مانەوە و پەیداکردنی هەژموونی لە ناوچەکەدا. لە سەردەمی مۆدێرنەوە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست جێگای ململانێ بووە. ئەمڕۆ لەم بارەوە کۆمەڵێك نەریتی گشتی لە ئارادان: یەکەم، نابێت هیچ هێزێك هاوسەنگیی ناوچەکە تێك بدات. دووەم، نابێت هیچ هێزێك هێندە بەهێز بێت کە باڵادەست بێت بەسەر ناوچەکەدا، چونکە دەبێتە مەترسی بەسەر بەردەوامیی وزەوە لە جیهاندا. سێیەم، چونکە ناوچەکە لە دڵی جیهاندایە، ئەوا نابێت ببێتە ڕێگر لە بەردەم بەردەوامیی جووڵەی بازرگانیدا.

بەم پێودانگانە، هەموو زلهێزەکانی دونیا بەردەوام چاویان لەسەر ناوچەکەیە لە بواری حوکمڕانی و دەسەڵات و ململانێی هێزەکان و سەقامگیری و ئایدەلۆژیا و قەیرانەکانی. سەرهەڵدانی پەرلەمانی کوردستانیش بەدەر نییە لەم ڕێسایانە.

جەلال تاڵەبانی لە کتێبی دیداری تەمەندا سەرەداوێکی گرنگمان دەداتێ دەربارەی چۆنێتیی هاتنەئارای بیرۆکەی هەڵبژاردن و پەرلەمان. جەلال تاڵەبانی دەڵێت، نامەیەکم لە دۆستێکەوە بۆ هاتووە دەڵێت: ئەگەر ئێمە هەڵبژاردن بکەین و حکومەتێك دروست بکەین، ئەورووپا یان دەوڵەتە گەورەکانی وەك ئینگلیز و ئەمەریکا ئامادەن ددان بەو حکومەتەدا بنێن، تورکیاش قایل دەکەن کە دژایەتیی کورد نەکات.

دیارە جەلال تاڵەبانی ئەم سەربوردەیە دەگێڕێتەوە و یەکەم جاریش لە دانیشتنێکدا ئەمەی بە مەسعوود بارزانی وتووە. تاڵەبانی لەسەر قسەکانی بەردەوام دەبێت و دەڵێت:

کاك مەسعوودیش گوتی: وەڵا ئەو نامەیە بۆ منیش هاتووە، ئیتر ئەو هەواڵە جەوی دانیشتنەکەی گۆڕی و گوتیان، جا باشە، کەواتە با ئێمە هەڵبژاردن بکەین.

ئەم نامەیە کە ئێمە سەرچاوە و ناوەڕۆکی نازانین، سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ خوێندنەوەی پاشخانی پەرلەمانی کوردستان. سەرباری نەزانینی ناوەڕۆکی تەواوی نامەکە، ئێمە چەند ئاماژەیەکی گرنگمان هەیە:

یەکەم، نامەکە لە لایەن یەکێك لە وڵاتانی زلهێزەوە یان بە ناوی ئەوانەوە ئاراستە کراوە.

دووەم، نامەکە جگە لە هاندان بۆ هەڵبژاردن، پەیمانی ئاسانکارییەکی گەورە دەدات کە دژایەتینەکردنی تورکیایە، ئەمەش خۆی بۆ خۆی بەڵگەیە کە نامەکە لە لایەن ئەمەریکاوە نێرراوە، چونکە هیچ وڵاتێکی تر نییە هێندە بە ئاسانی بتوانێ پەیمانی وا بدات. بەپێی زانیارییەکانی ئەو سەردەمە، تورکیا دژ بە ئەنجامدانی هەڵبژاردن بوو لە هەرێم. نەوشیروان مستەفا جارێکیان پێی وتم لە ڕۆژگاری یەکەم هەڵبژاردندا بانگهێشت کراین بۆ وەزارەتی دەرەوەی تورکیا لە ئەنکەرە؛ لەوێ لە وەزارەت بردینیانە ژوورێکەوە، لە ژوورەکەدا بردینیانە ژوورێکی تری بچکۆلەی بازنەیی داخراوەوە، لەوێدا پێیان وتین کە نابێت هەڵبژاردن ئەنجام بدەن. ئەم جۆرە مامەڵەیە ئاماژەیەکی ڕوونە بۆ یاریی سایکۆلۆجی و دروستکردنی فشاری دەروونی. سێیەم، ئەمە هەمووی کاتێك ڕوو

دەدات کە ئێمە لە سەرەتای نەوەدەکانداین کە شەڕی سارد تازە کۆتایی هاتووە. بۆ تێگەیشتن لە ئەم پەیامە و هاندان و هۆکارەکانی، دەبێت ساتێك لە دۆخی پاش جەنگی سارد ڕابمێنین. چونکە کۆتایی جەنگی سارد و قۆناغی تاکزلهێزیی پاش جەنگی سارد قۆناغێکی ناوازەیە لە مێژووی جیهاندا.

دۆخی جیهان لە پاش شەڕی سارددا

کاتێك جەنگی دووەمی جیهان تەواو بوو، هێزە کۆنەکانی جیهان، وەك ئەڵمانیا، بەریتانیا، فەڕەنسا، هەموویان لاواز بوون. لە جێگایان هێزی نوێ سەریان هەڵدا، بە تایبەت ئەمەریکا و یەکێتیی سۆڤییەت. دیپلۆماتێکی ئەمەریکی بە ناوی جۆرج کێنان لە ٢٢ی شوباتی ساڵی ١٩٤٦دا تەلەگرامێکی نوێ دەنووسێت کە بە یەکەم دەقی جەنگی سارد دەناسرێت و هەروەها بە دەقێك کە بنەمای چۆنێتیی مامەڵەی جەنگی ساردی دارِشت. کێنان لەو دەقەدا باس لە سنووردارکردنی سۆڤییەت دەکات. لێرەوە چەمکی سنووردارکردن، ئیحتیوا یان کۆنتەینمێت هاتە ئاراوە.

لەمیانەی گەشەی ڕەوتی ڕووداوەکان لە دونیادا، دوو ناوەندی گرنگ سەرهەڵدەدەن: ناوەندی یەکەم، ناوەندی سۆشیالیستی و ئەو وڵاتانەی کە خولیای ئەم بەرەیەیان هەیە. ناوەندی دووەم، کەپیتاڵیزم. جەنگی نێوان ئەم دوو سەنتەرە بۆ دەستگرتن بەسەر ئابووریی جیهاندا بڕیار لەسەر چارەنووسی هەریەك لەو دوو هێزە دەدات، هەروەها هەموو دونیاش. ئەمە دیدی ستالین بوو کە ساڵی ١٩٢٧ بە گرووپێك لە کرێکارانی ئەمەریکیی گوت. بە دیدی جۆرج کێنان، سۆڤییەت لە پاش جەنگی دووەمی جیهان هێشتا لەم نۆستالجیایەدا دەژیا. جۆرج کێنان پێنچ پێشنیازی هەبوو بۆ چۆنێتیی بەرنگاربوونەوەی سۆڤییەت کە هەمووی لە چەمکی ئیحتوادا کۆ دەبێتەوە، لە ئاستی پڕوپاگەندە، مامەڵە لەگەڵ گەلانی تردا و داکۆکیکردن لێیان، هەروەها چۆنێتیی ئیدارەدانی کەپیتاڵیزم. ساڵی ١٩٤٧، هاری تروومان لەگەڵ هەردوو بەشەکەی کۆنگریسدا کۆ بووەوە، وتارەکەی کە بە دۆکترینی تروومان دەناسرێت، پەیمانی ئەوەی دا

كە بۆ ئیحتواكردنی بڵاوبوونەوەی كۆمۆنیزم لە دونیادا، ویلایەتە یەكگرتووەكان لە ڕووی ئابووری و سەربازییەوە هەموو شتێك دەكات كە لە توانایدا بێت.
هەنگاوی سێیەم لەم بارەیەوە پلانی مارشاڵ بوو. ئەم پلانە بریتی بوو لە تەرخانكردنی بڕی ١٣ بلیۆن دۆلار بۆ بووژاندنەوەی ئەورووپای وێرانكراو و دوورخستنەوەی لە ئەگەری هەژموونیی سۆڤییەتی. وەك دەبینین، لە هەموو ئەم هەنگاوانەدا ئاماژەیەكی ڕوونی ئەوە هەیە كە پاش جەنگ، ئەمەریكا خواستی ئەوەی هەبوو كە زیاتر لە دونیادا چالاك بێت، توانای ئابووری و هێزی سەربازی بەكار بهێنێت بۆ فەراهەمكردنی ئەم ئامانجە. دەكرێت بڵێین كە دۆلار، سوپای ئەمەریكی لەگەڵ دیموكراسیدا سێ بنەمای هەرە سەرەكیی هێزی ئەمەریكین.
جگە لە دەستپێكردنی قۆناغێكی نوێ لە سیاسەتی ئەمەریكادا، كە لە دۆكترنی ترووماندا خۆی دەبینێتەوە، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو بە گۆڕەپانی ململانێی نێوان دوو زلهیزەكە. چونكە دۆكترینی تروومان بە تایبەت باسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی كرد وەك جێگای بایەخی ئەمەریكا. ئەمە لە كەیسی توركیا و یۆنان و پاشان وڵاتانی تری ناوچەكەدا دیارە. هەندێك بیرمەند و مێژوونووسی تر نەوتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە بنەمای شەڕی سارد دادەنێن.
Khalidi, Rashid (2009) Sowing crisis : the Cold War and American dominance in the Middle East, Beacon Press books

جەنگی سارد لە چەند ئاستێكدا ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ پەیوەندیی بە دۆزی كوردەوە هەبوو. هەردوو زلهێزی ئەمەریكا و سۆڤییەت وا مامەڵەیان لەگەڵ كەیسی كورد دەكرد كە چۆن وەك كارتی فشار و كارتی دانوستان بەرامبەر یەكتر بەكاری بهێنن، هەروەها بۆ ڕێگریكردن و سنووردانان بۆ قەڵەمڕەوی یەكتر لە ناوچەكەدا. لەو سەردەمەدا ئەم هاوكێشەیە زۆر بە سەختی لەسەر كورد و دۆزی كورد كەوت. چونكە یەكەم دەرئەنجام لەم جۆرە مامەڵەیەوە هەڵی دەهێنجین، ئەوەیە كە پرسی كورد هەرگیز وەك پرسی خەڵكێك بۆ مافی خۆیان مامەڵەی لەگەڵدا نەكراوە.

ساڵی ١٩٧٦، کیسنجەر سەردانی بەغدا دەکات و سەعدوون حەمادیی وەزیری دەرەوەی عێراق دەبینێت؛ حەمادی باسی ئەو ڕاپۆرتەی کەناڵی تەلەفزیونی سی بی ئێس دەهێنێتە ئاراوە کە باس لە هاوکاریی سی ئای ئەی بۆ کورد دەکات لە ١٩٧٢ بۆ ١٩٧٥. کیسنجەر نکۆڵی لە هاوکاریی ڕاستەوخۆی کورد دەکات، بەڵام ددان بەوەدا دەنێت کە دژ بە هاوکاریی ئێران نەبووە بۆ پرسی کورد، ئەمەش لەبەر ئەوە بووە کە ئەوان، ئەمەریکاییەکان، وەهایان زانیوە کە عێراق سەتەلایتی یەکێتیی سۆڤییەتە. بە مانای ئەوەی وڵاتێکی سەر بە بلۆکی سۆڤییەتە. بۆ هێورکردنەوەی دۆخەکە، کیسنجەر بە حەمادی دەڵێت، ئێستا تێگەیشتنێکی باشترمان بۆ عێراق هەیە.

Bryan R. Gibson, 2015. Sold out? us foreign policy, Iraq, the kurds, and the cold war, Palgrave and Macmillan

شەڕی سارد پرسی کوردی سنووردار کرد و ڕێگر بوو لە هەر بەرەوپێشچوونێك. لەم سەردەمەدا هێندە کۆنترۆڵی وڵاتان و هاوسەنگیی هێز گرنگ بوو، هێندە پرسی دیموکراسی و گۆڕینی سیستەمی حوکم و مافی گەلان گرنگ نەبوون. بۆیە لە کاتێکدا دەستوەردان هەبوو، بەڵام هەمیشە شاراوە و سنووردار و سیخوڕی و سەربازی بوو، کە لە ئەنجامدا بە سوودی گشتیی خەڵکی کورد نەدەشکایەوە.

پاش جەنگی سارد

بە کۆتایی بلۆکی سۆڤییەت و بوونی ئەمەریکا بە تاکە زلهێزی دونیا، قۆناغی کۆتایی مێژوو دەستی پێ کرد. لێرەدا چەمکی کۆتایی مێژوو زیاتر وەك چەمکێکی سیاسی بەکار دەبەین لە سەردەمی باڵادەستیی ئەمەریکادا. مەبەستمان لەم چەمکە ئەوەیە کە ئەمەریکا خۆی وەك ئەو هێزە دەبینێ کە لە بەرامبەر نەیارەکەیدا سەرکەوتوو بوو، ئەم سەرکەوتنە تەنها سەرکەوتنی ئابووری و سیاسی و سەربازی نەبوو، بەڵکو لە هەمان کاتدا سەرکەوتنی ئایدەلۆژی و جۆری ژیان و ژیار بوو. بۆیە ئەمەریکا بە مافی خۆیی زانی وەك سەرکەوتوویەك هەڵسوکەوت بکات. ئەمە لە هەمان کاتدا بە مانای ئەوە دێت

کە خۆی وەك باشێك خۆی ببینێت، بۆیە بە ساتەوەختێکی لەباری زانی بۆ ئەوەی کە سیستەمی خۆی بە دونیادا بڵاو بکاتەوە. دیارە لێرەدا مەبەستی ئێمە هەڵسەنگاندنی باش و خراپی هیچ کام لە سیستەمەکان نییە، بەڵکو زیاتر ئامانجمانە ئەوە بخەینە ڕوو کە واقیعەکە چۆن بوو. دیارە دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە لە ئاستی فیکریدا چەمکی کۆتایی مێژوو، ڕێچکەیەکی تایبەتی خۆی هەیە، لە هێگڵەوە هەتا فۆکۆیاما، بەڵام لیرەدا ئێمە مەبەستمان ئەو ڕێچکەیە نییە. ئەم بڵاوەپێکردنەی کەلتوور و سیستەم و کاڵای ئەمەریکی چەندین فۆرم و شێوازی جیاوازی وەرگرت، کە هەرە بڵاویان فۆرمی دیموکراتیزەیشن بوو. دیموکراتیزەیشن کە بە مانای بەدیموکراسیکردن دێت، پرۆسەیەکی دەستبەجێ و خێرانییە. لە ڕاستیدا وەك پاشان لە زانستی سیاسیی ئەم بوارەدا ڕوون بووەوە، پرۆسەیەکە پێویستی بە هەنگاوی زۆرە کە تێیدا قۆناغێك دەبێت ببێتە بنەمای قۆناغێکی تر. بە مانایەکی تر، قۆناغبەندییە، بە تایبەتی کە ئەم پرۆسەیە لە بەشێك لە عێراقدا گواستنەوە بوو لە دیکتاتۆرییەوە بۆ دیموکراسی. ئەم وەرچەرخانە پێویستی بە وەرچەرخان هەیە لە ئاستی ئاگایی، کەلتوور، هێنانەئارای دەزگای نوێ، نوخبەی نوێ، هەروەها جۆرێکی نوێ لە ئابووری. هەموو ئەمانە لەگەڵ دۆخی سیاسی و ئاگایی کورددا بەریەك دەکەوتن.

لە دیکتاتۆرییەوە بۆ دیموکراسی

دیکتاتۆری لە دونیای ئێمەدا وەك ئازار و کێشە و توندوتیژی دیاردەیەکی ناسراوە، بەڵام وەك چەمکێکی فیکری، هێندە باسی نەکراوە. ئەو چەمکە فیکرییانەی لەم بارەوە هەن، زیاتر لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاوان. لە دونیای ڕۆژئاوادا دیکتاتۆری دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ڕۆمانەکان، بە گشتی، پەیوەستە بە ساتەوەختی قەیرانەوە. کاتێك سیستەمی سیاسی ڕووبەڕووی قەیرانێك دەبێتەوە، ئەوا کۆکردنەوەی دەسەڵات لە دەستی کەسێکدا بۆ مامەڵەکردن بە خێرایی و بەبێ دروستبوونی کێشە، دیکتاتۆر بۆ ماوەیەکی کاتی دەبێتە پێویستی. بەم شێوەیە، دیکتاتۆری لە سیستەمی ڕۆژئاواییدا بە گشتی

دیاردەیەکی کاتی و ساتەوەختی و هەنووکەییە. بەڵام چاودێرانی دونیای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دیکتاتۆری لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەو جۆرە نابینن. لە ڕاستیدا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دیکتاتۆری نەك کاتی نییە، بەڵکو زاڵترین و باوترین جۆری بەڕێوەچوونی سیستەمی سیاسییە. ئەمەش وەها دەکات کە ئەگەر بەراوردێك لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا بکەین، ئەوا دیکتاتۆر لە ڕۆژهەڵات وەك هەمیشەیی و ئاسایی دەردەکەوێت و لە ڕۆژئاوا وەك ناچاری و کاتی. ئەم ئاساییبوونەی دیکتاتۆر لە ڕۆژهەڵات تەنها بریتی نییە لە کردار و هەڵسوکەوتی تاکەکەسێك یان چەند کەسانێك، بەڵکو ڕەگ و مێژوو و کەلتوور و داب و نەریت و بنەما و سیستەمی هەیە. بۆیە پرۆسەی دیموکراسی وەرچەرخانێکی پارادیمی یان گشتگیرییە.

بە کورتی، دەتوانین بڵێین لەم ڕووەوە پرۆسەی دیموکراسی بریتییە لە بەشداریکردنی هەموان لە داڕشتنی سیستەمی سیاسیدا. ئەم بەشدارییە نەك تەنها لە ڕێگای دەنگدان یان هەر ڕووداوێکی تری لەو جۆرەوە، بەڵکو لە پرۆسەیەکی ڕۆژانەدا. ئەم ڕۆژانەبوونەوەی دیموکراسی وەها دەکات کە هەردوو ئەرك و ماف پێکەوە لە ژیانی تاکەکاندا گرێ بدرێت و لە ئەنجامدا هاووڵاتی بێتە دی. بەم پێیە، دیموکراسی سیستەمێکی ئاسان نییە، بەڵکو سیستەمێکی سەختە، بەوەی مرۆڤ ناچار دەکات کە بەرپرس بێت. لە دیکتاتۆریدا ئەم بەرپرسیارێتییە نەك داوا ناکرێت، بەڵکو ڕێگەی پێ نادرێت.

لێرەوەیە کە پەرلەمان دەبێتە ناوەندێکی بونیادنەری سیستەمی دیموکراسی. ئەم قۆناغەی پەرلەمان لە کوردستان بە باشی هەستی پێ نەکراوە. لێرەدا هەوڵ دەدەین گرنگیی ئەم قۆناغە بخەینە بەر چاو.

چۆن بنەماکانی سیستەمێکی دیموکراسی دابڕێژرێت؟

پەرلەمانی کوردستان وەك یەکەم دەزگای دیموکراسی پاش جەنگی سارد، هەتا ئەمڕۆش یەکەم پەرلەمانی هەرێمییە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. ئەم خەسڵەتە لە ئاستی نێودەوڵەتیدا ئاماژەیە بۆ گۆڕینی سیستەمی حوکمڕانی لە عێراقدا، لە سیستەمێکی ناوەندییەوە بۆ سیستەمی لامەرکەزی لە شێوەی فیدراڵدا.

فیدراڵ هەمان جۆری سیستەم بوو کە هاوپەیمانان پاش جەنگی دووەمی جیهان بەسەر وڵاتانی وەك ئەڵمانیا و نەمسادا سەپاندیان، بە جۆرێك، کە هیچ دەسەڵاتێك لە هەناوی ئەو وڵاتانەدا ناتوانێت گۆڕانکاری لە ئەو سیستەمەدا بکات. ئەم گۆڕانکارییە لە جۆری سیستەمی حوکمڕانیدا بە ئامانجی ڕێگرییە لە سەرهەڵدانەوەی ئەو جۆرە ڕژێمانە کە دەبنە مەترسی بۆ سەر وڵاتانی دەوروبەریان. بەڵام لە هەمان کاتدا بەشێك بوو لە ئەوەی پێی دەوترا نیزامی نوێی جیهانی، کە بۆشی باوك پاش جەنگی کەنداو بانگەشەی بۆ دەکرد.

عێراق هاوشێوەیەکی ئەڵمانیا بوو. کاتێك عێراق لە جەنگی عێراق-ئێران دەرباز بوو، وڵاتێك بوو کە هەڵگری بنەماکانی کۆمەڵێك مەترسی بوو: عێراق لە جەنگدا سەرکەوتنی بە دەست نەهێنا. بەڵام وڵاتێك بوو کە سوپایەکی زەبەلاحی یەك ملیۆنی و زەخیرەیەکی زۆری چەکی هەبوو. لە هەمان کاتدا، لە دۆخێکی قەرزباریی زۆردا بوو. ڕژێمی سەدام ڕووبەڕووی کۆمەڵێك ڕاڕایی بووەوە لەوەی کە چی بکات. ئایا دەست لە سوپاکەی بەربدات، لە دۆخێکدا کە ئەگەری ئەوە هەبوو ئابووری زیاتر داڕمێ، ئەوا دەستبەردان لە سوپا مەترسی بوو. ئەمەریکاییەکان بە تایبەتی ئەم دۆخەیان بە مەترسی دەزانی، چونکە دیکتاتۆرێك بە سوپایەك و زەخیرەیەکی زۆرەوە ڕووبەڕووی کێشەی ئابووری و سیاسی بێتەوە، ئەوا ئەگەری هەیە کە کاری چاوەڕواننەکراو بکات.

عێراق بۆ قەرەبووی قەرزباری و فشار لەسەر کۆمەڵگای نێودەوڵەتی و بەدەستهێنانی کارتی دانوستان، کێشەی کوێتی هەڵگیرساند. هەموو خیتابی عێراق لەگەڵ کوێتدا لەسەر نەوت و نرخی نەوت و خاك بوو. لە هەمان کاتدا، لە پاشخانەوە باس لە مێژوو دەکرا. هێرشی عێراق بۆ سەر کوێت تا ئاستێك چاوەڕوانکراو بوو. ئایا ئەم کارە بۆ ئەوە کرا کە عێراق دەست بە سەر نەوتی زیاتری ناوچەکەدا بگرێت و بتوانێت دۆخی ئابووری ببووژێنێتەوە؟ یان بۆ ئەوەی بوو کە بیکاتە کارتی دانوستان لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژئاوادا وەك ئەوەی جەلال تاڵەبانی ئاماژەی بۆ دەکات. دەکرێت هەردوو بێت. بەڵام لە هەر دۆخێکدا، ئەوەی دەخستە ڕوو کە دەبێت سوپای عێراق و توانای سەربازی یان چەك و تەقەمەنیی عێراق وێران بکرێت، بۆ ئەوەی عێراق لە مەترسیی

دروستکردنی ناسەقامگیری دوور بخرێتەوە. وەك دەبینین، لێدانی سوپای عێراق لە لایەن هاوپەیمانانەوە لە ساتەوەختی جێهێشتنی کوێت و پاشان وێرانکردنی چەك و تەقەمەنییەکانی لە ڕێگای ئابلۆوقە و تیمی پشکنینەوە، وڵاتانی ڕۆژئاوا بەو ئامانجە گەیشتن کە سوپاو هەروەها حکومەت و دەوڵەتی عێراقیان داڕووخاند. بەڵام ئەوەندە بەس نەبوو، سیستەمی سیاسیی عێراقی وەك سیستەمی سیاسیی ئەڵمانیای سەردەمی نازی مایەی مەترسی بوو. بۆیە لامەرکەزی وەك جۆرێك لە ڕێگری بۆ دروستبوونی عێراقێکی بەهێز یان دروستکەری مەترسی هێنراوەتە ئاراوە.

داڕمانی یەکێتیی سۆڤییەت و بلۆکی ڕۆژهەڵات بە شێوەیەکی وەها خێرا، ئەمەریکاییەکانی خستە سەر کەڵکەڵەی ئەوەی کە چۆن مۆدێلی ئەمەریکی بە دونیادا بڵاو بکەنەوە و دونیا بە ئەمەریکایی بکەن. مۆدێلی ئەمەریکی لە ڕێگای چەمکی وەك لیبراڵیزم و دیموکراسی و مافی مرۆڤ و ئابووریی ئازاد یان بازاڕەوە بوو. ئەمەریکاییەکان لەم ڕووەوە هەموو جۆرە توانا و هێزێکیان بەکار هێنا. ڕەنگە هیچ کتێبێك یان بیرۆکەیەك هێندەی جاڕدانی کۆتایی مێژوو لە لایەن فرانسیس فۆکۆیامای بیرمەندی ئەمەریکییەوە دەرخەری ئەم ساتەوەختە نەبێت. کۆتایی مێژوو گەرچی چەمکێکی فەلسەفیی ئالۆزە و ڕەگەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بیرمەندی ئەڵمانیی گەورە هێگڵ، بەڵام فۆکۆیاما لە ڕووی سیاسی و جیۆپۆلەتیکییەوە برەوی پێ دا. کۆتایی مێژوو لەم جۆرەیدا بە مانای شکستی هەموو مۆدێلەکانی تر و زاڵبوونی مۆدێلی لیبراڵیزم دێت. ئەم زاڵبوونە بە جۆرێکە کە دەتوانێت کۆتایی بە ململانێ گەورەکان بهێنێت و ئەوەی دەمێنێتەوە، جەنگە ناوخۆییە سنووردارەکانە. لە ڕاستیدا لە ئاستی جیهاندا یەکێك لە خەسڵەتە هەرە سەرەکییەکانی سیستەمی جیهانی کە ململانێی زلهێزەکان بوو، کۆتایی هات.

بۆ باشتر تێگەیشتن لە پاشخانی نێودەوڵەتی و هەرێمی و سەرهەڵدانی پەرلەمانی کوردستان، دەکرێت بەراوردێك لە نێوان ئەورووپای ڕۆژهەڵات و عێراقدا بکەین لەمیانەی پرۆسەی مامەڵەی هێزە ئەورووپایی و ئەمەریکییەکان. لە پاش جەنگی سارد، لە وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات

پرۆسەی بەسەرمایەدارییبوونی سیستەمی ئابووری لەگەڵ بەدیموکراسیبوونی سیستەمی سیاسیدا دەستی پێ کرد. پرۆسەی بەدیموکراسیبوونی سیستەمی سیاسی پێی دەڵێن دیموکراتیزەیشن، یان دیموکراتیزەکردن یان دیموکراتیزەبوون. ئێمە بواری ئەوەمان نییە کە بە شێوەیەکی بەرفراوان لە کۆی ئەم پرۆسانە بدوێین، بەڵام لە هەناوی ئەم پرۆسانەدا پرۆسەی پەرلەمان یان پەرلەمانیزم هاتە ئاراوە.

پەرلەمانتاریزم لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات

ئەورووپای ڕۆژهەڵات لە پاش دارمانی یەکێتیی سۆڤییەت پێویستی بە ئەوە بوو کە چۆن بنەماکانی سیستەمی سیاسی و ئابووریی نوێ دابڕێژێت. پەرلەمان یەکێك بوو لەو دەزگایانەی کە لە دەرەوە هان دەدرا، بە تایبەت لە لایەن ئەمەریکا و ڕۆژئاواوە.

ئەورووپاییە ڕۆژهەڵاتییەکان وەها دەبینران کە چۆن ئایدیاڵی سیستەمی لیبراڵیزم بەرجەستە بکەن، نەك ئەوەی لە واقیعدا هەیە، وەك بیرمەندێکی ئەمەریکی دەڵێت: ئەوە بکەن کە دەیڵێین، نەك ئەوەی کە دەیکەین. سلاڤۆی ژیژاکیش لە دیدێکی دەروونشیکارییەوە هەمان سەرنجی هەیە. دیارە لە سیستەمی سیاسیدا دوو جۆر لە سیستەمی دەستووری زاڵە کە سیستەمی پەرلەمانی و سەرۆکایەتین. هەڵبژاردنی هەر یەکێك لەم دوانە، یەکێکە لە گرنگترین جیاکارییە دەزگاییەکان لە هەناوی سیستەمە دیموکراسییەکانی ئەم سەردەمەدا، وەك ئارێند لایپهارت جەختی لەسەر دەکاتەوە.

هەموو سیستەمێکی دیموکراسی لە سەرەتای دروستبوونیەوە ڕووبەڕووی دوو بنەمای گرنگ دەبێتەوە: یەکەم، جۆری سیستەمی هەڵبژاردنە، دووەمیان شێوازی پەیوەندییە لە نێوان دەسەڵاتی یاسادارێژەر و دەسەڵاتی جێبەجێکەردا. هەڵبژاردنی هەریەك لەم بنەما سەرەکییانە ڕاستەوخۆ دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە چ جۆرە دیموکراسییەك دێتە ئاراوە. بۆ نموونە، ئەگەر سیستەمی هەڵبژاردنی ڕێژەیی لەگەڵ سیستەمی پەرلەمانیدا هەڵبژێررا، ئەوا ئەوەی دێتە ئاراوە، سیستەمی تەوافوقی یان سازشکارییە. بۆیە هەڵبژاردنی

سیستەمی پەرلەمانی یان سەرۆکایەتی یەکێکە لە بنەما سەرەکییەکانی سیستەمی دیموکراسی، لە دیموکراسییە نوێیەکاندا وەك ئەوەی لایپهارت و ماتیو شوگارت جەختی لێ دەکەنەوە - 1993.
لێرەدا بە پێویستی دەزانین پێش ئەوەی بێینە سەر باسی ئەوەی کە بۆچی سیستەمی پەرلەمانی و پەرلەمانی کارا گونجاوە بۆ دیموکراسیی نوێ، لە نێویاندا کوردستانیش، بە خێرایی باسی هەر سێ سیستەمی دیموکراسی بکەین کە خۆیان لە سیستەمی پەرلەمانی، سەرۆکایەتی لەگەڵ نیمچەسەرۆکایەتیدا دەبیننەوە.
پێش ئەوەی بێینە سەر باسکردنی هەر سیستەمێك و گونجاوی یان نەگونجاویی ئەو سیستەمە، دەبێت باس لە ئەو دۆخ و زەمینە و قۆناغە مێژووییە بکەین کە پەرلەمان تێیدا دێتە ئاراوە و هەوڵ دەدات وەك دەزگایەك دروست بێت و بچەسپێت. لە سەرەتادا پێویستمان بە دەستنیشانکردنی کاتەکەیە. هاتنەئارای پەرلەمان بە مانای گواستنەوە دێت لە شێوازی سیاسەتکردن لە کۆمەڵگای کوردیدا. پەرلەمان لێرەدا بە مانا بەرفراوانەکەی تەنها دەزگایەك نییە، بەڵکو سیستەمێکە کە چەندین دەزگای جیاواز لە خۆی دەگرێت و لە ژێر چەتری خۆیدا کۆیان دەکاتەوە. لە هەمان کاتدا ڕەنگدانەوەی دەبێت لەسەر پەیوەندیی تاك و هاووڵاتی لەگەڵ سیاسەت و کۆمەڵگادا. سیستەمی پەرلەمانی ئەگەر حیزبی سیاسی دەکاتە ئەکتەرێکی کاریگەر و بەهێز لە هەناوی سیستەمی سیاسی و حوکمڕانیدا، ئەوا لەگەڵ پارتی سیاسیدا دەزگای تری وەك کۆمەڵگای مەدەنی، ڕێکخراو و ناوەندی جیاواز دێنێتە ئاراوە کە هەوڵ دەدەن ببنە بەشێك لە پرۆسەی بەرفراوانی نوێنەرایەتیکردن.

سیستەمی پەرلەمانی و سیستەمی سەرۆکایەتی

سیستەمی پەرلەمانی پرۆسەی هەڵبژاردنی پەرلەمانە لە لایەن خەڵکەوە، لە ڕێگای پارتی سیاسییەوە، کە پاشان ئەو پارتەی کە زۆرترین کورسی بە دەست دەهێنێت، دەتوانێت حکومەت دروست بکات کە دەبێت لە پەرلەمانەوە دەنگی پێ بدرێت. بەم پێیە، پەرلەمان شەرعییەت بە حکومەت دەدات، بۆیە مافیشی

هەیە لێی وەربگرێتەوە. ئەمەش وەها دەکات کە پەرلەمان ببێتە چەقی سیستەمی سیاسی و هەتا ئاستێك کە هەندێك بیرمەند بە سەروەریی پەرلەمانی ناوی دەبەن. بەو مانایە، ئەو یاسا و بڕیارانەی کە لە پەرلەمانەوە دەردەچن، هیچ ناوەند و هێزی تر توانا و دەسەلاتی ئەوەیان نییە کە ڕەتی بکەنەوە.

ئەم سیستەمە لە هەمان کاتدا بە مانای ئەوە دێت کە هەرچەندە کەسی سەرۆکوەزیران ڕۆڵێکی گەورە دەگێڕێت، بەلام تەنها خاوەن دەسەلاتی جێبەجێکردنە، کە بەشێکە لە دەسەلاتەکانی حکومەت. دیارە کاتێك حیزبی خاوەن زۆرینەی کورسی حکومەت پێك دەهێنێت، ئەوا تێکهەڵکێشێك لە نێوان حکومەت و پەرلەماندا دروست دەبێت. ئەمە مەرج نییە هەمیشە ببێتە مایەی هاوڕایی و هاوهەڵوێستی، بە تایبەتی ئەگەر ئەندامی پەرلەمان سەر بە ناوچەی هەڵبژاردنی دیاریکراو بوو، ئەوا لە بەرژەوەندیی بازنەی هەڵبژاردنەکەی و لە بەرژەوەندیی دەنگدەرانی، ناچار دەبێت ڕووبەڕووی ئەندامی پارتە سیاسییەکەی خۆشی ببێتەوە، ئەمە ئەگەر ئەندامی پەرلەمان زیاتر لە خولێك ئەندام بوو.

وەك دەردەکەوێت، سیستەمی پەرلەمانی، لە ڕووی تیۆرییەوە، دەبێتە هۆکاری هاتنەئارای پارتی سیاسیی بەهێز. لە هەمان کاتدا بڕیاردان زیاتر ناوەندی دەبێت. لە ڕووی ئیدارییەوە زیاتر هایرارکییە. بۆیە سیستەمی پەرلەمانی زیاتر سیستەمێکی دەزگاییە. لە کاتێکدا سیستەمی سەرۆکایەتی سیستەمێکی شەخسییە.

لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا، کاتێك سەرۆك جیاواز دەبێت لە پارتی سیاسی و کەسایەتییەکی بەهێزی دەبێت، ئەوا لە ئەنجامدا دەبێتە هۆکاری پەرتبوون و دروستبوونی کێشە لە ناو پارتە سیاسییەکەیدا. ئەمە بە گشتی لە هەناوی ئەو پارتە سیاسییانەدا باوە کە لە خەتی چەپن. لە دۆخی وەهادا ڕەنگە جیاوازی لە نێوان سەرۆك و پەرلەماندا بێتە ئاراوە و لە ئەنجامدا ببێتە هۆکاری پەککەوتنی سیستەمی سیاسی یان حوکمڕانی.

لە لایەکی ترەوە، وەها بیر لە سیستەمی پەرلەمانی دەکرێتەوە کە بە هۆی پەرتبوونی دەسەڵاتەکانەوە تێیدا، زانیاریی زیاتر بێتە نێو بواری گشتییەوە، چونکە بە هۆی پەرتیی دەسەڵاتەکانەوە جیاوازی لە نێوان دەسەڵاتەکاندا دروست دەبێت، هەروەها لە کاتی جیاوازیدا ململانێ دێتە ئاراوە ، ئەم جیاوازیی ململانێیانە دەبنە هۆکاری ئەوەی کە بە ئەنقەست یان بە فەرمی، زانیاری بێتە نێو بواری گشتییەوە. بەڵام لە ڕاستیدا ناکرێت ئەمە تەنها وەك باشە تەماشا بکرێت. هەندێك جار کاتێك لە ماوەیەکی کەمدا زانیارییەکی زۆر دەردەکەوێت، یان کێبڕکێی دەسەڵاتەکان دەبنە هۆکاری درکاندن و بڵاوکردنەوەی زانیاری لەسەر یەکتر، ئەوا ڕەنگە لەبری ئاگاداربوونی خەڵکی و زانیاریدان بە بواری گشتی، بە پێچەوانەوە، خەڵك زیاتر تووشی زۆرزانیاری و سەرلێشێوان ببن. بۆیە هەرچەندە بوونی زانیاری گرنگە، بەڵام چۆنێتی و شێوازی بڵاوکردنەوەیشی گرنگن.

بە گشتی، لایەنگرانی سیستەمی سەرۆکایەتی وەها داکۆکی لە سیستەمەکەیان دەکەن کە سیستەمێکی سەقامگیرە و خۆی دووبارە دەکاتەوە. بەڵام لایەنگرانی سیستەمی پەرلەمانی ئەمە بە کێشە دەزانن، چونکە وەهای دەبینن کە ڕێگرە لە هاتنەئارای گۆڕانکاری. بە لای ئەمانەوە گۆڕانکاری پێداویستی و کرۆکی حوکمڕانییە، بۆیە دەبێت سیستەمەکە وەها بێت کە کراوە بێت بۆ گۆڕانکاری، نەك لەژێر دروشمی سەقامگیریدا ڕێگری لە هەموو گۆڕانکارییەك بکات.

وەك لە جێگای تردا ئاماژەمان بۆ کرد، پەرلەمانەکان لە هەناوی کەلتوور و ناوەندەکاندا جیاوازن، بۆیە ئەستەمە قسە لەسەر تیۆرێکی گشتی بۆ پەرلەمان یان سیستەمی سیاسی بکرێت، جا ئیتر لە هەر جێگایەك بێت. پەرلەمان لە دونیایەکی وەك دونیای ئێمەدا هێندە ڕۆڵی دروستکەر و بونیادنەری توخمەکانی سیستەمی سیاسی دەبینێت، هێندە ڕۆڵی حوکمڕان نابینێت. ئەمە مانای ئەوە نییە کە دەبێت وەها بێت، بەڵام ڕۆڵی بونیادنەر ڕۆڵێکی ئێجگار گرنگە، کە بەبێ بونیادنان حوکمڕانی ئەستەمە. ئەمەش ئامانجی ئەمەریکا و وڵاتانی ترە لە پشتیوانیکردنی سیستەمی پەرلەمانی لە جێگاکانی تری دونیادا.

پەرلەمان کاتێك لە هەناوی سیستەمی پەرلەمانیدایە، ئەوا ڕۆڵی کۆکەرەوەی هەموو پێکهاتەکانی ناو کۆمەڵگا دەبینێت. ئەم خەسڵەتە، بۆ ئەو کۆمەڵگایانەی کە سیستەمەکانی پێکەوەبوون تێیاندا لاوازن، وەك ناسیونالیزم، پانتایی گشتی، میدیا، کەلتووری پێکەوەبوون و زۆر بواری تر، ئەوا پەرلەمان ڕۆڵی هەموو ئەمانە دەبینێت. بەئاگابوون لەم ڕۆڵە وا دەکات کە پەرلەمان تەنها ئامێری هەناوی سیستەمێك نەبێت، بەڵکو دەزگایەکی بەرهەمهێنی نوخبەی سیاسی، بەهای سیاسی، ئاگایی گشتی، پێکەوەبوونی کۆمەڵایەتی و زاڵبوون بەسەر بەربەست و ڕێگرە نامۆدێرن و پەرتکەرەکاندا بێت. بەم پێیە، پەرلەمان دەبێت وەك چەترێك وابێت. لە ڕابوردوودا چالاکوانان و بیرمەندانی سیاسی ئەم ڕۆڵەیان بە سوپا و جێگایەکی وەك ڕەبایە سپارد هەتا کەسە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگا بە یەکتر بناسێنێت و بەسەر ڕێگرە خێڵەکی و کۆمەڵایەتی و جوگرافییەکاندا زاڵ بێت. بەڵام پەرلەمان دەتوانێت لەم ڕووەوە ڕۆڵێکی کاریگەرتر و باشتر ببینێت. بۆیە گرنگە پەرلەمان جێگای کۆکردنەوەی ناوچە جوگرافی و پێکهاتە جیاوازکان و چین و تویژەکانی کۆمەڵگا بێت.

بە پوختی، بۆچی سیستەمی پەرلەمانی بە باشتر دادەنرێت لە سیستەمەکانی تر؟

یەکەم، سیستەمی پەرلەمانی دەبێتە هۆکاری هاتنەئارای پارتی سیاسیی بەهێز. ئەمەش وەها دەبینرێت کە دەبێتە هۆکاری بەسیستەماتیکبوونی بڕیار. ئەم دەرئەنجامە دەبێت بە ئاگاییەوە مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت.

دوو، بە پێچەوانەی سیستەمی سەرۆکایەتییەوە، سیستەمی پەرلەمانی پێکەوەکارکردن بەهێز دەکات.

سێیەم، پەیوەندییەکی باشتری نێوان خەڵك و فەرمانبەران لە دەزگا جیاوازەکانی حکومەتدا بەدی دێنێت.

چوارەم، بەرپرسیارێتی بۆ دەنگدەر و وەڵامدانەوەی خواستی دەنگدەر باشترە.

پێنجەم، توانای گونجان لەگەڵ دۆخ و گۆڕانکاری تێیدا باشترە.

شەشەم، پانتایی سیاسی زیاتر دەزگاییە.

حەوتەم، بەرپرس لە سیستەمی پەرلەمانیدا باشتر بڕیار دەدات و یەکلاییکەرەوەیە.

نوێنەرایەتیکردن

هەموو ئەمانە لە ڕێگای پرۆسەی نوێنەرایەتییەوە جێبەجێ دەبن. بۆیە لێرەدا دەبێت ساتێك لەسەر نوێنەرایەتی ڕابوەستین.

ڕەنگە بۆ باشترتێگەیشتن لە چەمکی نوێنەرایەتی، چەمکە ئینگلیزییەکەی وەربگرین کە ئەویش ڕیپرەزێنتەیشنە. ڕی وەك پێشگرێك بە مانای سەرلەنوێ، بەم پێیە ڕیپرەزێنتەیشن بە مانای سەرلەنوێ ئامادەکردنەوەی نوێنەرایەتیکراو دێت.

بۆ ئەوەی پرۆسەی نوێنەرایەتی لە چوارچێوەیەکی دیموکراسیدا بە ڕێوە بچێت، کۆمەڵێك پێویستە مەرج هەبن:

یەکەم، دەبێت هەردوو نوێنەر و نوێنەرایەتیکراو بوونێکی ئۆتۆنۆمۆس یان سەربەخۆیان هەبێت. نوێنەر ناتوانێت نوێنەرایەتیکراو کۆنترۆڵ بکات یان بە شێوەیەکی ئۆرگانی جێگەی بگرێتەوە. چونکە ئەگەر سەربەخۆیی لە نێوان نوێنەر و نوێنەرایەتیکراودا نەبێت، پرۆسەی نوێنەرایەتی نایەتە ئاراوە، بەڵکو کۆنترۆڵکردنە. بەڵام لە هەمان کاتدا دەبێت لەوە بەئاگا بین کە ئەستەمە دوو لایەنی ئۆتۆنۆمۆس نوێنەرایەتیی یەکتر بکەن. بەم پێیە، جۆرێك لە موستەحیل لە هەناوی سیستەمی نوێنەرایەتیکردندا هەیە. بۆیە هەمیشە پێویستی بە پێداچوونەوە و هەڵسەنگاندن و چاودێری هەیە.

پرسی نوێنەرایەتیکردن پرسێکی ئاڵۆزە. ئەندامی پەرلەمان لە یەك کاتدا نوێنەرایەتیی چەند بوونێك دەکات. ئەندامی پەرلەمان نوێنەری حیزبە، نوێنەری ناوچەیەك یان بازنەی هەڵبژاردنەکەیەتی، هەروەها دەبێت نوێنەری چاکەی گشتیی خەڵکەکەی بێت. لە زانستی سیاسیدا بە گشتی کۆمەڵێك مۆدێل و چەمك هەن بۆ پرسی نوێنەرایەتی. لە نێو ئەمانەشدا دوو چەمکیان زۆر بڵاون. یەکەمیان چەمکی "ترەستی"یە کە بریتییە لە نوێنەرایەتیکردنی چاکەی گشتی یان بەرژەوەندیی باڵا. ڕەگی ئەم دیدە و جۆرە لە نوێنەرایەتی

دەگەڕێتەوە بۆ ئەندام پەرلەمان و بیرمەندی ئینگلیزی، ئێدمۆند بێرك لە سەدەی هەژدە. بێرك داوا لە ئەندام پەرلەمان دەكات كە نوێنەری گەلەكەی یان خەڵكەكەی بێت، نەك نوێنەری بازنەی هەڵبژاردن. ئەمە لە هەمان كاتدا بە مانای ئەوە دێت كە نوێنەر دەبێت نوێنەرایەتیی بەهای باڵا بكات، نەك بە تەنها خواستی بازنەی هەڵبژاردنەكەی. بەم پێیە، ئەندامی پەرلەمان دەبێت بە پشتبەستن بە ئاگایی خۆی كارەكانی بكات، نەك تەنها بیری لە لای بەرژەوەندیی تەسكی بازنەی هەڵبژاردنەكەی بێت.

جۆری دووەم پێی دەوترێت دیلەگەیت یان شاندی. ئەم جۆرە بە تەواوی پێچەوانەی ترەستییە. مەبەست لە دیلەگەیت ئەوەیە كە ئەركی نوێنەر ئەوەیە دەنگدەرەكەی یان خەڵكانی بازنەی هەڵبژاردنەكەی بۆی دیاری دەكەن. بەم پێیە، ئەندامی پەرلەمان دەبێت تەنها لە خەمی بازنەكەیدا بێت و هەمیشە خواست و ئامانجی بازنەی هەڵبژاردنەكەی بكاتە پێوەری بڕیاردانی. بەڵام ئەندامی پەرلەمان لە دەزگایەكی وەك پەرلەماندا تەنها مامەڵە لەگەڵ ئەو بوارانە یان یاسایانەدا ناكات كە پەیوستن بە بازنەی هەڵبژاردنەكەیەوە. كەواتە چی دەبێت كاتێك بوارێك پەیوەست نییە بە بازنەی هەڵبژاردنی ئەندام پەرلەمانەوە، یان یاسایەك كە بە لای بازنەی هەڵبژاردنی ئەندام پەرلەمانەوە گرنگ نییە. لێرەدا ڕووبەڕووی جۆری سێیەمی نوێنەرایەتی دەبینەوە كە پێی دەڵێن پۆلیتیكۆ یان سیاسییانە. وەك لە ناوەكەیدا دیارە، پۆلیتیكۆ مانای ئەوەیە كە ئەندام پەرلەمان سیاسییانە دەنگ دەدات، ئەویش وەستاوە لەسەر جۆری یاسا و كێشەكان و پەیوەندیی لەگەڵ بازنەی هەڵبژاردنەكەیدا. نوێنەرایەتی لە ساڵانی ڕابوردوودا زیاتر كار و توێژینەوەی لەسەر كراوە، هەروەها نوێنەرایەتی خۆی وەك دیاردەیەك زیاتر ئاڵۆز بووە. ئەوەی ئێمە لێرەدا زیاتر جەختی لەسەر دەكەینەوە، نوێنەرایەتی پەرلەمانە، چونكە چەندین جۆری تری نوێنەرایەتی هەن.

نوێنەرایەتیكردنی دیموكراسی بە گشتی سێ بنەمای هەیە: دەبێت نوێنەر لە لایەن نوێنەرایەتكراوەوە ڕێگەپێدراو بێت. بەم پێیە، دەبێت نوێنەر بە خواستی خۆی دەنگ بدات یان نوێنەری خۆی هەڵبژێرێت. بوونی هەر جۆرێك لە ناچاری

و فشار پرۆسەی نوێنەرایەتیکردن دەخاتە ژێر گومانەوە. دووەم، دەبێت هەڵسوکەوتی نوێنەر بە جۆرێك بێت کە لە بەرژەوەندیی نوێنەرایەتیکراودا بێت. بۆ دڵنیابوون لەمە، پێویستە کاری نوێنەر ئاشکرا بێت. سێیەم، دەبێت نوێنەرایەتیکراو ڕێگا و ئامرازی هەبێت هەتا پەیوەندیی لەگەڵ نوێنەرانیدا هەبێت و بتوانێت بەرپرسیاری بکات.

نوێنەرایەتیکردن لە دونیادا هەتا دێت قورستر و پڕکێشەتر دەبێت، چونکە گۆڕانکاریی زۆر لەم بوارەدا ڕوویان داوە. بۆ نموونە، خواستی خەڵك زیادی کردووە. هەتا خواست زیاتر بێت، نوێنەرایەتی سەختتر دەبێت. لە هەمان کاتدا ئاگایی جەماوەر وەك جاران نییە. بە زیاتربوونی ئاگایی و هەبوونی زانیاری، دیسانەوە پرۆسەی نوێنەرایەتی سەختتر دەبێت. لە هەمان کاتدا خێرایی کێشەیەکی گەورەیە. لە کاتێکدا خەڵك دەخوازن هەتا دێت خێراتر کارەکانیان ڕاپەڕێنن، حکومەت و دامودەزگاکان بەو خێراییە ناگۆڕێن، ئەمەش وا دەکات کە پرسی نوێنەرایەتی دیسانەوە سەخت بێت. لە کوردستان، بە هۆی سیستەمی هەڵبژاردنەوە، خەڵکی ڕاستەوخۆ نوێنەرەکانی خۆیان ناناسن. ڕەنگە بوونی سیستەمێکی تێکەڵاو لەم بارەوە سوودمەند بێت، کە نوێنەر لە هەردوو ئاستی کوردستان و هەروەها ئاستی بازنەی هەڵبژاردندا هەڵببژێررێت، هەتا خواستی ناوچەیی و گشتی تێکەڵ بکرێت.

گەشەی پەرلەمانی

پەرلەمان وەك دەزگایەك دەبێت لە چەند ئاستێکدا گەشە بکات: یەکەم ئاستی دەزگایی، دووەم، ئاستی ئاگایی، سێیەم، ئاستی سیاسی. پەرلەمانی کوردستان لە پاش دروستبوونی تووشی گەورەترین قەیران کە شەڕی ناوخۆ بوو. پاشان پارتە سیاسییەکان زیاتر وەك دوو پارتی خاوەن حکومەت کاریان دەکرد، نەك وەك دوو پارتی سیاسیی بەشدار لە حکومەتدا. ئەم نەبوونی جیاوازییەی نێوان پارتی سیاسی و دەزگاکان حکومەت، لە نێویاندا پەرلەمان، وای کرد کە کاری پەرلەمان و گەشەی پەرلەمان سەخت بێت. هەتا پارتی سیاسی بەهێز بێت، پەرلەمان لاواز دەبێت.

لە لایەکی ترەوە، پەرلەمانی کوردستان کاتێکی زۆری ویست هەتا بنەما سەرەکییەکانی پەرلەمانی بونیاد نا، بنەمای هەرە سەرەکییش ئۆپۆزسیۆنە. پێش دروستبوونی ئۆپۆزسیۆن و بەتایبەتی بزووتنەوەی گۆڕان، پاڵنەرێکی بەهێزی ناوخۆیی نەبوو بۆ فشارکردن بۆ گەشەی پەرلەمان. لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات، بە پێچەوانەوە، هەبوونی پەرلەمانی ئەورووپا و پرۆسەی بەئەندامبوونی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا پاڵنەرێکی سەرەکی بوو بۆ گەشەی پەرلەمان. نەبوونی فشاری ناوخۆیی و دەرەکی بۆ گەشەی پەرلەمان وای کرد کە گەشەی ئەم دەزگایە هاوتای دەزگاکانی تر نەبێت. وەك لە خوارەوە ڕوونی دەکەینەوە، گەشەی ئەم دەزگایە یەکێکە لە کۆڵەکە هەرە سەرەکییەکانی بنەمای حوکمڕانی لە ناوەوە و دەرەوەدا. بۆیە دەبێت ئەم دەزگایە بکرێتە شوناسی دەسەڵاتی هەرێم، هەتا لە حکومەتەکانی تری ناوچەکەی جودا بکاتەوە. ئەم جودابیە لە زۆر ڕووەوە مایەی بەرهەمهێنانی هێز دەبێت. توانای خۆجوداکردنەوە یەکێکە لە بنەماکانی دەرکەوتن، بەدەستهێنانی پشتیوانی و شەرعییەت، هەموو ئەو خەسڵەتانەی کە هەرێم بە ڕادەیەکی زۆر پێویستی پێیانە بۆ پەیوەندیکردن بە دونیاوە و هەروەها بۆ مانەوە.

گرنگیی پەرلەمانی کوردستان

پەرلەمانی کوردستان ئەو ناوەندەیە کە سەرچاوەی یاسایە لە هەرێمی کوردستاندا. پێدانی مافی یاسادارشتن بۆ هەرێمی کوردستان، سەرچاوەیەکی گەورەی هێزە بۆ سیستەمی حوکمڕانی لە هەرێمی کوردستان.. پەرلەمان لە کاتێکدا وەك دەزگایەکی یاسادارێژەر دەبینرێت، بەڵام لە هەمان کاتدا دەزگایەکە کە ئەو توانایە بە هەرێمی کوردستان دەبەخشێت کە لەمیانەی ئەم پرۆسەیەدا خەڵك و حکومەت پێکەوە گرێ بدات. ئەم سەرچاوەی هێزە بۆ حکومەتی هەرێمی کوردستان گرنگە. چونکە وەك لە ناوەکەیدا دیارە، حکومەتی هەرێمی کوردستان حکومەتێکی هەرێمییە. هەرێمیبوون سنووردارییەکی گەورەیە بۆ حکومەت لە کوردستان. بەڵام پەرلەمان لە ڕێگای توانای یاسادارشتن و نوێنەرایەتیی خەڵك و بوونی پرۆسەی دیموکراسی و بەشداریی

هەموان، چ لە حکومەتدا، چ لە ئۆپۆزسیۆندا، بە مانایەکی تر، هەبوونی پانتاییەك بۆ کۆبوونەوەی هەموو هێزە سیاسییەکان، ئەو پاشخانە بە هەرێم دەبەخشێت کە هەرێم تەنها حکومەتێکی ئیداری نییە لە هەناوی عێراقدا، بەڵکو لەمیانەی پرۆسەی نوێنەرایەتی و دیموکراسییەوە بە ناوی خەڵکی کوردستانەوە قسە دەکات. ئەمەش پێگەیەکی گرنگ دەداتە پەرلەمان لە نێو جوگرافیای پرسی کورد و دۆخی سیاسیی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا. هەرچەندە ئەم توانایە وەك پێویست سوودی لێ وەرنەگیراوە، بەلام وەك ئەگەرێك یان توانایەکی پەنهان بوونی هەیە.

هەبوونی توانای یاسایی بۆ هەرێم، دەنگێکی یاسایی دەبەخشێتە بەشێك لە خەڵکی کورد لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست کە هیچ ناوەند و دەزگا و پێگەیەکی تریان نییە تا ڕاستەوخۆ ئەم ماف و توانای یاسادارشتنەیان پێ ببەخشێت. بە هەبوونی مافێکی باش بۆ کورد لە دەستووری عێراقیدا، ئەم مافی یاسادارشتنە هێندەی تر بەهێزی دەکات.

هەبوونی توانای یاسادارشتن، لەسەر بنەمای پێداویستی و بەرژەوەندی و دید و ژیاری خەڵکی کوردستان، توانایەکی نوێیە، نەك تەنها بۆ خۆماڵیکردنی بەڕێوەبردن، کە بوارێکی ئێجگار گرنگە، بەڵکو بۆ ئامادەبوون و دواندنی دونیا. لە پرسی دیپلۆماسیی پەرلەمانیدا بە تایبەت باسی ئەم پرسە دەکەین. بەلام لێرەدا زیاتر ئێستێك لەسەر بایەخی پەرلەمان بە گشتی دەکەین.

ڕەهەندی کوردی

کورد، وەك گەلانی تری ناوچەکە، لە سەدەی ڕابوردوودا لە هەوڵی ئەوەدا بووە ببێتە نەتەوە. ئەم گواستنەوەیە کارێکی ئاسان نەبووە، هەروەها بۆ ئەوانی تریش ئاسان نەبووە. لە کاتێکدا کە پرۆسەی نەتەوەبوون بۆ کورد ئاسان نییە، چونکە ئامادەیی لە دونیادا نییە و ناتوانێت داکۆکی لە خۆی بکات و ددانپێدانەنراوە، ئەوا ئەوە پەرلەمانە کە وەك دەزگایەکی مۆدێرن دەتوانێت بەشێك لەم ئەرکە بەجێ بهێنێت.

هەموو کۆمەڵگایەك لە پێکهاتەو گروپ و چین و توێژی جیاواز پێك هاتووە، جیاوازی باوەڕ، چین، خواست، شوێن، دید. گەر ئەم جیاوازانە ڕێك بخرێن، ئەوا سەرچاوەی هێزن، نەك لاوازی. بۆیە سیستەمی پەرلەمانی لە کرۆکدا بە مانای ئەوە دێت کە پێکەوەبوونە بە جیاوازەوە. لەم پرۆسەی پێکەوەبوونەدا بەردەوام گۆڕا و نەگۆڕاو بەرهەم دێنەوە. گۆڕاو بریتییە لە دەستاودەستکردنیی سیاسی لە ڕێگای هەڵبژاردنەوە، دید و بەرنامەی سیاسیی جیاواز. بەڵام نەگۆڕ بریتییە لە دەستوور، دەزگا لەگەڵ سیستەمدا. بەڵام ئەمانیش پرۆسەی گەشە و گۆڕانکاریی خۆیان هەیە. هەموو کۆمەڵگایەك بۆ ئەوەی سەقامگیر بێت و توانای گەشەی هەبێت، ئەم دوو بنەمای گۆڕاو و نەگۆڕاوە پێویستن. پەرلەمان ئەو دەزگایەیە کە هەردوو گۆڕاو و نەگۆڕاو دابین دەکات، لە هەمان کاتدا پێکەوەبوون بۆ جیاوازەکان دروست دەکات. پارتی سیاسی چ لە حکومەتدابێت یان لە ئۆپۆزسیۆندا، لە هەناوی پەرلەماندا پێکەوەن. دیارە لێرەدا ئۆپۆزسیۆنبوون پێویستی بە کاری زیاترە. چونکە هەموو سات و سەردەم و قۆناغێك پێویستی بە ئۆپۆزسیۆنبوون و پەیوەندیی ئۆپۆزسیۆنیی جیاواز هەیە. ئەم پێکەوەبوونە لە ناوەندێکدا سەرباری جیاوازییەکان بۆ گەلێك کە هێشتا دەرفەتی ئەوەی نییە بە شێوازێکی سەردەمییانە ببیتە نەتەوە، هەنگاوێکی گرنگە. یەکێك لە لایەنە هەرە گرنگەکانی ئەم پرۆسەیە بریتییە لە زاڵبوون و لە ئەنجامدا تێپەڕاندنی شەڕی ناوخۆی کوردی. شەڕی ناوخۆی کوردی چەندین قۆناغی هەیە، ئەمڕۆ لە ئاڵۆزترین و هەستیارترین قۆناغیدایە. ئەگەر پەرلەمان لە لایەن سەرکردەی سیاسییەوە بە ئاگاییەکی نیشتمانییەوە بەو ئاڕاستەیەدا ببرێت کە پێکەوەیی و سەقامگیری دابین بکات، ئەوا دەتوانێت دۆخی سیاسیی کوردی لە نەبوونی هاوبەشەوە بگوێزێتەوە بۆ قۆناغێك کە تێیدا هاوبەشی و جیاوازی بە جودا بوونیان هەبێت. هەموو پرۆسەیەکی سیاسی لە هەناوی کایەیەکی سیاسیدا پێویستی بە ئەوەیە کە هاوبەش و جیاوازەکان دیاری بکات و لە یەکیان جودا بکاتەوە. ئەمە نزیکە لە گۆڕاو و نەگۆڕاوەوە، بەڵام جودایە.

پەرلەمان لە ئاستی ناوخۆی کۆمەڵگای کوردی و سیاسەتی نیشتمانیدا کۆمەڵێك سوودی تری هەیە، وەك نوێبوونەوەی نوخبەی سیاسی، بەیاساییبوونی بوارەکانی ژیان، دروستبوونی پەیوەندیی نێوان خەڵك و حکومەت. لە هەمان کاتدا، ئەگەر بێت و سیستەمی سیاسی پەرلەمانی بێت، ئەوا سەروەریی پەرلەمانی دێتە ئاراوە کە دەبێتە بەردی بناغەی حوکمی یاسا.
دیارە ئەگەر سەروەریی پەرلەمانی بچەسپێت، ئەوا دەبێت سیستەمی هەڵبژاردنی بگۆڕرێت بەوەی دەرفەت بڕەخسێنێت بۆ هەموو توێژێکی کۆمەڵایەتی هەتا بێنە ناو پەرلەمانەوە، چونکە لە کۆمەڵگایەکی وەك کۆمەڵگای کوردیدا ئاسان نییە بۆ خەڵکی شارەزا تا لە هەڵبژاردن و کایەی سیاسیدا سەرکەوتوو بن.

ڕەهەندی عێراقی

هەبوونی پەرلەمانی کوردستان لە هەناوی عێراقدا، سەربەخۆیی یاسایی و شەرعی دەداتە هەرێمی کوردستان. مەبەستمان لە شەرعی، ڕەهەندی ئایینی نییە، بەڵکو مەبەستم پاڵپشتی و ڕەزامەندیی خەڵکە. شەرعییەتی سیاسی بریتییە لە ڕازیبوونی خەڵك یان زۆرینەیان بە ئەو کارانەی کە نوخبەی سیاسی دەیانکات. ئەم پاشخانە یاسایی و شەرعییە لە کاتێکدا سەرچاوەی هێزە، لە هەمان کاتدا هاوتاییەك دەدات بە هەرێم لە بەرامبەر بەغدادا.
گەر ئەم پرسە لەمیانەی گەشەی دەوڵەتی عێراقیدا ببینین، دەبینین کە مێژووی دەوڵەتی عێراق بە گشتی مێژووی دەوڵەتێکی ناوەندییە کە ئامانجی ئەوە بووە لە ڕێگای سوپا و قوتابخانەوە خەڵکێك بۆ دەوڵەتەکەی دروست بکات، بەڵام ئەم پرۆسەیە بە دیکتاتۆری کۆتایی هات. بۆیە وەك لە سەرەوە باسمان کرد، عێراقی سەردەمی ئەمەریکی یان عێراقی پاش جەنگی سارد، عێراقێکی فرەناوەند و فرەگەل و فرەکەلتوورە، بۆیە بۆ چەسپاندن و درێژەدان بەم فرەییە، دەبێت دەزگای نوێنەرایەتی و حکومەتی هەرێمی هەبن، کە پەرلەمان بەرجەستەکەری ئەم پرۆسەیەیە. لە هەمان کاتدا بوونی پەرلەمانیش حکومەتی هەرێم لە ناودێکی جێبەجێکەرەوە دەگۆڕێت بۆ

حکومەت. بۆ نموونە، ئەگەر هەرێم پەرلەمانی نەبێت، ناتوانین ناوی بنێین حکومەت، چونکە ئەو کاتە دەبێتە ناوەندێکی جێبەجێکەر بۆ یاسا و بڕیارەکانی ناوەندێکی تر.

ڕەهەندی هەرێمی و نێودەوڵەتی

لەبەر ئەوەی لە جێگای تردا بە وردی و دووردرێژی باسی ئەم بوارەمان کردووە، لێرەدا بە کورتی قسەی لەسەر دەکەین. دیپلۆماسیی پەرلەمانی بوارێکی نوێیە لە دیپلۆماسیی نێودەوڵەتیدا. هەندێك بە دیپلۆماسیی یەك و نیو لە قەڵەمی دەدەن. دیپلۆماسیی یەك دیپلۆماسیی دەوڵەتە، کە جۆری باڵاو بڵاوی دیپلۆماسییە. دیپلۆماسیی دوو دیپلۆماسیی نادەوڵەتیە، تایبەتە بە زەمینەڕەخساندن بۆ ئەو دەوڵەت و هێزانەی کە لە پەیوەندیی خراپدان، هەتا بتوانن زەمینەیەك بۆ بەیەکگەیشتنیان بڕەخسێنن. ئەوا دیپلۆماسی پەرلەمانی لە نێوان ئەم دوو جۆرە لە دیپلۆماسییەتدایە. گەشەی دیپلۆماسیی پەرلەمانی پەیوەندیی بە گۆڕینی دۆخی سیاسیی جیهانەوە هەیە. ئەم بوارە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە گەشەکردنی زیاتردایە بە هۆکاری گۆڕانی دۆخی جیهان، گەشەی تەکنەلۆجی، بەشداری و خواستی خەڵکی لە سیستەمی حوکمڕانی و هەروەها نزیکبوونەوەی کۆمەڵگا مرۆییەکان و دروستبوونی هاوبەشی زۆر لە نێوان کۆمەڵگاکاندا. لە هەمان کاتدا، هەبوونی ڕەهەندی جیهانی بۆ زۆر بوار و یاسا، وەك ژینگە، تیرۆر، وزە، ئاسایش، بازرگانی لەگەڵ جیهانیبوونی مافەکانی مرۆڤ و مافە تایبەتەکانی تری وەك مافی ئاژەڵ و منداڵ.

گەر دیپلۆماسی کاری دەوڵەت بووە و هەتا ئاستێکی زۆر بە کاری دەوڵەت ماوەتەوە لە دونیادا، ئەوا گۆڕینی دونیا دەرفەتی ئەوە دەڕەخسێنێت کە دیپلۆماسیی پەرلەمانی ڕێچکەیەك بۆ کورد بکاتەوە لە ئامادەبوونی لە دونیادا. بەڵام بۆ ئەوەی ئەم دەرفەتە بەرجەستە بێت، ئەوا دەبێت لە هەناوی پەرلەماندا ئامادەکاری و بنەمایەکی دیپلۆماسی هەبێت. پەرلەمان لە چەندین ئاستدا دەتوانێت لە دەرەوەی خۆی، لەگەڵ پەرلەمانەکانی تری دونیا، چ پەرلەمانی هەمان ئاست، هەرێمی، یان پەرلەمانی نیشتمانی، یان تەنانەت

پەرلەمانی سەروونیشتمانی؛ وەك پەرلەمانی ئەورووپی ڕۆڵی هەبێت. دەكرێت تۆڕێك لە دەزگا لەم بوارەدا پێك بهێنرێن و كار بكەن: لە ڕێگای سەرۆكایەتیی پەرلەمانەوە، لە ڕێگای لیژنەی كاروباری دەرەوە، لە ڕێگای لیژنەی ڕەوەندەوە. هەروەها دەكرێت كەسانێك تەرخان بكرێن بۆ دروستكردن و پەرەپێدانی پەیوەندیی پەرلەمانی لەگەڵ پەرلەمان و ناوەندە پەرلەمانییەكانی دونیادا، لە ئاستی توێژینەوە، كۆنفرانس، یاسادارِشتن، ڕاهێنان، گرووپی دۆستایەتی و زۆر بواری تر.

هەبوونی شاندی پەرلەمانی خەسڵەتێكی جیاكاری دەبەخشێت بە هەرێم لە ناوچەكەدا، چونكە لە سەرتاپای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پەرلەمان بە گشتی دەزگایەكی لاوەكی و لاوازە. ئەمە دەرفەتە بۆ كورد كە خۆی لە ئەوانیتر جودا بكاتەوە و لەمیانەی ناوەند و دەزگایەكی دیموكراسییانەوە پەیوەندی لەگەڵ دونیادا دروست بكات.

چۆن پەرلەمان بەهێز بكرێت؟

نەك تەنها پەرلەمان، بەڵكو هەموو دەزگایەك لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێویستی بەوەیە كە كەلتووری تایبەت بە خۆی بەرهەم بهێنێت. ئەمە ئەركێكە كە دەزگاكان لێی بێئاگان و لە ئەنجامدا دەكەونە ناو تۆڕی كەلتووری ئامادە و باڵاوە. پەرلەمان دەبێت خۆی بۆ خۆی كەلتووری پەرلەمانی بەرهەم بهێنێت. كەلتووری پەرلەمانی سیستەمێكی ئاڵۆزە كە سەرەتا لە كارایی و پاشان لە دەزگاییبوون و ئینجا لە هاتنەئارای بنەما بەرفراوانەكانی تری وەك پارتی سیاسیی سەردەمییانە، كۆتایی هێز وەك فاكتەری سیاسی، ئابووریی سەربەخۆ، بە مانای ئابووریی ئازاد و تاك لەگەڵ كەلتووری بەرفراوانی لیبراڵیزم لە خۆی دەگرێت. لیبراڵیزم لە كەلتووری ناوچەكەدا زۆر لاوازە، وەك عەلی عەلاوی دەڵێت: "بڕوام وایە كە كەلتووری لیبراڵیزم لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەوەندە بوونی نییە، بە تایبەت ئەگەر لیبراڵیزم وەها بناسێنێت كە بریتییە لە بەهێزكردنی ئازادیی تاك و گرووپی بچۆلە... ئازادی وەها پێناسە كراوە كە ڕێزگرتنە لە مافی تاكەكەسی و خەسڵەتی كەمینەكان." لاوازیی كەلتووری

لیبراڵ و تاکێتی، ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر پەرلەمان هەیە. شایانی باسە کە ئایدەلۆژییەکانی دژەپەرلەمان پێگەیەکی بەهێزیان هەیە بەراورد بە ئایدەلۆژییە پەرلەماندۆستەکان. کەلتووری گشتی زیاتر قارەماندۆستییە. قارەماندۆست خەڵکانێکی بێتەحەمولن لەگەڵ حکومەتی دەستووری، هەوادارانی قارەماندۆستی نەگونجاون بۆ پێزانینی بەهای پەرلەمان.
لە دونیای ئێمەدا ئایدەلۆژیا ڕادیکالیزم و شۆڕشگێڕییەکان زیاتر جێگەی قبوڵن بۆ زۆرینەیەك لە خەڵك لە بەرامبەر کەلتووری پەرلەمانی کە بە خاوێتی و سازان ناسراوە. ڕەگی ئەمە لە دیدی چەپەوە ڕەنگە لە چەمکی ساویلکەیی پەرلەمانێتییەوە سەرچاوە بگرێت. کە کارل مارکس لە کتێبی هەژدەی برۆمێردا بۆ ئەو ڕۆژگارەی پاش شۆڕشی فەڕەنسی بەکاری دەهێنێت. مارکس لە وەڵامی ئەوانەدا کە بڕوایان وابوو دەشێت کۆمەڵگا لە ڕێگای پەرلەمانەوە بگاتە سۆشیالیزم، بڕوای وابوو کە پەرلەمان ڕووکەشێك دروست دەکات کە گوایە کێشەکان چارەسەر دەکات، بەڵام لە ڕاستیدا پەرلەمان تەنها نوێنەرایەتیی چینێك دەکات و نایەوێت کێشەکان بە جیددی چارەسەر بن. دیارە پەرلەمان ناتوانێت ببێتە جێگایەك بۆ بەدیهێنانی ئامانجێکی دیاریکراو، بەڵکو هەمیشە بەسەر ئەگەرەکاندا کراوەیە، بۆیە بۆ کەسێکی شۆڕشگێڕ کە تەنها دیدی خۆی پێ ڕەوایە، جێگایەکی نەگونجاوە. ئەگەر بیری ڕادیکاڵیزم بەشێك بێت لە لاوازیی کەلتووری پەرلەمانی، ئەوا ئایینیش پەیوەندییەکی شەرمنانەی هەیە لەگەڵ پەرلەماندا و زۆر بە تایبەتیتریش لەگەڵ لیبراڵیزمدا. هەرچەندە دەبێت جەخت لەسەر ئەوە بکەینەوە کە پارتە کوردییە ئیسلامییەکان هەتا دێت میانڕەو دەبن و بەها سەردەمییەکان لە باوەش دەگرن.

قەیرانی ناکارایی

پەرلەمان دەزگایەکی هەستیارە. لە هەموو دەزگایەکی تر زیاتر لە بەر چاوی خەڵکدایە و هەروەها دەبێت پەیوەندیی بە خەڵکەوە هەبێت. ئەگەر وا بیر لە پەرلەمان بکەینەوە کە بوونەوەرێکی جووت قاچە، ئەوا دەبێت قاچێکی لە ناو خەڵکدا بێت و قاچێکی تر لە هەناوی حکومەتدا هەتا بتوانێت پردێك لەو

نێوانەدا دروست بکات. ئەم هەستیارییەی پەرلەمان وا دەکات کە تەنها لە کەشوهەوایەکدا کارا بێت کە بۆی گونجاوە، کاتێك ژینگەی سیاسی نەگونجاوە، ئەوا ناتوانێت بە ئاسانی کارا بێت. ئەمەشە کە ڕۆمانەکان دیکتاتۆرییان بە بەدیلی پەرلەمان دانا لە کاتی قەیراندا. ئەم تێزە ئەمڕۆ بە دوو جۆر بەرهەم دێتەوە: جۆرێك لای کارڵ شمیت، جۆرێکی تر لای ئاگامبێن. لە کوردستان ئەم دۆخە لە پەیوەست بە شەڕ و جۆری هێز و مەترسیی دەرەکییەوە بەکار دەبرێت. هەتا دەنگی هێزی چەك بالاتر بێت، ئەوا پەرلەمان لاوازتر دەبێت. هەتا قەیران هەبێت، یان بە دیدی ئاگامبێن قەیران دروست بکرێت، ئەوا پەرلەمان ناتوانێت بە باشی ڕۆڵی خۆی بگێڕێت. بەم پێیە، پەرلەمان دەزگایەکی مەدەنییە، لە دۆخێکی مەدەنیدا برەو بە کارەکانی دەدات. بۆیە گرنگە جەخت لەسەر ڕەخساندنی زەمینەی مەدەنییەت بکرێتەوە.

حیزبی سیاسیی بەهێز

حیزبە سیاسییەکان بەهێزترین ڕێکخراون لە کوردستاندا. بەهێزییان کۆمەڵێك ڕەگ و بنەمای هەیە، وەك هەبوونی چەکدار و هێزی ڕێکخراو، پارە، دەسەلات، حەکایەت، یادەوەری لەگەڵ مێژوودا. لە هەمان کاتدا تەنها ناوەندێکن بۆ جوولەی کۆمەلایەتی یان گواستنەوە لە چینێکەوە بۆ چینێکی تر. حیزبە سیاسییە کوردییەکان لەسەر بنەمای کۆمیونیستی سۆڤییەتی بونیاد نراون. دەسەلات لە کەسی سەرۆك و ئەندامانی مەکتەبی سیاسیدا چڕ بووەتەوە. هەردوو سەرۆکی حیزب و ئەندامێتیی مەکتەبی سیاسی هەتا مردنن. دەسەلات بە شێوەی تەقلیدی درێژەی پێ دەدرێت.

ئەگەر بەپێی تێزی لاوازبوونی پەرلەمان، کە لە بواری لێکۆڵینەوەی پەرلەمانیدا تێزێکی بالایە، دۆخی کوردستان هەڵبسەنگێنین، بەپێی ئەم تێزە پارتی سیاسیی بەهێز دەبێتە هۆکاری پەرلەمانێکی لاواز؛ ئەم تێزە لە کوردستان زیاتر لە جێگاکانی تر بە ڕاست دەگەڕێت. لە کوردستان پەیوەندیی نێوان حیزبەکان و پەرلەمان زۆر ئالۆز و ناهاوسەنگە. حیزبی سیاسی لە پاشخانێکی نادیموکراتییەوە هاتووە و هەتا ئێستا ناتوانێت بە باشی پەیڕەوی

ڕێسا دیموکراتییەکانی بکات. بە گشتی، لە سیستەمی پەرلەمانیدا پارتی سیاسی بەهێزە و هەروەها سیستەمی پەرلەمانی بەهێزیشی دەکات، بەهیزیی حیزب لە ئەنجامدا بە لاوازیی دەزگای پەرلەمان کۆتایی دێت، چونکە حیزب لە ڕێگای ژمارەوە دەتوانێت پەرلەمان و حکومەتیش کۆنترۆڵ بکات. بە تایبەت کاتێك کە ئۆپۆزسیۆن لاوازە. قەیرانی کۆنترۆڵی حیزب ئەوەیە کە دەسەڵاتێك دروست دەبێت لە سەرووی پەرلەمانەوە، لە دەرەوە ئیدارەی پەرلەمان دەدات. ئەمە بە تایبەت کاتێك کە سەرۆکی هیچ حیزبێك ئامادە نییە بێتە ناو پەرلەمان، چونکە بە جێگایەکی شایستە بە خۆی نازانێت.

نەبوونی سیستەمێکی سیاسی ڕوون

سیستەمی سیاسی ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر سروشت و چۆنێتیی بەڕێوەچوونی پەرلەمان هەیە. لە ئێستادا کوردستان بە دەست یەکلاییکردنەوەی سیستەمە سیاسییەکەیەوە دەناڵێنێت. بەپێی سیستەمی سیاسی و دەستووریی عێراق، سیستەمی سیاسی کوردستان دەبێت بە هەمان شێوەی عێراق سیستەمی پەرلەمانی هەبێت. بەڵام هەرێم جۆرێك لە سیستەمی تێکەڵی هەیە کە ناکارایە.

ڕەخنەگران دەڵێن ئەم سیستەمە تێکەڵە بۆ ئەمڕۆی هەرێم نەگونجاوە، بەڵکو بۆ خواستی نوخبەی سیاسی گونجاوە کە بڕوایان وەهایە نابێت دەسەڵات بەش بکرێت، بەڵکو دەبێت لە دەستی سەرۆك و دەسەڵاتی جێبەجێکردندا بێت. هەنگاونان بەرەو سیستەمی پەرلەمانی وەك زۆر لە حیزبە سیاسییەکانیش داخوازین، هەنگاوێکی ئەرێنی دەبێت لە هاتنەئارای پەرلەمانێکی سەربەخۆ لە هەرێم. ئەم سیستەمەی ئێستا کە نە پەرلەمانییە و نە سەرۆکایەتی، ڕێگرە لە بەردەم کارابوونی پەرلەماندا بە تایبەت کە دابەشبوونی دەسەڵاتەکان ڕوون نین.

کارەکانی پەرلەمان

وەك كاری سەرەكی، پەرلەمان سێ كاری هەیە: یاسادارشتن، كە لە رێگایەوە پەرلەمان حوكمرانیی وڵات لە قاڵب دەدات و لە هەمان كاتدا بە ناوی خەڵكەوە شەرعییەتی پێ دەبەخشێت. دووەم، چاودێریكردن، كە پەرلەمان چاودێری دەكات بۆ فشاركردن لەپێناو جێبەجێكردنی یاساكان و پەیوەستبوون پێوەی. لە هەمان كاتدا نوێنەرایەتیكردنی بازنەی هەڵبژاردن و هاووڵاتیان.
چوار هۆكار هەن كە بڕیاردەرن لەوەی كە پەرلەمان چۆن بەم سێ كارە سەرەكییەی هەڵدەستێت:
یەكەم، دۆخی دەستووری و دەزگایی پەرلەمان توانای پەرلەمان دیاری دەكات لەوەی كە ئایا چۆن دەتوانێت دەسەڵاتەكانی پیادە بكات لە بەرامبەر دەسەڵاتەكانی جێبەجێكەر و دادوەریدا.
دووەم، لە زۆربەی پەرلەمانەكاندا لیژنەكان ئەو جێگایەن كە زۆربەی كاری پەرلەمانیان تێدا بە رێوە دەچێت و هەروەها مەتبەخی ئامادەكاری یاسا و بڕیار و سازشكارین. هەبوونی سیستەمێكی بەهێز بۆ لیژنە هۆكارێكی گەورەیە لە كاریگەربوونی پەرلەمان و توانای بۆ ئەنجامدانی كارەكانی.
سێیەم، پەرلەمانی بەهێز وەك دەزگایەك، لەسەر رێكخراوەییبوونی پەرلەمان وەستاوە. بۆ ئەوەی پەرلەمان بە شێوازێكی باش و كاریگەر كارەكانی بكات، دەبێت رێكخراو یان ئۆرگەنایسەیشنی پەرلەمان بەهێز بێت، هەتا بتوانێت پشتیوانیی لۆجیستی و ئابووری و زانیاری دابین بكات بۆ فەراهەمبوونی كاری پەرلەمانی.
چوارەم، پارتی سیاسی و گرووپی سیاسی رۆڵێكی گەورە دەبینن لە توانای پەرلەمان بۆ فەراهەمكردنی كارەكانی. پارتی سیاسی و جۆری پارتی سیاسی و هەروەها سیستەمی سیاسی لەگەڵ كۆمەڵگای مەدەنی و دۆخی ئاسایشی وڵات هەموو كاریگەرن لەسەر چۆنێتیی كاری پەرلەمان.
دیارە سەرباری ئەم كارە سەرەكییانە، پەرلەمان لە بواری تردا ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ كاری جیاواز جیاواز دەكات. بوونی پەرلەمان ئاماژەیە بۆ دابەشكردنی دەسەڵاتەكان، لە رێگای ئەمەوە پەرلەمان ڕۆڵی سەرەكی دەبینێت لە بەڕێوەچوون و هەڵسوڕانی سیستەمی سیاسیدا. لەگەڵ ئەمەشدا، پەرلەمان

ڕۆڵی کۆمەڵایەتی و سیمبوڵیی زۆری هەیە. لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە، پەرلەمان وەك ئەو ناوەندە دەبینرێت کە لە خەڵکەوە نزیکە. ئەنجامدانی خۆپیشاندان لە کوردستان لە بەردەم پەرلەماندا ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە پەرلەمان چ پێگەیەکی هەیە لە هەناوی کۆمەڵگا و چالاکوانانی نێو کۆمەڵگادا. بۆ نزیککردنەوەی زیاتر و دروستبوونی پردێکی پتەو لە نێوان کۆمەڵگا و پەرلەماندا، کردنەوەی دەرگای پەرلەمان بۆ سازدانی کۆڕ و سیمینار و پیشانگە و کار و چالاکیی کۆمەڵایەتی هەنگاوێکی باش دەبێت بەم ئاڕاستەیەدا.

جۆری پەرلەمان

دەستووری وڵات، جۆری پەرلەمان دیاری دەکات. مەبەست لە جۆر ئەوەیە کە ئایا چەند ژووری هەیە. داڕشتنی یاسا بە شێوەیەکی سەرەکی لە لیژنەکاندایە یان لە هۆڵەکەدا.

ڕۆڵی لیژنەی پەرلەمانی

لیژنەکان گرنگترین پێکهاتەی پەرلەمانن، لەوێدا نەك هەر یاساکان دادەڕێژرێن، بەڵکو هەر لیژنەیەك لە بواری خۆیدا دەرفەتی ئەوەی دەبێت کە زانیاری و داتا کۆ بکاتەوە، لە هەمان کاتدا بە شێوەیەکی ئاسانتر بانگهێشتی خەڵکانی شارەزا بکات هەتا سوود لە ئەزموون و زانیارییان وەربگرێت. لیژنە دەبێت ئەرشیف و کتێبخانە و پەیوەندیی تایبەتی هەبێت. لەبەر گرنگیی لیژنە، دەبێت لە دەستنیشانکردنی ئەندامەکانیدا شارەزایی، جیاوازی، بوونی خەڵکی شوێنی جیاواز و ئافرەت ڕەچاو بکرێت. لیژنەکان لە پەرلەماندا ئەو ناوەندانەن کە بە گشتی دوو جۆر کار دەکەن: یەکەم، ئەو کارانەی کە پەرلەمان بە گشتی پێی ناکرێن، دووەم، ئەو کارانەی کە وەك ئامادەکارییە بۆ بەڕێوەچوونی کاری پەرلەمانی. لیژنە کاری بەدواداچوون دەکات، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، هەروەها ئەرکی پشکنین و دڵنیابوونەوە و بینین ڕادەپەڕێنێت، لە هەمان کاتدا لیژنە بواری ئەوە دەدات کە بە ئاسانی بتوانرێت شایەدحاڵی ڕووداوێك یان کێشەیەك بانگهێشت بکرێت، هەروەها

کەسی پسپۆڕ و شارەزاش لە بوارەکاندا ئاسانتر دەرفەتی ئەوەیان دەبێت کە لە بوارێکی تایبەتدا قسە بۆ لیژنە بکەن کە لیژنە کاری لەسەر دەکات. لەسەر ئەم بنەمایانە، لیژنە دەتوانێت بەڵگەی نەرم، کە مەبەست لێی ئەو زانیارییە زارەکییانەن دەربارەی بوارێك یان دۆخێکی تایبەت هەن، کۆ بکاتەوە و سوودیان لێببینێت بۆ بڕیاردان یان داڕشتنی یاسا.

لیژنە کراوەیی و ئاسانیی زیاتری تێدایە، چونکە بە گشتی بچووکە و شێوازی بەڕێوەچوونی کارەکانی نافەرمییە. لیژنە دەتوانێت بچێتە جێگا جیاوازەکان ئەگەر پێویست بکات، بە تایبەت لە دۆخی ڕووداوی تایبەت و هەبوونی کێشەی تایبەت لە جێگایەك یان ناوچەیەکدا. لیژنەکان لە ڕووی کات و تەرخانکردنی کات بۆ لێکۆڵینەوە و ئامادەکردنی کارێك، خەسڵەتێکی گرنگیان هەیە، ئەویش ئەوەی کە دەتوانن کاتی پێویست بۆ بوارەکە تەرخان بکەن.

لە بواری چاودێری و لێپرسینەوەی حکومەتدا، لیژنە دەتوانێت بەرپرسی حکومی بانگهێشت بکات بۆ گفتوگۆ و ڕاگۆڕینەوە و دەستەبەرکردنی زانیاری و هەروەها پرساندن. جیاوازیی ئەمە لەگەڵ پەرلەماندا ئەوەیە کە بەڕێوەچوونی ئەم کارە دوور لە چاوی میدیا دەبێت. هەرچەندە لە هەندێك پەرلەماندا کاری لیژنەکان، بە تایبەتی لە کاتی بانگهێشتکردنی بەرپرسێکی حکومی، ڕاستەوخۆ پەخش دەکرێت، بۆ نموونە وەك لە کۆنگریسی ئەمەریکیدا دەیبینین. هەروەها بانگهێشتکردنی کاربەدەستانی خوارتر لە وەزیر، دەرفەتی ئەوە دەڕەخسێنێت کە زانیاریی زیاتر لە نێوان لیژنە و پەرلەمان و حکومەتدا بگۆڕرێتەوە.

پێشنیازەکان:

لە ناو پەرلەماندا

کۆمیتەی زیاتر بۆ پێداویستیی سەردەم لە ڕووی پرینسیپەوە

ئامانجی لیژنەکانی پەرلەمان ئەنجامدانی ئەوە کارانەیە کە پەرلەمان خۆی ناتوانێت بیانکات، وەك بەدەستهێنانی زانیاریی زیاتر، بەدەستهێنانی فاکت دەربارەی کەیسی تایبەت، بانگهێشتکردنی شارەزا و شایەتحاڵ، لەپێناو دارشتنی دەرئەنجامێکی عەقڵانییانە. لیژنە بە گشتی تایبەتمەند و بچووك و نافەرمین، بۆیە زیاتر بۆ بەدەستهێنانی زانیاری و بۆچوون لە خەڵکانی شارەزا گونجاون.

لیژنە هەمیشەییەکانی ئێستای پەرلەمان ڕەنگدانەوەی پێداویستی و داخوازییەکانی ئێستای پەرلەمان نین، هێندەی ئاوێنەی وەزارەتەکانی حکومەتن. ئەمەش بە ڕوونی دەری دەخات کە ئەندازیارانی ئەم پەرلەمانە چۆن پەرلەمانیان وەك پاشکۆیەکی حکومەت بینیوە. لیژنە ئەو مەتبەخەیە کە زۆربەی یاساکان تێیدا دادەڕێژرێت و سازانی لەسەر دەکرێت. ئایا بواری یاسایە، کشتوکاڵە، داراییە، وزەیە، یان لە ڕاستیدا هەر بوارێکی ترە، لە دونیای ئەمڕۆدا زانیاریی نوێ پێداویستییەکی سەرەکییە بۆ بڕیاردان. لیژنە شارەزایان لە خۆی دەگرێت کە دەکرێت ببنە سەرچاوەیەکی دەگمەنی هێنانی زانیاری بۆ بەرهەمهێنانی مەعریفە. بۆ ناو کایەی سیاسەت و بڕیاردان.

بونیادی ئەرشیڤخانە

ئەگەر پەرلەمانی کوردستان لە قۆناغی کۆرپەلەییدایە بەراورد بە پەرلەمانەکانی تر، ئەوا تەنها گەرەنتییەك بۆ گەشە، خۆی لە کەڵەکەکردنی مەعریفەدا دەبینێتەوە بە تێکەڵکردنی لەگەڵ ئەزموونداا. هەبوونی ئەرشیڤخانەیەك پێداویستییەکی سەرەکییە. ئەرشیڤ گەرەنتیی کەڵەکەبوون، بەردەستبوون و دەستڕاگەیشتن دەدات. بەبێ هەبوونی دەزگایەکی لەو جۆرە، پەرلەمان گیرۆدەی کێشەی بێئەزموونیی هەمیشەیی دەبێت. گەشە تەنها بە بەدەستهێنان و کەڵەکەکردن دەستەبەر نابێت، بەڵکو هەروەها، بە تایبەتی، پێویستی بە کەڵەکردن و هێشتنەوە هەیە، ئەمە بۆ سەرمایە، مافەکان لەگەڵ زانیاری و زانستدا.

پێداویستی هەبوونی کافێیەك بۆ بینینی خەڵك و دیپلۆماتان

بۆ پەرلەمان وەك جێگایەك بۆ پەیوەندیکردن، سازشکردن، دانوستان و ناسین، هەبوونی جێگایەکی نافەرمی زۆر پێویستە. کافێیەك ئەو پانتاییە دەستەبەر دەکات بۆ ئەوەی بتوانیت بە نافەرمی دیدار ساز بکەیت و گفتوگۆ بکەیت، بە دوورگرتن لە ڕیکۆردکردن، بەرپرسیارێتی لەپێناو بونیادنانی متمانە. ئەم خەسڵەتانە هاوکاریی ئەندامانی پەرلەمان دەکەن بۆ ئەوەی یەکتر ببینن، ئایدیا بگۆڕنەوە، هەروەها لەگەڵ ئەندامانی کۆمەڵگادا دیدار ساز بکەن، ئەمە لە کاتێکدا ڕێز و دەرفەت بە خەڵکی دەدات، لەگەڵ ئەوەشدا هێندە پڕ لە ڕەسمیات نابێت. هەروەها لە سەردەمێکدا کە پەرلەمان بە شێوەیەکی کاریگەر هەتا دێت زیاتر و زیاتر دەبێتە ئەکتەرێکی ناو کایەی دیپلۆماسی، هەبوونی کافێیەك ئاسانکاری دەکات بۆ سازدانی دیدار لە نێوان دیپلۆماتکاران و ئەندامانی پەرلەمان بەبێ بوونی هێندە ڕێگری و ڕەسمیات. پێویستبوونی ئەمە لەوەدایە کە کاری ڕاستەقینەی دیپلۆماسی لە دۆخی نافەرمیدا ئەنجام دەدرێت.

ڕاوێژکاری پرۆفیشناڵ

لە دونیای ئەمڕۆدا سیاسەت جیاوازە، چونکە هەموو شتێکی تر جیاوازە. کۆمەڵگای کوردستان لە پەراوێزی دونیای مۆدێرندایە، بەڵام بە چڕی کەوتووەتە ژێر کاریگەریی دونیا مۆدێرنەوە. سەرباری ئەمە، کۆمەڵگای کوردستانی زۆر دوورە لەوەی کە کۆمەڵگایەکی مۆدێرن بێت. بەم پێیە، کەوتووەتە ژێر کاریگەریی مۆدێرنەوە بەبێ ئەوەی مۆدێرن بێت. ئەم دۆخە ئاڵۆزە کاریگەریی لەسەر سیاسەتیش وەك هەر بوارێکی تر داناوە. ئەو گۆڕانکارییە خێرایانەی کە لە سەردەمی چوارەم شۆڕشی پیشەسازیدا ڕوویان داوە، مەعریفە بە ناچاری دەکاتە بەشێکی سەرەکی لە تێگەیشتنی دونیا لە ئاستی سیاسیشدا.

سیاسەتی کوردی و سیستەمی هەڵبژاردنی هەرێم، لەگەڵ کەلتوور و ئاگایی خەڵکیدا، بوار نادەن بە کەسانی خاوەن پاشخانی زانستی هەتا بە ئاسانی ببنە ئەندامی پەرلەمان. بۆیە زۆرینەی یاساداڕێژەران لە قۆناغی جیاوازی

دارِشتنی یاسادا لە زۆر بواردا پێویستیان بە زانیارییە. ڕاوێژکاری خاوەن پاشخانێکی زانستی لینك لە نێوان زانست و زانیاری و داتا و سیاسەتی ڕۆژانەدا دروست دەکات.

بواری نوێ وەك وزە، دارایی، ئابووری، ژینگە، تەکنەلۆجی، جیۆپۆلەتیك، حکومەتڕانی بە خێرایی دەگۆڕێن و بە ئاستێك گەشەیان کردووە لە خەیاڵی کەسدا نەبووە. لە ئێستادا ڕاوێژکار لەسەر بنەمای حیزبی دادەمەزرێت. حیزبەکان لەبری ئەرك، زیاتر وەك پاداشت مامەڵە لەگەڵ پۆستی ڕاوێژکاریدا دەکەن. ڕاوێژکار دەبێت لە سیاسەت دوور بخرێتەوە و ئەرکەکەی جیددیتر وەربگرێت.

تۆکمەکردنی سەنتەری توێژینەوە: بەرهەمهێنانی مەعریفە

لە ئێستادا پەرلەمانی کوردستان سەنتەرێکی توێژینەوەی هەیە. ئەم سەنتەرە کاری خۆی ناکات. بە تایبەت شارەزای هیچ بوارێکی تێدا نییە، بۆیە ناتوانێت ڕۆڵی چاوەڕوانکراو ببینێت. چاوەڕوان دەکرێت ئەم سەنتەرە توێژینەوەی پڕزانیاری و بێلایەن و خوێنراوە یان ئاسان بەرهەم بهێنێت. ئەم خزمەتگوزارییانە بۆ ئەندامانی پەرلەمان، لیژنەکان، فراکسیۆنەکانە هەتا بتوانن بە شێوەیەکی باشتر کارەکانیان ڕاپەڕێنن. سەرباری توێژینەوەی ورد و پڕزانیاری، ئەم سەنتەرە پێویستە کاری ڕاهێنان و دارِشتنی پۆلەسی بکات، بە تایبەت لە کاتێکدا کە زۆرینەی ئەندامانی پەرلەمان یەکەم جاریانە دێنە پەرلەمان و بێئەزموونن. هەروەها سەنتەری توێژینەوە دەبێت لەگەڵ کتێبخانەدا بکرێن بە یەك.

پۆلەسی

بوودجە و بوودجەگەرایی

تیۆرەکانی و چۆنێتی فەراهەمکردنی بە بەباشترین شێوە

ئەم کارە بۆ؟

بوودجە گرنگترین کاری هەر حکومەتێکە لەمیانەی ساڵدا. پرۆسەیەکە کە بە شێوازی جیاواز کاریگەریی لەسەر سەرجەم بوارەکانی کۆمەڵگا هەیە. بۆ فەراهەمکردنی بوودجە: داتا، زانیاری، توانای پێشبینی، پلانرێژی، بەرچاوڕوونی، هەماهەنگی و تایبەتمەندیی تەکنیکی پێویستن. هەموو ئەمانە تەنها کاتێك بەرجەستە دەبن کە بوودجە لە زانیارییەوە بگۆڕرێت بۆ یاسا. بوونی بوودجە دڵنیایی دەستەبەر دەکات بۆ بەڕێوەچوونی کار و سەرمایە و گەشەی کۆمەڵایەتی. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا پەیوەندییەکی ئابووری، بازرگانی، حکومەتڕانی لە نێوان کۆمەڵگا و دونیادا دادەڕێژێت. ئەم بابەتە بە ئامانجی دەستەبەرکردنی پاشخانێك و بەرچاوڕوونییەك لەم بوارە پڕ بایەخەدا نووسراوە.

خەسڵەتە بنەڕەتییەکانی پرۆسەی بوودجە

بوودجە پرۆسەیەکە لەمیانەی داڕشتن و فەراهەمکردنیدا سەرجەم دامودەزگاکانی وڵات لە خۆی دەگرێت و کاریگەریی لەسەر کۆمەڵگا و سەرتاپا پێکهاتەکانی هەیە. هەروەها وەك پەنجەرەیەکە کە دونیای دەرەوە لێیەوە لە ناوەوەی کوردستان دەڕوانێت. بوودجە کۆمەڵێك خەسڵەتی بنەڕەتیی هەیە کە بە گشتی بریتین لە:

یەکەم، بوودجە تەنها تێپەڕاندنی پرۆژەیەك نییە لە نێوان حکومەت و پەرلەماندا لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا کۆتایی بێت، بەڵکو پرۆسەیەکی

بەردەوامە. ئەم بەردەوامییە شێوازی جیاوازی هەیە؛ جگە لە پرۆژەی بوودجە، ڕاپۆرتی پێش بوودجە هەیە، پاش تێپەڕاندنی بوودجە، دەبێت ڕاپۆرتی مانگانە هەبێت، ئینجا ڕاپۆرتی نیوەی ساڵ و پاشان ڕاپۆرتی کۆتایی ساڵ. بەم جۆرە، سەرتاپا ساڵ بوودجە ئامادەیی هەیە و هەموو ساڵێك دووبارە دەبێتەوە. لەگەڵ ئەمەدا، کاری پەرلەمان بە بەیاساییکردنی بوودجە کۆتایی نایەت، بەڵکو لە ئاستی لیژنە و ئەندامان و دەزگاکانیدا دەبێت چاودێری و فشار و هەڵسەنگاندن هەبن.

دووەم، بوودجەی ساڵێك بریتی نییە لە بوودجەی ساڵێکی دابڕاو، بەڵکو هەموو ساڵێك بەشێکە لە زنجیرەیەك، کە ساڵی پێش خۆی و ساڵی پاش خۆی پێکەوە دەبەستێت. بۆیە ئامادەکاریی بوودجە هەمیشە لە پرۆسەیەکی فرەمەودادایە.

سێیەم، تێپەڕاندنی بوودجە تەنها پرۆسەی شەرعییەتبەخشین نییە لە لایەن پەرلەمانەوە، بەڵکو دەبێت بەدواداچوون و چاودێری و هەڵسەنگاندنی بۆ بکرێت. ئەمەش دەرئەنجامی ئەو وەرچەرخانانەن کە بەسەر بوودجەدا هاتوون کە چۆن چۆنێتیی فەراهەمکردن و کرانەوەی بەرامبەر پێکهاتە جیاوازەکانی کۆمەڵگا گرنگە.

چوارەم، پێویستە لە پەرلەمان لیژنەیەکی تایبەت بە بوودجە هەبێت کە هەماهەنگیی هەبێت لەگەڵ ناوەندەکانی بەرهەمهێنانی داتا، وەزارەتەکان، پرۆژە پێشنیازکراوەکان، هەروەها زانکۆ و ناوەندکانی تر، بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر چۆنێتیی پلانڕێژیی هەنگاو بە هەنگاو بۆ داهاتوو.

پێنجەم، دەبێت لە کوردستان یاسای بوودجە هەبێت. بوونی یاسایەك کاری ئەنجامدان و فەراهەمکردنی بوودجە ئاسان دەکات.

شەشەم، دەبێت لە پرۆسەیەکی بەردەوامدا هەموو ئەو کەرتانە بونیاد بنرێن کە پێویستن بۆ هاتنەئارای بوودجەیەکی سەردەمییانە، وەك دەزگای ژمێریاری، ئامار، توێژینەوەی کۆمەڵایەتی و ئابووری.

حەوتەم، دەبێت ڕێگا بە خاوەن بەرژەوەندییە تایبەتەکان بدرێت هەتا لۆبی بکەن لەسەر بوودجە، بۆ ئەم مەبەستەش، یاسایەك و کۆمەڵێك ڕێسای تایبەت گرنگن.

هەشتەم، بوودجە بۆ کوردستان تەنها پرۆسەیەکی دارایی یان ئابووری نییە، بەڵکو ڕاستەوخۆ کاریگەریی هەیە لەسەر بوارەکانی تری وەك حوکمڕانی، مافی مرۆڤ، مافی پێکهاتەکان، ژینگە، دیپلۆماسی و پی ئار یان پەیوەندییە گشتیەکانە.

نۆیەم، کاتێك بوودجە بە شێوازێکی مۆدێرن فەراهەم دەکرێت، ئەوا بوارەکانی تری ناو کۆمەڵگا هان دەدات هەتا هەمان هەنگاو بنێن. کاتێك هەموو تاك و خێزان و ناوەند و کۆمپانیایەك بوودجە و عەقڵانییەتی بوودجە پەرە پێ دەدات کە لە ئەنجامدا بە سوودی هەموان دەشکێتەوە.

بنەماکانی بوودجەیەکی سەردەمییانە

بۆ ئەوەی بوودجە ساڵانە وەك پرۆسەیەك دابڕێژرێت، جێبەجێ بکرێت و پاشان بتوانرێت دەرئەنجامەکانی هەڵبسەنگێنرێن، ئەوا هەبوونی کۆمەڵێك دەزگا و ناوەند و سیستەم پێویستن.

یەکەم، دەبێت سیستەمێکی ڕوونی ئابووری هەبیت بۆ وڵات. هەبوونی سیستەمی ئابووری هاوکاریی ئەوە دەکات کە ئایا ڕۆڵی حکومەت چییە، ڕۆڵی بازاڕ چییە، هەروەها پێگەی هاووڵاتی چییە: ئایا دانیشتوانی وڵات وەك هاووڵاتی مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێت یان وەك بەکاربەر، بەرخۆر (کۆنسیومەر).

دووەم، دەبیت دەستوورێك هەبیت کە تێیدا ئاماژە بۆ یاسای بوودجە و جیاکاریی دەسەڵاتەکان کرابێت و دیاری کرابێت.

سێیەم دەبێت سیستەمی سیاسیی وڵات ڕوون بێت بۆ ئەوەی ڕۆڵی دەسەڵاتە جیاوازەکان و جۆری پەیوەندییان لەمیانەی پرۆسەی بوودجەدا بە ڕوونی دیار بێت.

چوارەم، دەبێت ناوەندی ئۆدتینگی: (تەدقیق، تاوتوێ، بەدواداچوون) نیشمانی هەبێت، لەگەڵ ئامار و توێژینەوەی ئابووری و کۆمەڵایەتی.

دەبێت لێرەدا ئاماژە بە خەسڵەتێکی تایبەتی زانستی بکەین، ئەویش بوونی ژمارەیە بە یەکەی بنەڕەتی زانیاری. بوودجە دەربڕینی بڕی سامانی وڵات و

چۆنێتیی دابەشکردنیەتی لە ڕێگای ژمارەوە. ئەم ژمارانەی وەك ڕاستییەك وەردەگیرێن و مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێت. بوونی ژمارە بە بنەمای کۆمەڵێك خەسڵەتی تری وەك دادپەروەری، ڕاستی، فاکت، هەژاری و دەوڵەمەندی، وەها دەکات کە بەرهەم هێنانی ژمارە و مامەڵەپێوەکردنی کارێکی سەرەکیی حوکمڕانی بێت. لێرەوەیە کە چەمکی ئامار یان ستاتسیك، بە مانای ئەو ژمارانە دێت کە گرنگن بۆ حکومەت یان دەوڵەت. ئەوەی لە دونیای ئێمەدا هەستی پێ دەکرێت، ئەوەیە هێشتا ژمارە و بەرهەمهێنانی ژمارە بە پرۆسەیەکی زانستی بە ڕێوە ناچن. دیارە گەشەی ژمارە وەك یەکەی زانستی داتای لێ کەوتەوە. داتا بە مانای ئەو بڕە ژمارە زۆرەیە کە لە توانای مرۆڤدا نییە بە ئاسانی مامەڵەی لەگەڵدا بکات، بۆیە پێویستی بە ئامێرە. ئەمەش سەرەتای پەیوەندیی نێوان حوکمڕانی و تەکنەلۆجیایە. لە دونیای سیاسەتی ئێمەدا، هێشتا بەرهەمهێنانی داتا لە قۆناغی سەرەتاییدایە. بەڵام کاتێك ژمارە دێتە زمان، کاریگەری لەسەر ئاگایی و باری دەروونی و خرۆشان و وروژان دروست دەکات.

پاشخان

لە زۆربەی وڵاتانی دونیا، بە تایبەت لە وڵاتانی دیموکراسی و خاوەن دەزگادا، ڕۆژی تێپەڕاندنی بوودجە ڕۆژێکی تایبەتە. وەك دەڵێن، یەکێکە لەو ڕۆژە کەمانەی ساڵ کە خەڵك سەرنج و ئاگاییان دەخەنە سەر لێدوانی سیاسییەکان. بوودجە هیچ کەسێك بەدەر ناکات لە وڵاتدا، بەبێ ئەوەی کاریگەری لەسەر ژیانی دانەنێت: چ بە باش، چ بە خراپ. لە هەمان کاتدا، لەبەر ئەوەی بوودجە بە گشتی بوارێکی تەکنیکی و ماتماتیکییە، بە ئاسانی نابێتە مایەی سەرنجی زۆرینەی خەڵك بە شێوەیەکی ورد و قووڵ. وەك جۆرج بۆشی سەرۆکی پێشووتری ئەمەریکی وتی، پڕە لە ژمارە. دیارە ژمارەش وشك و ڕەقە. بەڵام سەرباری ئەمە، بوودجە گرنگترین کاری حکومەتە لە ساڵێکدا کە کاریگەریی لەسەر هەموو بوارەکانی ژیان هەیە. لە هەمان کاتدا، بوودجەی ساڵانە ڕاستەوخۆ

کاریگەریی زۆری لەسەر ژیانی هاووڵاتی هەیە لە ڕووی دڵنیایی، ئاسایش، ئابووری، دەروونی و هەروەها سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە.
بوودجە بریتییە لە داهاتی گشتی لە دەستی دەسەڵاتی سیاسیدا. دەسەڵاتی سیاسی بەڕێوەبەری بواری گشتییە، بۆیە ئەرکی سەرەکیی دەسەڵاتی سیاسی و حکومەتە کە ئەم داهاتە گشتییە بۆ سوودی گشتی بەکار بهێنێت. ئەم پرۆسەیە هەتا بڵێیت ئاڵۆزە. چۆن داهاتی گشتی بەرهەم دێت، چۆن بە ڕێوە دەبرێت و چۆن دابەش دەکرێت. کاتێك باس لە گشت، پەبلیك، یان سیاسەت دەکەین، ئەوا لە هەمان کاتدا باس لە پرۆسەیەك دەکەین کە تێیدا تایبەت لە گشت جودا کراوەتەوە. بەڵام تایبەت بەدەر نییە لە گشت. کاتێك ئێمە بواری گشتی دادەڕێژین، ئەوا دەبێت بیر لە ژیانی تایبەتی تاکەکانی کۆمەڵگا بکەینەوە. بەڵام هەر کەسێك، هەر گرووپێك، هەر ناوچەیەك دەخوازێت بە جۆرێك بژی، بۆیە ژیانی گشتی بە هیچ شێوەیەك هاوشێوە نییە. بۆیە کاری دەسەڵاتی سیاسییە کە بواری گشتی دیاری بکات. ئەمەش لەسەر پاشخانی ئایدەلۆژیی لایەنە سیاسییەکان وەستاوە. با نموونەیەکی زۆر زەق باس بکەین. لە بەریتانیا دوو پارتی سیاسی هەن، پارتی پارێزگاران و پارتی کار. پارتی پارێزگاران وەك پارتێکی ڕاسترەوی میانڕەو کرۆکی فەلسەفەکەی لەسەر بازاڕ بونیاد ناوە. لە هەمان کاتدا پارتی کار وەك پارتێکی چەپ کرۆکی فەلسەفە سیاسییەکەی لەسەر جڤات یان سۆشیال بونیاد ناوە. ئەم جیاوازییە فەلسەفییە ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر چۆنێتیی دارشتنی بوودجە هەیە، چونکە هەریەکەیان بە جۆرێك بواری تایبەت و گشت دادەڕێژن. لای پارتی پارێزگاران وەها باشە کە خەڵکی کار و پارەیان هەبێت و خۆیان بە داهاتی خۆیان خزمەتگوزارییەکان بۆ خۆیان دابین بکەن. لای پارتی کار ئەرکی حکومەت ئەوەیە کە ئەو خزمەتگوزارییانە پێشکەش بکات کە لە خزمەتی گشتیدان، وەك گواستنەوە، تەندروستی، خوێندن.
لە کوردستان، وەك زۆر کۆمەڵگاکانی تری ڕۆژهەڵات، بواری تایبەت و بواری گشت ڕێك نەخراون. بەشی زۆری بوودجە لە کوردستان و لە عێراقیشدا بۆ بواری خەرجییە دووبارە و بێئامانجەکانن. مەبەستمان لەمە ئەو بوارەیە کە لە بواری

بوودجەگەراییدا بە ڕیکورێنت یان خەرجییە دووبارەکان دەناسرێت، جاری بە عەرەبی. بەڵام دووبارە تەنها سیفاتی سەرەکییان نییە، بەڵکو ئەم خەرجییە نابێتە هۆکاری هیچ بەرهەمهێنانێك یان سوودی تری ئابووری، بەڵکو کارە سەرەکییەکەی بەڕێوەچوونی کۆئامرازی سیستەمی حوکمڕانییە. حکومەت نابێت داهات بەرهەم بهێنێت بۆ بەڕێوەچوونی خۆی، بەڵکو دەبێت خۆی بە ڕێوە ببات بۆ بەڕێوەچوونی داخوازییە کۆمەڵایەتییەکان و پەرەپێدانیان، بە ئاراستەی خواستە داهاتوویەکان. بە مانایەکی تر، دەبێت ئامانجی بوودجە بەڕێوەچوونی خواستی ئێستا بێت بە ئاراستەی داهاتوودا.

بوودجە: کاریگەرە، ئاڵۆزە، هەروەها ڕاستەوخۆ پەیوەندیی بە ژیانی هەموانەوە هەیە. ڕەنگە بە هۆی نوێیەتیی ئەم بوارەوە لە کۆمەڵگای ئێمەدا، بوودجە وا ببینرێت کە تەنها کاری پەرلەمانە، بەڵام لە ڕاستیدا پەرلەمان تەنها بەشێکە لە پرۆسەی دارشتن و تێپەراندن و جێبەجێکردن و هەڵسەنگاندنی پرۆسەی بوودجە. ڕۆڵی پەرلەمان گرنگە، چونکە بوودجە لە پلانێکەوە دەگۆڕێت بۆ یاسا، بەبێ ئەم پرۆسەیە ناتوانرێت بوودجە بخرێتە بواری جێبەجێکردنەوە. بوودجە بۆ ئێمەی کورد نوێیە، بۆیە دەبێت وەك پرۆسەیەك ببینین کە چۆن ساڵ دوای ساڵ باشتری بکەین. بوودجەی هیچ ساڵێك لە هیچ ساڵێکی تر ناچێت، بەڵام سەرباری ئەمە، دەکرێت باس لە کەڵەکەبوونی ئەزموون و فێربوون بکەین. بەڵام دەبێت هەمیشە ئەوەمان لە یاد بێت کە بوودجە هەمیشە بۆ داهاتووە. داهاتووش هەمیشە بڕێکی زۆری بە نەزانراو دەمێنێتەوە. ئەگەر بتوانین بڵێین بوودجە بە گشتی دابەش دەبێت بۆ دوو بەش: بەشێکی جێگیرە و بەشێکی ناجێگر، ئەوا هەر ساڵێك ڕەنگە بەشی جێگیر و ناجێگری بە تەواوی بگۆڕێت. ئەمە بە تایبەت لە سەردەمی جیهانگیریدا. هەرچەندە ئێمە لە کوردستان ڕەنگە بە تەواوی بە ڕاستەوخۆیی پەیوەندیمان بە دونیاوە نەبێت، بەڵام سەرباری ئەمە، لە دڵی پرۆسەی جیهانگەرییداین، بە خواست و هەروەها دژ بە خواستی خۆمان.

بوودجە پرۆسەیەکی سیاسییە، کە سیاسییانە بە ڕێوە دەچێت، بەڵام بە هەماهەنگی لەگەڵ زانستدا. بۆ ئەوەی بوودجە فەراهەم بێت، دەبێت ئاماری

فرەچەشنی دانیشتوان هەبێت، ئامارێك کە پۆلێنی جیاوازی توێژە کۆمەڵایەتییەکانی تێدا کرابێت. بۆ نموونە، ژمارەی بێکاران، ژمارەی پەککەوتە، ژمارەی کەمئەندام، ژمارەی منداڵ، ژمارەی خەڵکی خاوەن پیشەی جیاواز، ڕێژەی خوێندەواری و نەخوێندەواری. دیارە ئەمانە تەنها لە ڕووی ژمارەوە گرنگ نین، بەڵکو شوێنی دانیشتنیان، جۆری ژیار و ژینگەیان. بە هۆی ئەم هەموو بوارە جیاوازانەوە ئەستەمە بوودجە هاوسنگ بێت. دیارە لێرەدا مەبەستمان لە بوودجەی ناهاوسەنگ ئەوە نییە کە بڕی داهات و خەرجی وەك یەك نین. لە ئەدەبیاتی بوودجەدا چەمکی بوودجەی هاوسەنگ بە گشتی بۆ ئەوە بەکار دێت کە ئایا بڕی داهات و خەرجی وەك یەکن یان کورتهێنان یان زیادەبوون لە ئارادایە. بەڵکو مەبەست لە هاوسەنگ ئەوەیە کە هەموو پێکهاتەکانی ناو کۆمەڵگا وەك یەك سوودمەند نابن. ئەمەش لە ئەنجامدا دەبێتە هۆکاری ململانێ و ناڕەزایی. بۆیە ئەستەمە بوودجەیەك تێ بپەڕێنرێت کە هەموان دڵخۆش بکات. لێرەوە دیموکراسی دەبێتە پایەیەکی پڕبایەخی بوودجە، چونکە لە دیموکراسیدا دەبێت پێکهاتە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگا ئازادانە ڕای خۆیان دەرببڕن. لەم ڕێگایەوە داکۆکی لە خۆیان بکەن و مافی ئەوەیان پێ بدرێت کە لە ڕێگای دەزگا و ڕێکخراو و لۆبی و پەرلەمان و میدیاوە فشار بکەن.

گەر وردتر قسە بکەین، بۆ ئەوەی بوودجە بە شێوەیەکی زانستی دابڕێژرێت و ببێتە مایەی ڕەزامەندیی هەموو لایەنە سیاسییەکان و بە سوودی کۆمەڵگا بشکێتەوە، دەبێت ئۆپۆزسیۆنێکی چالاك و کۆمەڵگای مەدەنیی زیندوو هەبێت لەگەڵ ڕەچاوکردنی ڕێسا نوێیەکانی زانستی بوودجەدا.

بوودجە لە پەیڕەوی ناوخۆی پەرلەمانی کوردستاندا

لە پەیڕەوی نوێی ناوخۆی پەرلەمانی کوردستاندا بوودجە بە وردی ئاماژەی بۆ کراوە. بەشی نۆیەمی پەیڕەوی ناوخۆ بۆ بوودجە تەرخان کراوە. بەپێی پەیڕەوی ناوخۆ، پەرلەمان چاوەڕوانی ئەوە دەکات کە حکومەت پرۆژەی

بوودجەی بۆ بنێرێت، بۆ ئەم مەبەستەش کاتی وەك میکانیزمێکی فشار لەسەر حکومەت دیاری کردووە.

ئەم میکانیزمی کاتە هەنگاوێکی باشە بۆ ئەوەی حکومەت پێش هەموو ساڵێکی دارایی پلانڕێژی بکات. بەڵام ئەوەی دەبوو پەیڕەوی ناوخۆ ئاماژەی بۆ بکردایە، هەماهەنگیی حکومەت و پەرلەمانە لە داڕشتنی پرۆژەی بوودجەدا. چونکە کاتێك پەرلەمان چاوەڕێی پرۆژەیەکی ئامادەکراوە، ئەوا هەم لە ڕووی کات و هەم لە ڕووی زانیاری و چۆنێتیی گەیشتن بەو جۆرە پلانانە لە پرۆژەکەدان، پەرلەمان کێشە دەبێت. بە تایبەت کاتێك کە پەرلەمان لە ڕووی سەرچاوە و کاتەوە هێندە بەتوانا نییە. بۆیە وا باشە پەرلەمان لە سەرەتاوە هەماهەنگیی هەبێت و بەشێك بێت لە پرۆسەکە، ئەوەش لە ڕێگای لیژنەی تایبەت بە بوودجە. کاتێك کە لیژنە لە سەرەتاوە هەماهەنگن، ئەوا زانیاری و کرداری داڕشتنی بوودجە ڕوونتر و سادەتر دەبێت. بە تایبەت کاتێك کە بوودجە بریتییە لە پرۆژەیەکی پەرت و بەشبەش. بە جۆرێك، کە دەتوانین بڵێین کە هەر دێڕێك لە بوودجە تایبەتە بە بوارێکی تایبەت.

لێرەدا جێگەی خۆیەتی باس لە دیدێکی تیۆری بکەین لە پەیوەست بە پەیوەندیی داڕێژەرانی بوودجە و پلانی بوودجدا. ئەم دیدە تیۆرییە ئەوەیە کە کاتێك هەر بوودجەداڕێژەرێك لەمیانەی پرۆسەی بوودجەدا هەستی نەکرد بە تێچوونی تەواوی بڕیارەکەی، ئەوا بە ئاسانی بڕیار دەدات. بەو مانایە، ئەگەر بۆ نموونە پەرلەمان نەزانێت بڕی داهاتی ڕاستەقینە چەندە، ئەوا ڕەنگە بۆ ئامانجی سیاسیی تایبەتی خۆی هەوڵی ئەوە بدات کە هەمیشە بڕی خەرجی زیاد بکات، چونکە خەرجی زۆر لە ڕووی سیاسییەوە باشە. بەڵام ڕەنگە لە ڕووی ئابوورییەوە جیاواز بێت. ئەمەشە هەمیشە هەوڵ دەدرێت کە ڕۆڵی پەرلەمان لە داڕشتنی بوودجەدا سنووردار بکرێت: ئەم دیدە لە لایەن واینگاست و شێپسێڵ و جۆنسنەوە لە وتارێکدا کاری لەسەر کراوە بە ناوی *ئابووریی سیاسیی سوود و تێچوون: مامەڵەی نیوکلاسیکییانە بۆ سیاسەتی دابەشکردن، ساڵی ١٩٨١*. وا بزانم پەندێکی پێشینانی کوردی هەیە کە دەڵێت: گەنم لە ژن بکڕە و دۆ لە پیاو، کە بە جۆرێك لە جۆرەکان دەربڕی ئەم دۆخەیە. هەمیشە ئەوەی کە

ئەركی كێشاوە بە بەرهەمهێنانی كاڵایەك یان مەسرەفی تێدا كردووە، بە ئاگاییەوە مامەڵەی لەگەڵدا دەكات.

پەیڕەوی ناوخۆ ماف دەداتە پەرلەمان كە تەرخانكراوی بوودجە هەڵبوەشێنێتەوە، یان كەمی بكاتەوە، یان لە ماددەیەك بۆ ماددەیەكی تر، یان لە بەشێك بۆ بەشێكی تر، یان لە دەروازەیەك بۆ دەروازەیەكی تری بیگوێزێتەوە. هەرچەندە ئەم مافانە باشن، بەڵام جێگەیان پەیڕەوەی ناوخۆ نییە، باشتر بوو لە دەستووردا بن یان لە دەقێكی یاسایی هاوتای دەستووردا. لە هەمان كاتدا دەتوانین بڵێین ئەم مافانە لە پەرلەمانەكانی تریشدا دراون. بە گشتی، بۆ پەرلەمان ئاسانە كە لە بوودجە كەم بكاتەوە یان جێگۆڕكێی پێ بكات، بەڵام ئاسان نییە زیادی بكات. ئەگەر پەرلەمان بیەوێت هەر زیادەیەك بكات، ئەوا ئاسان نابێت، چونكە بۆ ئەنجامدانی هەر زیادەیەك، پێویستی بە بەهانەیە كە باوەڕ بە حكومەت بهێنێت. ئەمەش بە مانای ئەوە دێت كە بڕیاردەری كۆتایی هەر زیادكردنێك حكومەتە، نەك پەرلەمان. بەم پێیە، دەتوانین بڵێین پەرلەمان چەند دەسەڵاتێكی هەیە، وەك دەسەڵاتی هەمواركردن، جێگۆڕكێ، لابردن، هەروەها تێنەپەڕاندن، بەڵام بۆ بەندێك، نەك بۆ سەرجەم بوودجە. دەكرا پەرلەمان، هاوشان بە پەرلەمانەكانی تری دونیا، هەندێك مافی تری بە دەست بهێنایە. بۆ نموونە، ئەگەر پەرلەمان خەرجییەك بە زیاد دەزانیت و داوای لابردنی دەكات، ئەوا دەتوانێت ئەڵتەرناتیڤی بۆ بدۆزێتەوە؛ لە كاتی یەكسانبوونی بڕی تێچووندا بەدیلەكەی پەرلەمان قبوڵ بكرێت. هەروەها لە هەندێك باردا پەرلەمان دەبێت مافی تێنەپەڕاندنی هەبێت، نەك تەنها مافی دەستكاریكردنی ناوەڕۆك. ئەم مافی ڤیتۆیە دەبێت وەك كاری فشار دابڕێژرێت، بە جۆرێك، كە لە خزمەتی باشكردنی بوودجەدا بێت، نەك جەنگی نێوان پەرلەمان و حكومەت. چونكە تەنها دەسەڵاتی دەستكاریی ناوەڕۆك ڕۆڵی پەرلەمان سنووردار دەكات.

چەمكی بوودجە (bougette)

چەمکی بوودجە لە فەڕەنسیی کۆندا بە مانای جانتای بچووك دێت. لە زمانی ئینگلیزیدا بە مانای ئەو جانتا بچکۆلە لە چەرم دروستکراوە دێت کە وەزیری دارایی بە دەستیەوە دەگرێت بۆ پەرلەمان. لەمیانەی کاتدا، ئەم ناوە کە مانای جانتایە، بوو بە چەمکی دەربڕینی ئەو پلانەی کە لە ناو جانتاکەدایە. بەم پێیە، ئەمڕۆ چەمکی بوودجە بە مانای ئەو پلانە داڕێژراوەیە کە ساڵانە حکومەت لەگەڵ پەرلەماندا دای دەڕێژێت بۆ چۆنێتیی خەرجکردنی داهاتەکان. بە لای بوودجەناسێکی وەك ویلادیڤیسکییەوە جۆرێکە لە گرێبەست. دیارە گرێبەست لە نێوان خەڵك و حکومەتدا بۆ ڕاگەیاندنی بڕی داهات و چۆنێتیی خەرجکردنی، هەروەها ئەو لایەنانەی کە لێی سوودمەند دەبن، ئەوانەی لێی زەرەرمەند دەبن لەگەڵ دیاریکردنی دۆخی دارایی وڵات، کە ئایا داهات زیادی هەیە یان کەم، ئەگەر کەمی هەبوو، چۆن چارەسەر دەکرێت، یان چۆن پڕ دەکرێتەوە. لێرەوە بوودجە قسە لەسەر بواری قەرز و ئیدارەی قەرز و لایەنە قەرزلێکراوەکانیش دەکات. بۆیە بە دیدی ڕێکخراوی چاودێریی نێودەوڵەتی، ئای ئێم ئێف، بوودجە هەموو ئەو داهات و خەرجی و داراییانەی پڕۆژە حکومییەکانە کە لە دۆکیومێنتی بوودجەدا ئاماژەیان بۆ کراوە و لە لایەن پەرلەمانەوە شەرعییەتیان پێ بەخشراوە. بەم پێیە، بوودجە پڕۆسەی پێشبینیکردنی ماکرۆ-ئیکۆنۆمییە، یان ئابووریی گشتی (الاقتصاد الكلي).

کۆنترین پێناسە لە سەردەمی شۆڕشی فەڕەنسییەوەیە کە بوودجە وەها پێناسە دەکات: ئەو دۆکیومێنتەیە کە پێشبینی و بڕیاری داهات و خەرجیی ساڵانەی دەوڵەتە. لە ڕووی مێژووییەوە، ڕەنگە سەرەتای پڕۆسەی بوودجە بگەڕێتەوە بۆ ماگناکارتا، لە بەریتانیا، کە خۆی لە سنووردارکردنی دەسەڵاتی پادشادا دەبینێتەوە لە پێشنیازکردنی هەر باج یان لێڤی[1]یەکی نوێ بەبێ ڕاوێژی میر و کوێخاکان. تەمەنی ماگناکارتا زیاتر لە هەشت سەدەیە. لێرەوە پڕۆسەی ئیدارەدانی داهاتی وڵات تەنها لە دەستی پادشادا نەما، بەڵکو پەرلەمانیش بوو بە بەشێك لە پڕۆسەی بوودجەگەرایی. ساڵی ١٦٩٨ پەرلەمانی بەریتانی بۆ یەکەم جار بڕیاری دا کە بڕی بوودجە یان خەرجیی پادشا دیاری بکات کە خۆی

[1] لێڤی: بڕی پارەی داواکراو لە شێوەی باجی زیادە لە کاتی شەڕ و قەیراندا.

لە حەوتسەد هەزار پاوەندا دەبینییەوە، بە مەرجێك پادشا دەستبەرداری هەموو داهاتەکانی تری ببێت. ئەمە بوو بە سەرەتای جیاکاریی داهاتی پادشا و داهاتی گشتی. ئەم پرۆسەی جیاکاری و ڕێکخستنە بنەمای سەرەکیی مۆدێلی حوکمڕانیی سەردەمە. یان گواستنەوە لە سەردەمی سەدە ناوەندییەکانەوە بۆ مۆدێرنە. خەسڵەتی سەرەکیی مۆدێرنە سنووردارکردن و ڕێکخستن و فراوانکردنی بنکەی بڕیارە. دیارە وەك دەردەکەوێت، ئەم پرۆسەیە تەنها بریتی نییە لە ئیدارەی پارە، یان سامان، بەڵکو ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە دەسەڵات و سیستەمی سیاسی و مافەوە.

بوودجە لە ئەمەریکا تا ئاستێك مێژوویەکی جیاوازی هەیە. ئەمەریکا چونکە وڵاتێکی کۆلۆنیالیکراو بوو، ئەوا کۆنگریس هەمیشە لە دەسەڵاتی مەلیکی ئەودیو زەریاکان (لەندەن) بەگومان بوو، بۆیە بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدا بوو کە چۆن هەر خەرجییەك لە لایەن حکومەتەوە بە ئاسانی تێ نەپەڕێنرێت. ئەم کەلتوورە هەتا ئەمڕۆ بڵاوە کە دیدێکی نێگەتیف هەیە بۆ حکومەت. ئەم کەلتوورە پێمان دەڵێت کە پەیوەندیی باشی نێوان خەڵك و دەسەڵات لەگەڵ دەزگای پەرلەمان و حکومەتدا یارمەتیدەرە بۆ ئەوەی بوودجە بە باشی و بە خێرایی تێ بپەڕێنرێت.

مۆدێلی بوودجەی ئەمڕۆ دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی سەرەتای سەدەی نۆزدە لە فەڕەنسا. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، فەڕەنسا بە شێوەیەکی گشتی زۆربەی بنەماکانی بوودجەی سەردەمی پەیڕەو دەکرد.[2]

ئەم مێژووە پێمان دەڵێت کە یەکەم، بوودجە نوێیە؛ دووەم، بوودجە دیاردەیەکی مۆدێرنە، لەگەڵ گەشە و فراوانبوونی بنکەی بڕیاردا؛ سێیەم، بوودجە هەتا دێت بەرفراوان دەبێت و لە پرۆسەی ڕێکخستنی داهاتی وڵاتێکەوە دەبێتە پرۆسەی پێگە و پەیوەندیی دارایی و ئابووریی وڵاتێك لە دونیادا. چوارەم، بوودجە دەربڕی دۆخی وڵاتە، وەك بەڵگەنامەیەکە بۆ دەرەوە و ناوەوە

---

[2] بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە، بگەڕێوە کتێبی یاسادارێژەر و پرۆسەی بوودجە لە لایەن یواخیم ڤێنەر کە ساڵی ٢٠١٠ لە لایەن دەزگای چاپی پالگرەیڤەوە بڵاوکراوەتەوە.

کە دەبێت لە ساڵی داهاتوودا چاوەڕوانی چی بکەن، ئەمەش واتە بەرپرسیارێتییەکان چین، هەروەها دەبێتە بنەمای پلانڕێژیی ئەوانی تر.

قەیرانی ئەدەبیاتی بوودجە

کە دێتە سەر ئەدەبیاتی بوودجە، ئەوا بوودجە کۆمەڵێك چەمك و زاراوە و وشەی تایبەتی خۆی هەیە کە وەرگێڕانیان بۆ زمانی کوردی کارێکی ئاسان نابێت، ئەوەش لەبەر نەبوونی بەرانبەر و هەروەها لەبەر نەبوونی پرۆسەکە بە گشتی. ئەم هەژارییە لە ڕووی زمانەوە تەنها لە شێوازی دەربڕیندا ڕەنگ ناداتەوە، بەڵکو ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە ئاستی ئاگایی ئێمە، چۆنێتیی دەربڕینی ئێمە بۆ بوودجە و ڕەهەندە زۆر و ئاڵۆزەکانی، هەروەها سەختی گەیاندنی پەیام لەبارەیەوە. دەبێت ئێمە لە یەك کاتدا بە چەند ئاڕاستەیەکدا هەوڵ بدەین بۆ پەرەدان بە کەلتووری بوودجە لە پانتایی گشتی و ئاگایی گشتیدا، یەکەم، چەمکەکان ئاسان بکەینەوە و بڵاویان بکەینەوە، دووەم، هەوڵ بدەین زاراوەی خۆمانی بۆ دابڕێژین. چونکە لە ڕاستیدا ئەگەر ئەدەبیاتی ئەم بوارە بە زمانی تەکنیکی مایەوە، ئەوا لە ئەنجامدا تووشی سنووربەندی دەبێت.

هەروەها گرنگە بۆ خەڵکانی تایبەتمەند ئەم چەمکانە چ لە ڕووی تیۆری، ئیداری، پراکتیزەیی، ئابووری و حوکمڕانییەوە بە زمانێکی تر بزانن بۆ ئەوەی باشتر لە مانای ناوەکیی چەمکەکان تێ بگەن. هەروەها گرنگە ئەندام پەرلەمان بە گشتی و بە تایبەتییش ئەندامانی لیژنەی دارایی و ئابووری، کە زمانێکی تر بزانن و خۆیانی لەگەڵدا ئاشنا بکەن، چونکە هەتا دێت ئەدەبیاتی بوودجە بەرفراوان دەبێت و لە هەمان کاتدا تەکنیکی و زانستی دەبێت. هەروەها زانینی زمان و شارەزایی لە ئەدەبیاتدا کارئاسانی دەکات هەتا ئەندامان لە ئەدەبیات و ڕاهێنانەکانی ڕێکخراوە جیهانییەکانی وەك بانکی جیهانی، ئای ئێم ئێف و هەروەها پەرلەمانی ئەورووپی سوودمەند بن.

مێژووی بوودجە لە کوردستان و ناوچەکەدا

بوودجە تەنها وەك چەمك نوێ نییە، بەڵكو وەك دیاردە و پرۆسەش نوێیە. وەك زۆر بوارەکانی حوکمڕانی، ئەم چەمك و پرۆسەیە لە دەرەوە هێنراوە. لە کاتی دروستکردنی دەوڵەتی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە، بەریتانییەکان عێراقیان وەك بەشێك لە ئیمپراتۆرییەتەکەیان دروست کرد. ئەم پرۆسەی دروستکردنەی عێراق بە ئاوێنەی بەریتانیا لە زۆر بواردا ڕەنگی دایەوە، وەك مەلەکیەت، بوونی دەستوور، هەروەها لە سیستەمی سیاسی و بیرۆکراسیدا. بوونی پەرلەمان و تێپەڕاندنی بوودجە یەکێك بوو لەو دیاردانە.

یەکێك لەو دۆکیومێنتانەی بوودجە لە بەردەستدایە، بوودجەی ساڵی ١٩٤٦ـە. لێرەدا بە مەبەستی دەستنیشانکردنی بنەمای پرۆسەی بوودجەگەرایی لە عێراقدا، خوێندنەوەیەکی خێرای بۆ دەکەین. دۆکیومێنتی بوودجەی شانشینی عێراق لە شێوەی کتێبێکدا لە لایەن چاپخانەی "الحکومة" لە بەغداد لە ساڵی ١٩٤٦دا چاپ کراوە. ئەم کتێبە بوودجەی عێراقی ئەو ساڵەی تێدایە کە لە ڕێکەوتی ٢١ی ئایاری ئەو ساڵەدا ئەنجومەنی وەزیران بە ئەنجومەنی ئوممە (پەرلەمان)ی داوە. کتێبەکە لە لایەن وەزارەتی داراییەوە (المالیة) ئامادە کراوە.

لە لاپەڕەی یەکی کتێبەکەدا ڕوونکردنەوەیەك هەیە کە لە چەند لایەکەوە جێگای بایەخە. ڕوونکردنەوەکە باس لە ئەو بەش و دەروازانە دەکات کە بۆ بوودجەی ئەو ساڵە، وەك زیادەیەك، بە بەراورد بە بوودجەی ساڵی پێشوو زیاد کراوە. ئەم ڕوونکردنەوەیە پێمان دەڵێت کە میتۆدی ئامادەکردنی بوودجە لە عێراق میتۆدی باوی ئینکرێمێنتاڵیزم بووە.

بەپێی ئەم میتۆدە، ئامادەکردنی بوودجە بریتییە لە پێداچوونەوەی بوودجەی ساڵی پێشوو بە زیادکردن یان کەمکردنی خەرجییەکان بۆ لایەن و ناوەند و شوێنە جیاوازەکان. ئەوەی جێگەی سەرنجە، ئەوەیە کە ئەم میتۆدە هەتا ئەمڕۆ لە عێراقدا پیادە دەکرێت. ئەم دۆکیومێنتە چەند خاڵێکی گرنگمان پێ دەڵێت: یەکەم: لە ڕووی میتۆدەوە پێمان دەڵێت کە میتۆدی ئامادەکردنی بوودجەی ئەو ساڵە لە عێراقدا چۆن بووە. ئەمەش هاوکارە بۆ ئەوەی بزانین کە ساڵی پێشتر چۆن بووە، دیارە بە نزیکی، هەروەها ئەولەویاتی حکومەت چی بووە.

دووەم: پەیڕەوکردنی ئەم میتۆدە، هەرچەندە لە زۆر لاوە نەگونجاوە، بەڵام لە هەمان کاتدا بەڵگەنامەیەکە بۆ ئەوەی بزانین کە سیستەمی حوکمڕانی لە عێراقدا چۆن گەشەی کردووە. بۆ نموونە، لە ساڵی ١٩٤٦ چوار بوار زیاد کراوە، یەکەمیان تایبەتە بە ئیدارەی لیوا ناوخۆییەکان، لیوا ناوی یەکەی ئیداری بووە کە ئێستا پارێزگا لە جێگایەتی، دووەم، بەشی عێراق لە تێچوونی دەزگا نێودەوڵەتییەکان وەك نەتەوە یەکگرتووەکان، دەزگای فریاگوزاریی نێودەوڵەتی، هەروەها کۆنفرانسی خۆراك و کشتوکاڵ لەگەڵ عوسبەت ئەلئومەم. سێیەم، دابەشکردنی جۆ بەسەر زیانلێکەوتووانی جووڵانەوەی بارزان، چوارەم، لیژنەی وەرگێڕان و بڵاوکردنەوەی سەر بە وەزارەتی مەعاریف.
دیارە بوودجە وەك دۆکیومێنتێکی مێژوویی زۆر شتمان پێ دەڵێت کە لێرەدا جێگای سەرنجی ئێمە نین، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەوە پیشان دەدات کە عێراق چۆن گەشەی کردووە، کێشەکانی چی بوون. ئەمە لە هەموو بوودجەیەکەدا بە زەقی ڕەنگ دەداتەوە. بۆیە بوودجە بریتییە لە جووڵە و پلانی دەوڵەت لە هەموو ئاستێکدا لە ماوەیەکی دیاریکراودا.
سێیەم، میتۆدەکە بە ڕوونی گەشەی ئابووریمان پێ دەڵێت لەو ساڵەدا، هەروەها بەراورد بە ساڵی پێشوو. بۆ نموونە، داهاتی چاوەڕوانکراو لە ساڵی ١٩٤٦دا بریتییە لە ٢٠٤٤٧٧٠٠ دینار، بەراورد بە ساڵی ١٩٤٥ بڕێك زیادی کردووە کاتێك داهاتی ساڵی ١٩٤٥ بریتی بووە لە ١٨٠٧٣٤٧٠ ئەگەر لە ڕووی ماتماتیکی ڕووتەوە بەراورد بکەین، ئەوا زیادەکە نزیکەی دوو ملیۆنە، بەڵام وەك دۆکیومێنتی بوودجەکە پێمان دەڵێت، بڕی ڕاستەقینە ٨٠٦١٠ دینارە بە هۆکاری هەڵاوسان و گرانبوونی نرخی شمەکەکان. دیارە دەبێت ئەوە لەبەرچاو بگرین کە ساڵی ١٩٤٦ یەکەم ساڵی پاش کۆتاییهاتنی جەنگی دووەمی جیهانە.

پاشخانی بوودجە لە هەرێم

کوردستان بە هۆی ئەوەی لە مێژوودا حکومەتی خۆی نەبووە، بوودجە و بوودجەگەرایی لە مێژووەکەیدا نوێیە. کورد پاش ڕاپەڕین دەبێتە حاکمی خۆی لە عێراق. بۆیە جێگای سەرسوڕمان نییە کە یەکەم بوودجە دەگەڕێتەوە بۆ

ناوەڕاستی نەوەدەکان. یەکەم بوودجە کە لە بەردەستدایە، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٩٦. ئەم دۆکیومێنتە زۆر سادە و کورتە، بە جۆرێك، زۆربەی زۆری خەسڵەتەکانی بوودجە لە خۆی ناگرێت. سەرتاپا دۆکیومێنتەکە یان پرۆژەکە لە تەنها یانزە مادەی کورت پێك هاتووە. بە گشتی، دوو بوار لە خۆی دەگرێت، یەکەم، دیاریکردنی ئەو لایەنانەی کە مافی گواستنەوە و خەرجکردنیان هەیە لەگەڵ خەملاندنی داهاتی هەرێم. دۆکیومێنتەکە بە هیچ شێوەیەك باس لە سەرچاوەکانی داهات و چۆنێتیی بەدەستهێنانی ناکات، هەروەها بە هیچ جۆرێك ئاماژە بۆ ئەوە ناکات کە چۆن خەملاندن ئەنجام دراوە، ئایا ئەو ئەگەرانە چین کە ڕەنگە کاریگەری بخەنە سەر ئەگەری کەم و زیادبوونی داهات، یان لە کاتی کەم و زیادبووندا پلانەکان چین. داهات بە گشتی بۆ وەزارەت و دەزگاکانی حکومەتە. هەروەها شایانی باسە کە ئەم دۆکیومێنتی بوودجەیە بوودجەی وەزارەتی پێشمەرگە لە خۆی ناگرێت. دیارە دوو هۆکاری زۆر گرنگ هەن کە دەبێت لێرەدا ئاماژەیان بۆ بکرێت: یەکەم، ئایا دۆخی حکومەت و ئابووری لەو کاتەدا بەو شێوەیە بووە، دووەم، یان هەر ئەوەندە ئاگایی بەرامبەر بوودجە و بوودجەگەرایی هەبووە؟ دیارە ڕوونە کە ساڵی ١٩٩٦ گەرمەی شەڕی ناوخۆ بووە لە کوردستان. هەرچەندە ئامانجی ئەم نووسینە لێکۆڵینەوە و توێژینەوە نییە. بەڵام هەبوونی تێگەیشتنێك لەوەی کە ئاگایی ئێمە لەمیانەی کاتدا چۆن بەرامبەر پرۆسەیەکی ئاڵۆزی وەك بوودجە گەشەی کردووە، گرنگە. بەڵام ئەگەر بوودجەی ساڵانی نەوەدەکان بتوانرێت بە ئاسانی وەها ببینرێت کە لە دۆخێکی ئاساییدا نەبووە. هەرچەندە بوودجە وەك پرۆسەی ڕێکخستنی داهات لە ساتەوەختی قەیراندا گرنگییەکەی زیاتر دەکات هەتا لە ساتەوەختی ئاساییدا، ئەوا دەبینین کە بوودجەی ساڵانی پاش دووهەزاریش هێندە گەشەی بە خۆیەوە نەدیوە. ئێمە هەتا ئێستا کە دێتە سەر بوودجە، جگە لە دۆکیومێنتی کۆتایی، هیچ دەقێکی ترمان نییە. لە کاتێکدا لە حکومەتەکانی دونیادا وەها باوە کە دەقی پێش کۆتایی یان پری-بوودجە هەیە. ناوەندێکی بوودجەداڕشتن هەیە و سایتی تایبەتی خۆی هەیە. لە هەمان کاتدا دۆکیومێنتی بوودجە پاشخانی هەیە و پاشخانەکەی بڵاو دەکرێتەوە. ئەمە نەك

تەنها بۆ ئەندامانی پەرلەمان، بەڵکو بۆ بازاڕ و وەبەرهەمهێن و کۆمپانیا بیانییەکان و هەروەها قونسوڵخانەکانیش گرنگە. وەك لە جێگای تری ئەم کتێبەدا دێمەوە سەری کە چۆن بوودجە ڕەهەندی دیپلۆماسییشی هەیە.
دەکرێت بپرسین ئایا ئەو بنەما زانستی و پێشبینییانە چین کە بوودجەیان لەسەر بونیاد نراوە. بۆ نموونە، گریمان لە بوودجەدا نرخی نەوت بۆ ساڵێك بە بڕی ١٠٠ دۆلار خەملێنراوە، ئەوا دەبێت ئەو بنەمایە ڕوون بکرێتەوە کە بۆچی و چۆن ئەم نرخە دانراوە. چەندێك ئەگەری کەم و زیادی هەیە. لە ساتی زیادبووندا کێشە دروست نابێت، هەرچەندە دەبێت حکومەت پلانی چۆنێتیی خەرجیی زیادەی هەبێت، بەڵام لە ساتی دابەزینی نرخدا چۆن بۆشایی پڕ دەکرێتەوە.
بەڵام دەبێت ئەوە لەبەرچاو بگرین کە تەنها بڕی داهات و چۆنێتیی بەدەستهێنانی گرنگ نییە، بەڵکو هەروەها خەرجی و چۆنێتیشی گرنگە ئەگەر گرنگتر نەبێت. جۆری خەرجی جۆری کۆمەڵگا لە قاڵب دەدات، بە تایبەتی لە ئابوورییەکدا کە حکومەت یان دەوڵەت شائەکتەری ئابوورییە.

بایەخی مێژوویی بوودجە

لە کاتێکدا بوودجە وەها دەبینرێت کە پلانی ساڵێکی حکومەتە و بە گشتی بە ئاڕاستەی داهاتووە، ئەوا لە ڕێگای بوودجەوە حکومەت پێشبینیی داهات و خەرجییەکانی دەکات. ئەم پێشبینییە یەکێکە لە کۆڵەکەکانی سیستەمی سەرمایەداری و هەرگیز ئاسان نییە و هەمیشە بە ناتەواوی و جێی مەترسی دەمێنێتەوە. بە تایبەت لە چەند ئاستێکدا هەرگیز ناتوانرێت زانیاری تەواو بە دەست بهێنرێت. بەڵام هەبوونی دۆکیومێنت بە بەردەوامی دەبێتە پاشخانێك هەتا خەڵکانی شارەزا بتوانن ڕێڕەوێك بۆ سیستەمی حوکمڕانی دابڕێژن کە تێیدا ئەو بوارانە دەستنیشان بکەن کە خەرجییان بۆ کراوە، ئەو بوارانەی کە خەرجییان بۆ نەکراوە، چی بایەخی پێ دراوە، لە کوێی وڵات و بە چ هۆکارێك. هەموو ئەمانە زانیاریی گرنگ و داتای دەگمەنن بۆ بەرچاوڕوونی و باشتر پێشبینیکردنی ئەگەر و قەیرانەکان. هەروەها بۆ داڕشتنی بنەمایەك بۆ

چۆنێتیی پرۆسەی دادپەروەری لە کۆمەڵگادا: ئایا لەمیانەی مێژوودا کێ زۆرتر سوودمەند بووە و کێ کەمتر و لە ئەنجامدا چ جۆرە چینکارییەك و توێژی کۆمەڵایەتی هاتوونەتە ئاراوە. هەروەها ئەم پاشخانە بۆ هاوسەنگی لە پرۆسەی گەشەی درێژخایەندا گرنگە.

ئەگەر ئابووریی بازاڕ یان سەرمایەداری لەگەڵ قەیراندا ئاشنایە، ئەوا قەیران بۆ ئابووریی دەوڵەتی بە هەمان شێوە نییە. قەیرانی ئابووریی دەوڵەتی ترسی ئاسایشی و سەقامگیری و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتیی هەیە. دەکرێت ڕووداوەکانی وەك شۆڕشی ئێرانی لە کۆتایی حەفتاکان و بەهاری عەرەبی لەم میانەیەدا ببینرێن؛ بەڵام هەتا داتا و دۆکیومێنت و پرۆسەی مێژوویی زیاتر بن، ئەم پرۆسەیە ئاسانتر دەبێت.

دیارە بۆ تێگەیشتن لە ئابووریی سیاسیی هەرێمی کوردستان، دوو پرۆسەی بوودجە گرنگن: پرۆسەی بوودجەی عێراق و پرۆسەی بوودجەی کوردستان. ئەو میتۆدەی کە بوودجەی عێراقی لەسەر بونیاد نراوە، کۆنە و زۆربەی وڵاتانی دونیا ئەمڕۆ دەستبەرداری بوون، کە میتۆدی ئینکریمێنتاڵیزمە: واتە پێداچوونەوەی بوودجەی ڕابوردوو و کردنی بە بنەمای بوودجەی داهاتوو. بەڵام ئەگەر تەماشایەکی دۆکیومێنتی بوودجەی ساڵانی پێشووی هەرێمی کوردستان بکەیت، دەبینیت کەم تا زۆر بە هەمان میتۆد کاری لەسەر کراوە. دیارە لە کاتێکدا دەبێت کاری بوودجەداڕێژی لە داهاتوو گۆڕانکاریی بەسەردا بێت لە ڕێگای ناساندنی میتۆدی نوێی بوودجە: لەم کتێبەدا و بۆ ئەو مەبەستە، چەند میتۆدێکی نوێ دەخەینە بەرچاو. لە هەمان کاتدا دەتوانرێت سوود لە دۆکیومێنتی بوودجەکانی ڕابوردوو وەربگیرێت بۆ خوێندنەوەیان و داڕشتنی ڕێڕەوی خەرجیی داهات لە وڵاتدا. ئەم کارە بە کەسی ئەندام پەرلەمان ناکرێت، هەروەها بە حکومەتیش ناکرێت چونکە حکومەت لایەنی داڕێژەری ئەم پرۆسەیەیە، بۆیە دەبێت ناوەندێکی ئابووری و دارایی و تایبەت بە بوودجە هەبێت کە هەموو ساڵێك چەند ڕاپۆرت و لێکۆڵینەوەیەك بکات بە سوودبینین لە مێژوو، لە میتۆدی نوێ، هەروەها لە گەشەی کۆمەڵایەتی و هەنووکەیی بوارەکان.

ئەوەی لە بوودجەی عێراقی سەردەمی مەلەکیی عێراقدا جێگەی سەرنجە، ئەو وردەکارییەیە کە لە بواری داهاتدا پەیڕەو کراوە، بە جۆرێك، داهاتی هەموو بوارەکانی حکومەت لەگەڵ خەرجییەکانیاندا تۆمار کراوە، لە هەندێ بەشیدا لەگەڵ ساڵی پێشوویشدا. بە جۆرێك، دەتوانین بڵێین کە بوودجە هیچ لایەنێکی نادیاری تێدا نییە کە بە ئاسانی دەستنیشان نەکرێت.

بەڵام سەرباری ئەمە، بوودجە تەنها پلان نییە، بەڵکو ماددەی بوودجە کە پارەیە، بوونەوەرێکی سیحراوییە و پێویستە لە هەموو ڕوویەکەوە تێگەیشتن هەبێت لەسەری، نەك تەنها لە ڕووی نرخ و بەها و بڕ و چۆنێتیی مامەڵەکردن لەگەڵ هەڵاوسان و هاوسەنگکردنی سوو بەپێی گۆڕانکاری بازاڕ، بەڵام لە ڕووی ئەخلاقی و فەلسەفییشەوە. دیارە ئەوەی پێویستە ئاماژەی بۆ بکەین، ئەوەیە کە کوردستان کە دێتە سەر مامەڵەی پارە، بە هۆی نەبوونی سەروەری، بانکی ناوەندی و نەبوونی توانای چاپکردنی پارە، دەسەڵاتی سنووردارە. بە تایبەتی لە ڕووی لەچاپدانەوە کە لە ئابووریی باوی ئەمڕۆدا، ئابووریی لیبراڵ، یان بازاڕیی ئازاد، مۆنیتەریزم، یان بەکارهێنانی بڕی پارە بۆ دروستکردنی باوەڕ و پەیوەندیی خەڵك و بازاڕ و ئاسانکاریی بازاڕ، کوردستان توانای سنووردارە.

ئەمە هەروەها گرنگە لە بواری ئابووری دارایی، فاینانس. بە پوختی، پارە دەکرێتە ئامرازێکی گرنگی جووڵە و سنووردارکردنی لە ئابووری و کۆمەڵگادا. چەمکی وەك کوانتەتیڤ ئیز، بەمانای ئاسانکردنی خولانەوەی پارە دێت لە کۆمەڵگادا، کە بووەتە یەکێك لە میتۆدە سەرەکییەکانی بەڕێوەبردنی ئابووریی دونیای ئەمڕۆ. دیارە ئەمە بەبێ قەیران نەبووە، چونکە هەڵاوسان و پارەی خەیاڵی، نەك بە مانای پارەی زۆر، کە لە نێو خەڵکیدا باوە، بەڵکو بە مانای پارەی نەبوو، هەروەها قەرزباریی زۆر و لە ئەنجامدا داڕمانی ئابووریی لێ کەوتەوە.

پارە و بوودجە

بوودجە ناوێکە بۆ پرۆسەیەك کە بە بوودجەگەرایی ناوی دەبەین. پرۆسەی بوودجەگەرایی بە کورتی واتە چۆنێتیی ئیدارەدانی پارە. بۆیە پێش ئەوەی

هەر قسەیەك لەسەر بوودجە بکەین، دەبێت پێشەکی قسە لەسەر پارە بکەین. پارە لای هەموان ناسراوە و لای هەموان خۆشەویستە. بەڵام تێگەیشتن لێی جیاوازە. بە گشتی، دوو تیۆری سەرەکی هەن بۆ قسەکردن لەسەر پارە، تیۆری یەکەمیان کە تیۆری هەرە باوە، تیۆری بارتەر یان گۆڕینەوەیە. بەپێی ئەم تیۆرە، سەرەتا مرۆڤ بۆ ڕاییکردنی کارەکانی و دابینکردنی پێداویستییەکانی، شمەکە جیاوازەکانی دەگۆڕییەوە. لە ناو کوردەواریدا باوە کە دەڵێن شووتی بە گەنم یان جۆ. بەڵام ئەم گۆڕینەوەیە نەیتوانی بەردەوام بێت و هەموو پێداویستییە زۆرەکانی خەڵکی دابین بکات، بۆیە لە ئەنجامدا خەڵك پارەیان داهێنا، کە سەرەتا بریتی بوو لە زیو، وەك لە دۆکیومێنتەکانی میسۆپۆتامیا و دەقە کۆنەکانی تردا ئاماژەی بۆ کراوە.
پارە کارئاسانی دەکات بۆ گۆڕینەوەی شتەکان لە نێوان خەڵکی ناسراو و نەناسراودا. چونکە پارە ئەو شمەکەیە کە بە هەموو شتێك دەگۆڕرێتەوە. لە کرۆکی ئەم پرۆسەیەدا کۆمەڵێك خەسڵەت هەن، وەك باوەڕ، بەها، قەرز، هەروەها گۆڕینەوەی بێسنوور. ئەوەی پارچەکاغەزێك دەکات بە پارە، باوەڕە کە لەو پارچەکاغەزەدا ڕەنگ دەداتەوە. ئەم باوەڕە هێزەکان دەیدەن بەو پارچەکاغەزە. بۆ ئەوەی پارچەکاغەزێك ببێت بە پارە، ئەوا دەبێت هێزێکی ئابووری و سیاسی لە پشتیەوە بێت، کە ئەو پارەیە سیمبول و نوێنەری ئەو هێزەیە. بۆیە گرنگ نییە پارەکەی تۆ چ دراوێکە، ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە ڕەنج و کۆششی ئەوانی ترەوە لەگەڵ دۆخی سیاسی و ئابووریدا.
تیۆری دووەم، کە تیۆرێکی کەمتر باوە، تیۆری قەرزە. دەیڤید گرابەر لە کتێبی *قەرز: پێنج هەزار ساڵی یەکەم*دا سەرهەڵدانی پارە دەبەستێتەوە بە قەرز و کریدیتەوە. ئەم دیدە لەم ساڵانەی دواییدا زیاتر کاری لەسەر کرا، لە ئەنجامی قەیرانی دارایی جیهانی لە ساڵی ٢٠٠٨ کە پەیوەندیی پارە و قەرز کرۆکی ئەم قەیرانە بوو.
پارە دەدرێت بە قەرز، بەڵام قەرز پارە پەیدا دەکات. ئەوە زانراوە کە بانك بۆ هەر دۆلارێك بڕی ١٠ دۆلار قەرز دەدات. بەم پێیە، پارە بریتییە لە خەیاڵ. ئەمەشە وەهای کردووە کە مێژوونووسی ناسراوی ئیسرائیلی، یوڤال حەریری،

بڕوای وەهابێت کە ئەوەی ئێمەی مرۆڤ لە ئاژەڵ جودا دەکاتەوە، ئەوەیە کە توانای وێناکردنی دونیایەکی ترمان هەیە؛ جودا لە دونیای واقیعی. بە لای ئەوەوە پارە یەکێکە لە بەربڵاوترین خەیاڵی هاوبەش و بڕواپێکراوی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی. بەڵام بۆ ئەوەی دیدێکی قووڵ و تایبەتمان هەبێت بۆ پارە، ڕەنگە بە جەستەیەکی بێئۆرگانی وەسف بکەین. چەمکی جەستەی بێئۆرگان لە هەردوو فەیلەسوفی فەڕەنسی، دۆلۆز و گواتارییەوە وەرگیراوە. مەبەستمان لە جەستەی بێئۆرگان چییە؟ پارە جەستەی هەیە، بەڵام هیچ ئۆرگانێکی نییە، لە هەمان کاتدا کار دەکات، بەڵام هەمیشە بە پەیوەندی بە ئۆرگانەکانی ترەوە. بەم پێیە، پارە کاتێك بەهای هەیە کە بتوانرێت بگۆڕرێتەوە. ئەم توانای گۆڕینەوەیە وەهای لە پارە کردووە کە ببێتە ناوەندی پێکەوەگرێدانی جەستە ئۆرگاندارەکان، کە بە ئاسانی ناتوانن پێکەوە ببەسترێن. بە زمانێکی تر، بۆ ئەوەی کەسێك بتوانێت تەنها یەك شت بەرهەم بهێنێت و بیگۆڕێتەوە بە پارە و لە ئەنجامدا پارەکە هەموو پێداویستییەکانی دابین بکات، ئەوا دەبێت پارە توانای گۆڕینەوەی ناکۆتایی هەبێت.

هەموو ئەمانە وەها دەکات کە پارە زۆر خەسڵەت و توانا و هێز و جوانی و بەها ببەخشێ بە خاوەنەکەی. لە هەمان کاتدا پارە ئاسانکاری دابین دەکات بۆ بەڕێوەچوونی پەیوەندییە مرۆڤایەتیەکان. کاتێك لەم ڕوانگەیە دەڕوانین ئەوا بە سوود بینین لە دیدەکانی گیورگ سیمیل (بیرمەندو کۆمەڵناس و فەیلەسوفی نەمساوی)، ئەوا دەتوانین بڵێین کە پارە ناوەندی گۆڕینەوەیە، گرنگترین کاری ئەم سەردەمەیە لەگەڵ ئەمەدا، پارە دابینکەری بەها یان خەزێنەی بەهایە، بەڵام لە هەموو گرنگتر پارە دابینکەری ئازادییە.

دیارە دەکرێت لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئیستاتیکی یان جوانناسییەوە لێی بنوارین، بەوەی پارە ناشیرینییەکانی مرۆڤ دەشارێتەوە، وەك مارکس دەڵێت، هەروەها جوانییەك دەبەخشێتە مرۆڤ کە خۆی لە دەسەڵات و تواناد‌ا دەبینێتەوە. بێگومان لەبەر ئەم هەموو خەسڵەتانە، پارە تا ئەوپەڕی سێکسییە. هەموو ئەمانە لە هەمان کاتدا وەستاوە لەسەر ئەو باوەڕە باوەی کە لە کۆمەڵگادا هەیە، چ دەربارەی پارە، یان دەربارەی سەروەت و سامان، یان

دەوڵەمەندی و هەژاری. هەتا دێت، گرنگیی پارە لە دونیای ئەمڕۆد زیاد دەبێت، ئەمە بە تایبەتی لەگەڵ گەشەی بیری تاکگەرایی، لیبراڵیزم، خواستی سەفەر و گەشت و هەبوونی شمەك. ئەم وەرچەرخانە لە ژیان و ئایدیا و ئامرازدا هەموو پێکەوە وەها دەکەن کە داهاتی گشتیی وڵات زیاتر ببێتە جێگای بایەخی هاووڵاتیان. دیارە لێرەدا دەبێت ئاماژە بۆ جۆری داهاتی گشتی بکەین. لە دونیادا بە گشتی دوو جۆر داهاتی گشتی هەن، باج یان کرێ. ئاشکرایە کە هەموو سیستەمێك تێکەڵە لەم دوانە؛ بەڵام لێرەدا ڕێژەکە گرنگە. ئەگەر هاتوو سیستەمێکی حوکمڕانی لە وڵاتێکدا سەرچاوەی زۆربەی داهاتەکەی باج بوو، ئەوا ناچارە زیاتر دیموکرات بێت لە وڵاتێکی تر کە بڕێکی کەمی داهاتەکەی لە باجەوەیە. بڕی کەم و زیادی دیموکراسی ڕاستەوخۆ واتە دیاریکردنی پێگەی خەڵك لە سیستەمی سیاسی و هەروەها ڕۆڵی دەزگایەکی وەك پەرلەمان لەم بوارەدا. بەڵام بە پوختی دەتوانین بڵێین ئەگەر باج پارەی خەڵکە و حکومەت بۆ بەرژەوەندیی گشتی خەرجی دەکات، ئەوا کرێ کە بڕی زۆری سەرچاوەکەی سامانە سروشتییەکانە، وەك نەوت ، گاز، ئاو، دار، کانزاکان، خەڵك هەتا دێت زیاتر وەك سامانی گشتی تەماشای دەکەن و لە ئەنجامدا هەر داهاتێکی دەستکەوتوو لێیەوە وەك داهاتی گشتی دەبینرێت. بەڵام دەبێت ئەوە لەبەرچاو بگرین کە ئەمە پرۆسەیەکی ڕاستەوخۆ نییە، بەڵکو زیاتر باوەڕ یان ئایدەلۆژیایە.

هەموو ئەمانە وەها دەکەن کە بوودجە و پرۆسەی بوودجەگەرایی، سەرباری ئاڵۆزی و وشکیی بوارەکە، زیاتر و زیاتر ببێتە مایەی سەرنج و بایەخی خەڵکی.
بە گشتی، لێرەدا دەتوانین چەند خەسڵەتێکی تایبەتی بوودجە لە دونیای ئەمڕۆدا دیاری بکەین:

یەکەم، بوودجە داهات یان سامانی گشتییە، کە چاوەڕوان دەکرێت لە ڕێگای حکومەتەوە وەربگێڕرێت بۆ سوودی گشتی. ئەم پرۆسەیە وەها دەکات هەتا دێت خەڵکی زیاتر خوازیاری ئەوە بن کە بزانن داهاتی گشتی چەندە و چۆن سەرف دەکرێت. بۆیە شەفافییەت و بوونی پلانی ڕوون و سوودبەخش بۆ خەرجکردن جێگای سەرنجی خەڵکن.

دووەم، بوودجە بریتییە لە پلانرێژی بۆ داهاتوو. بۆیە لەگەڵ خۆیدا هەمیشە چەند کاریگەرییەکی دەبێت. هەریەك لەم کاریگەرییانە وەك ئەرکێك و بوارێکی لێپرسینەوە دەبێت بۆ حکومەت و پەرلەمان. ئەم کاریگەرییانە زۆرن، بۆ نموونە، بوودجە چاوەڕوانی دروست دەکات. کاتێك خەڵك چاوەڕان دەبن، ئەوا دۆخێکی دەروونییان لە لا دروست دەبێت بۆ ئەوەی چاوەڕوانییەکەیان فەراهەم بێت. ئەم دۆخە دەروونییە فشار و چاوەڕوانی لەسەر حکومەت و پەرلەمان دروست دەکات. لە هەمان کاتدا، بوودجە جۆرێك لە پەیمانە، بە تایبەتی پەیمانێکی کۆمەڵایەتی. ئەم پەیمانە کۆمەڵایەتییە سەقامگیریی کۆمەڵایەتی بەرهەم دەهێنێت. بۆیە جێبەجێکردن و نەکردنی کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر پەیوەندیی نێوان خەڵك و حکومەت دەبێت.

سێیەم، بوودجە جۆرێکە لە ڕەوشت و ئەرکڕاپەڕاندن. لە ئاستی ڕەوشتدا دەکرێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ئایا دەسەڵات چەند خەمی پێکهاتەکانی کۆمەڵگا دەخوات، ئایا چ پێکهاتەیەك زۆرترینی بەردەکەوێت و چ پێکهاتەیەك کەمترین. یان چ پێکهاتەیەك ئاماژەی بۆ کراوە و چ پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی، چ منداڵ، کەمئەندام، لاوان، پیران، فەرامۆش کراون.

چوارەم، بوودجە و بوودجەگەرایی ڕەنگدانەوەی چۆنێتیی بەڕێوەچوونی دادپەروەرییە لە کۆمەڵگادا. دادپەروەری تەنها بریتی نییە لە هاوکاریی ئەوانەی کە ناتوانن هاوکاریی خۆیان بکەن، بەڵکو بریتییە لە دروستکردنی دەرفەتی یەکسان، بیرکردنەوە لە داهاتوو، پەرەدان بە بواری جیاواز جیاواز.

بەڵام کاتێك پارە هێندە ڕۆڵێکی کاریگەری هەیە لە جۆری ژیانی ئەم سەردەمەدا، ئەوا بڕی پارە، چۆنێتیی بەدەستهێنانی، چۆنێتی دەرفەت بۆ فەراهەمکردنی. ڕاستەوخۆ کاریگەریی هەیە لەسەر جۆری ژیان، دادپەروەریی کۆمەڵایەتی، سەرکەوتن یان پەراوێزبوون، لەگەڵ گەیشتن بە خەونەکانی تاکدا. بۆیە پارە و سیاسەتی پارە یەکێکە لە گرنگترین ڕەهەندەکانی سیاسەتی هەر وڵاتێك بۆ دابینکردنی دادپەروەری و سەقامگیری لەگەڵ ئاسایشی کۆمەڵایەتی و نیشتمانیدا. گرنگیی پارە وەها دەکات کە بە شێوەیەکی یەکسان چەند گرنگە، هێندەش ترسناك بێت. بۆیە دەبینین خەڵکانێك هەن بە

سەرچاوەی هەموو بەڵا و شەڕەکانی دەبینن، هەندێکی تریش بە دەرمانی دەردان. هەردوو دیدەکە ڕاستن، بەڵام بە تەنها، تەنها نیوەی ڕاستین.

هەبوونی ئەم هەموو ڕەهەندە جیاواز و ئاڵۆزە وەها دەکات کە ئیدارەدانی بوودجەی وڵات پرۆسەیەکی فرەئاست و فرەڕەهەندبێت، بۆیە دەبێت بوودجە تەنها بەشێك نەبێت لە کاری حکومەت و پەرلەمان یان بەشێك لە حکومەت و پەرلەمان، بەڵکو پرۆسەیەکی گشتگیر بێت. ئەگەر وەها بیر بکەینەوە کە وڵات ماڵێکە، ئەوا نابێت داهاتی ماڵ هیچ کەسێك لە ئەندامانی ماڵ فەرامۆش بکات.

لە لایەکی ترەوە، بوودجە هەموو بوارێك دەگرێتەوە، بۆیە وەك بوودجەناسی گەورە ڤیلداڤیسکی دەڵێت، بوودجە سیاسەتە، لە هەمان کاتدا زانست و هونەر و ئەخلاق و ویژدانە. بەڵام سەرباری ئەم هەموو ڕەهەندەی، بوودجە جێگای بەتەنگەوەهاتنی زۆر لایەنە کە لە هەمان کاتدا وەهای لێ دەکات ببێتە جێگای ململانێی نێوان سەرجەم پێکهاتەکانی کۆمەڵگا. ئەم دۆخە وەهای کردووە کە بوودجە بۆ هەر گرووپێك، هەر پێکهاتەیەك، بگرە هەر تاکێکی کۆمەڵگا مانایەکی تایبەت و جیاوازی هەبێت. گەیشتن بە هاوسەنگی لە هەناوی ئەم هەموو جیاوازانەدا ئاسان نییە. بۆیە هەتا پرۆسەکە تۆکمە و زانستی و کراوەبێت، باشترە.

لێرەدا دەبێت ئاماژە بۆ ئەو جووڵە فیکری و کۆمەڵایەتی و سیاسییە بکەین کە هەوڵ دەدات پارە یان بوونی پارە لای هەموو کەسێك بۆ دابینکردنی پێداویستییە سەرەکییەکانی بکات بە ماف. ئەم جووڵانەوەیە بە جووڵانەوەی داهاتی بنەڕەتی ناسراوە. لە ڕووی مێژووییەوە ڕەگی دەگەڕێتەوە بۆ یۆتاپیای تۆماس مۆر، بەڵام وەك بزووتنەوەیەکی دیار، لە هەشتاکانی سەدەی ڕابوردووەوە دەستی بە جووڵە کردووە. ڕەنگە دیارترین کارێك لەم بوارەدا لە ڕووی سیاسییەوە ڕیفراندۆمی سویسرا بێت بۆ ئەم بوارە. پرسیارەکە ئەوەیە ئایا ئەگەر پارە لە بەهایەکی بەدەستهێنراوەوە بگۆڕێت بۆ ماف، ئەوا کۆمەڵگای مرۆڤایەتی چۆن دەگۆڕێت؟ هەموان لەسەر ئەوە کۆکن کە ئەم پرۆسەیە سوودمەندە بۆ هەموان، بەڵام زۆرینەی ڕەخنەکان لە ناواقیعیبووندایە. ئەم

تێزە هەتا دێت زیاتر گەشە دەکات، ئەوەش بە هۆکاری تەکنەلۆجی و بەرفراوانبوونی جیاوازیی نێوان چینەکان و لە سەرووی هەموویەوە ئەنجامدانی کار لە لایەن ڕۆبۆتەوە، بە جۆرێك، کە کار بە وەرچەرخانێکی ترسناکدا دەڕوات. لە لایەك خەڵك بەردەوام لە زیادبووندایە، بەڵام هەتا دێت کار زیاتر لە لایەن ڕۆبۆتەوە ئەنجام دەدرێت. لە هەمان کاتدا، کار چیدی وەها نابینرێت بەوەی کە ڕێگای دەرچوونی کەسێك بێت لە هەژاری. ئەم دیدە بەشێکی سەرەکییە لە ئەو ڕەخنانەی کە ئاڕاستەی ئابووریی لیبراڵیزم یان نیولیبراڵیزم دەکرێت، بۆ نموونە، کارەکانی ئابووریناسی فەڕەنسی، تۆماس پێکتی.

پێش بوودجە: قۆناغی بەرایی

پێش پرۆژەی بوودجە، ئەنجامدانی ڕاپۆرتێك دەربارەی بوودجە پێویستە. ئەم ڕاپۆرتە سوودمەندە لە هاندان و زەمینەسازی بۆ دروستکردنی گفتوگۆیەکی زانستی دەربارەی بوودجە. هەروەها لە ئاگایی ئەندامانی پەرلەمان و خەڵکدا زەمینەی ئەوە دەسازێنێت کە چاوەڕێی چی بکەن و دەتوانرێت چی بکرێت بەو بڕە داهاتەی کە لە بەردەستدایە. ڕاپۆرتی پێش بوودجە دەبێت بە مانگێك پێش پرۆژەی بوودجە ئامادە بکرێت. ڕاپۆرتەکە دەبێت چەند خاڵێك لە خۆی بگرێت:

یەکەم، لەبەر ئەوەی لە دوایین ڕەشنووسی بوودجەدا ناتوانرێت بە دوورودرێژی باس لە داهاتوو بکرێت، بۆیە دەبێت ڕاپۆرتی پێش بوودجە پلانی دوورمەودای حکومەت لە خۆی بگرێت.

دووەم، دەبێت نیازی حکومەت ئاشکرا بکات لە ڕووی ئابووری و پۆلەسیی داراییەوە، بە لای کەمەوە بۆ دوو ساڵی داهاتوو.

سێیەم، دەبێت ئاستی گشتیی داهات لە خۆی بگرێت، هەروەها کەمی، زیادە لەگەڵ قەرزدا ڕوون بکاتەوە.

بوونی ئەم ڕاپۆرتە زەمینەی ئەوە دەسازێنێت کە ئەوانەی بوودجە بە لایانەوە جێگای بایەخە، پاش بڵاوبوونەوەی پرۆژەی بوودجە بتوانن لە دیدێکی فراوانترەوە پرسەکان ببینن، هەروەها پاشخانی هەنگاو و پلانەکان بزانن.

سەرباری ئەمانە، لە ڕووی ئامادەیی دەروونی و فیکرییەوە وەك هەنگاوێکی پێشینە دەبێت بۆ دوایین پلانی بوودجە.

چەند چەمکێکی سەرەکیی بوودجە

بوودجە بۆ خۆی زانستێکی تایبەتە. هەموو بوارێکی تایبەت زمان و وشەکان تێیاندا مانای تایبەت و جیاوازی هەیە. دەکرێت بڵێین کە دەبێت زمانی بوودجە فێر ببین. زمانی بوودجە تەنها زمانی ژمارەکان نییە، بەڵکو زمانی ئابووری و دارایی و سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییە. لێرەدا بە کورتی هەندێك چەمك ڕاڤە دەکەین کە چەمکی سەرەکین و بۆ تێگەیشتن لە پرۆژەی بوودجە و ئەدەبیاتی بوودجە، هەبوونی زانیاری لەبارەیانەوە پێویستە.

داهات

داهات بریتییە لە بڕی پارەی بەدەستهێنراو لە ئەنجامی چالاکییەکانی حکومەت و کۆمەڵگا، یان تاکەکانی نێو کۆمەڵگا. دەکرێت بە گشتی بوترێت کە داهاتی دەوڵەت یان حکومەت لە کرێ و باج و چالاکییەکانی دەزگاکانی حکومەت لەگەڵ ڕوسوماتەوەیە. چالاکیی دەوڵەت، یان حکومەت چییە: لە هەموو وڵاتێکدا موڵکی گشتی هەیە کە حکومەت ڕاستەوخۆ سوودی لێ دەبینێت و داهاتەکەی بۆ حکومەتە یان حکومەت دەیدات بە کرێ. ئەمە خۆی لە زەویوزاری کشتوکاڵی، عەقارات، هەروەها کەرتی خزمەتگوزاری و گەشتیاری و کەرتی تردا دەبینێتەوە. دیارە حکومەت لە خاوەنێتی ئەم موڵکانەدا هەمیشە یەکێك لەم دوو مەبەستەی هەیە: یەکەم، بە مەبەستی هاوکاری و دابینکردنی هەلی کار، دووەم: بە مەبەستی دابینکردنی داهات. لە هەردوو بارەکەدا دەبێت ئامانجەکە سوود و قازانجی گشتی بێت. هەروەها حکومەت وەك بەڕێوەبەری موڵکی گشتی دەبێت ئەم موڵکە گشتییانە بۆ سوودی کۆمەڵایەتی، بە تایبەت بۆ ئەو لایەنە کۆمەڵایەتییانە بەکار بهێنێت کە لە ڕووی دارایی و ئابوورییەوە لاوازن، ئیتر ئایا بە مەبەستی هاوکارییە، یان دابینکردنی دەرفەتە بۆ خۆبونیادنان، یان بە مەبەستی تۆڕی پاراستنە.

دەکرێت ئەمە لە بواری پیشەسازییشدا هەبێت، وەك خاوەندێتیی حکومەت بۆ کارگە و بوارە پیشەسازییەکان. لە زۆر وڵاتدا ئەم خاوەنێتییە یان بە ئامانجی ئایدەلۆژییە، بۆ نموونە سۆشیالیزم، یان بە مەبەستی زەمینەسازییە بۆ گواستنەوە بۆ ئابووریی بازاڕ. لە زۆر وڵاتانی گەشەکردوودا دەوڵەت ڕۆڵی زەمینەساز دەبینێت بۆ هاتنی ئابووریی ئازاد، یان ئابووریی بازاڕ یان سەرمایەداری. چونکە بە گشتی سەرمایەدار کەمە، هەروەها توانای ڕیسك و دروستکردنی پرۆژەی زەبەلاحی وەك پرۆژە ژێرخانییەکان نییە، ئەوا دەبێت دەوڵەت ئەم زەمینانە بڕەخسێنێت. پاشان لە قۆناغی تردا ئەم پرۆژە گشتییانە بە مۆدێلی جیاواز دەگوێزرێنەوە بۆ ناو کۆمەڵگا بە ئامانجی بونیادنانی سەرمایەداری. ئەم پرۆسەیە هەمیشە گەرەنتیی سەرکەوتنی نییە، ئەگەر بە خێرایی و بەبێ پلان ڕوو بدات. وەك لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و یەکێتیی سۆڤییەتی پێشوو بینیمان، دەبێتە هۆکاری هاتنەئارای نادادپەروەری و داتەپینی ئابووری. بۆیە گواستنەوە بۆ سەرمایەداری دەبێت بە ئامانجی باشتر بەڕێوەچوون، بەرهەمهێنانی باشتر، کارکردنی باشتر و هەروەها بەدەستهێنانی باج و سووککردنی ئەرك حکومەت بێت بۆ بووژاندنەوەی بوارەکانی تر.

سەرباری موڵك و پیشەسازی، دەکرێت حکومەت بە چالاکیی داراییش هەستێت. حکومەت بە چەندین شێواز دەتوانێت سوود لە کەرتی دارایی ببینێت، ئەوەش لە ڕێگای دەرکردنی سەنەدات، قەرزپێدان، هەبوونی بۆرسە و هەروەها بانك. لەگەڵ ئەمانەدا، حکومەت سەرچاوەیەکی تری داهاتی هەیە کە پێی دەوترێت ڕسوم یان ڕسومات، ئەویش بریتییە لە بڕی پارەی وەرگیراو لە هەر خزمەتگوزارییەکی حکومی بۆ کەسێك، کە زۆر جار لە ڕێگای پول یان دراوەوە دەبێت. ئاشکرایە کە دەبێت بڕی چۆنێتیی ڕوسومات شەرعی بێت، بەو مانایەی کە دەبێت پەرلەمان بڕیاری لەسەر بدات، نەك بە ئارەزوو بێت. ئەم پارەیە وەك داهات دەچێتە خەزێنەی گشتییەوە. ئەم داهاتانە بەسەر داهاتی وەزارەتەکاندا بەش دەبن. هەر وەزارەتێك پرۆسەی بوودجەی تایبەتی خۆی هەیە، کە ئێمە لێرەدا بواری باسکردنیمان نییە. لە هەمان کاتدا ئاتاوات و دۆمینیش هەن وەك سەرچاوەی داهات. ئاتاوات بریتییە لە وەرگرتنی پارە لە

بەرامبەر سوودبینین لە موڵکی دەوڵەت یان موڵکی گشتی لە لایەن خەڵکانێکەوە کە کارێك دەکەن وەك گرێبەست: بۆ نموونە، کاتێك کەسێك گرێبەستی دروستکردنی ڕێگایەکی هەیە، ئەوا دەبێت ئاتاوات بدات، چونکە لە کاتی کارکردندا سوود لە موڵکی گشتی دەبینێت. بەڵام دۆمەین زیاتر بریتییە لە سوودبینین لە بوارە گشتییەکانی وەك سەردانی باخچەی ئاژەڵان، مۆزەخانە، یان هەر ناوەندێکی هاوشێوە کە حکومەت بە ڕێوەی ببات. بە زۆری دەکرێت ئەم داهاتانە وەك داهاتی تایبەتی ئەو دەزگایانە مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت و ببێتە بەشێك لە بوودجەی ئەو ناوەندانە، هەتا باشتر کارەکانیان بە ڕێوە ببەن و ئەرکی کەمتر بخەنە سەر حکومەت یان داهاتی گشتی.

لێرەدا دەبێت بە تایبەت ئاماژە بە داهاتی سامانی سروشتی بدەین، کە بە شێوەی کرێیە، بەڵام حکومەت نەك هەر کرێ، بەڵکو باج و پێشینەش لەم بوارەدا وەردەگرێت. ئەم داهاتە مایەی مشتومڕی تیۆری و سیاسی و فیکریی زۆرە. بە گشتی، وەها دەبینرێت ئەگەر بتوانرێت لە دەرەوەی داهاتی گشتیی حکومەت بێت، ئەوا زیانی زۆر لە پرۆسەی ئابووری و داراییی وڵات نادات. بەڵام ئاسان نییە بۆ هەموو حکومەتێك بتوانێت ئەم داهاتە بخاتە دەرەوەی داهاتی گشتی؛ ڕەنگە ئەمە بۆ وڵاتێکی وەك نەرویج ئاسان بێت، چونکە کاتێك کە سامانی سروشتیی تێیدا دۆزرایەوە، نەرویج خۆی وڵاتێکی پیشەسازی بوو. بەڵام لە جێگاکانی تر دۆخەکە بەم جۆرە نییە. بۆیە هەر زوو سامانی سروشتی دەبێتە سەرچاوەی سەرەکیی داهات. داهاتی پشتبەستوو بە سامانی سروشتی کۆمەڵێك کێشەی زۆری هەیە، وەك ناسەقامگیریی بڕی داهات، نەبوونی توانا بەسەر دیاریکردنی نرخی کاڵا (نەوت و گاز)، بوونی بڕی زۆری داهات، پێویستنەبوونی بووژاندنەوەی کەرتەکانی تر. هەموو ئەمانە کاریگەریی نێگەتیڤیان لەسەر ئابووری و ئابووریی سیاسی و سیاسەتی داراییی هەیە.

ئابووریی نەوتی کۆمەڵێك دەرئەنجامی هەیە: یەکەم، قەرزکردن بە ئاسانی، دووەم، بینینی داهات بە ئاسانی، سێیەم، خەرجکردنی زۆر بۆ مەبەستی سیاسی، چوارەم، بەسیاسیکردنی ئابووری.

ئەگەر وانەیەك لە نەرویجەوە وەربگرین وەك وڵاتێكی سەركەوتوو لە بواری ئیدارەدانی داهاتی سامانی سروشتی و ئابووریی پیشەسازی، ئەوەیە كە دەبێت وەك چۆن نەرویجییەكان داهاتەكەیان تەرخان كردووە بۆ خانەنشینی، پێنشن، وەك بوارێكی گران و گەورە، ئەوا دەبێت لە كوردستان لە پەیوەندیدا بە داهاتی نەوتەوە بوودجەیەك هەبێت، بەم شێوەیەی خوارەوە:

یەكەم، بوودجەیەك، یان داهاتی وڵات جودا لە سامانی سروشتی دیاری بكرێت.

دووەم، بڕی خەرجیی پێویست دەستنیشان بكرێت.

سێیەم، بڕی داهاتی سامانی سروشتی بە جودا دیاری بكرێت.

چوارەم، ئەو بڕە پارەیەی كە پێویستە، بە پڕكردنەوەی بوودجە لە داهاتی سامانی سروشتی بهێنرێت.

پێنجەم، دەبێت پلانرێژیی سەرەكیی بوودجە هەمیشە بەو ئاراستەیەدا بێت كە چۆن بڕی پارەی هێنراو لە كەرتی سامانی سروشتی كەم بكرێتەوە.

شەشەم، بڕی داهاتی سامانی سروشتی بۆ بونیادنانی ژێرخان و پڕۆژە داهاتووییەكان تەرخان بكرێت.

بەم پێیە ئەو بڕە پارەیەی كە لە سامانی سروشتییەوە دێت، نە ڕاستەوخۆ بەشێكە لە داهاتی گشتی، نە لە دەرەوەیەتی. ئەمەش وەها دەكات كە داهاتی سامانی سروشتی نەبێتە هۆكاری پەكخستنی كەرتەكانی تری وەك گەشتیاری، خزمەتگوزاری، پیشەسازی، كشتوكاڵ، تەكنەلۆجی، خوێندن، كەلتوور و وەرزش.

بۆ ئەوەی ئێمە بتوانین بڕی زۆر كار دابین بكەین، ئەوا دەبێت، بوارەكانی ژیان زیاتر و زیاتر بكەینە بواری دابینكردنی كار و سووڕانەوەی پارە. بەتەقلیدیمانەوەی ئابووریی ئێمە وەها دەكات كە دابینكردنی كار سەخت بێت. دەبێت بوارەكانی وەك هونەر، وەرزش، پیشەسازی، كشتوكاڵ و كاتی بەتاڵ هەموو بكرێتە بواری دابینكردنی كار.

بەڵام كاتێك حكومەت داهاتی سامانی سروشتی ڕاستەوخۆ دەكاتە بڕبڕەی پشتی داهاتی وڵات، ئەوا بەردەوام ڕووبەڕوووی كۆمەڵێك كێشە دەبێتەوە:

یەكەم، پشتبەستنی ڕاستەوخۆی خەڵك بە داهاتی حكومەت، یان مووچە.

دووەم، ئەم جۆرە حکومەتانە دیدێکی وەها بە خەڵکی دەدەن کە دەتوانن بەبێ بەرامبەر هەموو شتێك دابین بکەن، بۆیە زۆر بوار پێویستیان بەوەیە کە پشتیوانی بکرێن، وەك وزە، کارەبا، خۆراك، دەرمان و سووتەمەنی. ئەم دیاردەیە دەبێتە هۆکاری مەسرەفی زۆر و خەرجیی زۆر. کە زیانەکانی لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و ژینگەییەوە زۆرن.
سێیەم، ئەم جۆرە حکومەتە ناتوانێت بە ئاسانی پلانڕێژیی ئابووری بکات، چونکە هەر گۆڕانکارییەك دەبێتە هۆی پەرچەکرداری گەورە لە ناو کۆمەڵگادا.
چوارەم، بە هاتنی نەوەی نوێ، ناتوانرێ بە هەمان گوڕ پێداویستییەکانیان دابین بکرێت، بۆیە لە نێو گەنجاندا هەمیشە بێکاری و نائومێدی و ناسەقامگیریی سیاسی زۆر دەبێت.
پێنجەم، لە ڕووی ئیتیکی کار و هەڵویستی سیاسییەوە کێشەی زۆر دەبێت. چونکە خەڵکی بە گشتی مەیلی کارکردنیان نابێت، لە هەمان کاتدا، کاتی زۆریان دەبێت بۆ سەرقاڵبوون بە کاری سیاسییەوە.
شەشەم، لەم جۆرە ئابوورییەدا نرخی کاڵا و خانووبەرە و شتومەك زیاد لە پێویست گران دەبن. بۆیە زۆرینە، بە تایبەت لە نێو نوخبەدا، لە هەوڵی ئەوەدا دەبێت کە چۆن دەستی بە کاری مووچەبەرز بگات. ئەمەش وەها دەکات کەرتەکانی وەك خوێندنی باڵا، تەندروستی و کەرتی تر زیانی زۆریان بەربکەوێت.

خەرجی

خەرجی گەورەترین چالاکیی حکومەتە. جۆر و بڕی خەرجی ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە جۆری حکومەت و سیستەمی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە. بەم پێیە، خەرجی بریتییە لە خەرجکردنی پارەی بەدەستهێنراو لە لایەن یەکێك لە دەزگاکانی حکومەتەوە بە مەبەستی سوودی گشتی. هەروەها خەرجی پەیوەستە بە ئاگایی باو و جۆری پەیوەندیی حکومەت و خەڵکەوە. لە دەوڵەتی بازاڕدا دەوڵەت هەوڵ دەدات کە بازاڕ بە گشتی جێگەی دەوڵەت بگرێتەوە بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانی کۆمەڵگا. لە دەوڵەتی سۆشیالیستیدا دەوڵەت

خزمەتگوزارییە گشتییەکان دابین دەکات لە بەرامبەر کارکردن بۆ حکومەت یان باج. بەڵام لە دەوڵەتی کرێدا (ڕێنت)، دەوڵەت خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکان دابین دەکات، ئەوەش زیاتر بە ئامانجی ئاسایشی و سیاسی، نەك ئابووری. بۆیە پرۆسەی خەرجی بە گشتی سێ خەسڵەتی هەیە: خەسڵەتی دارایی، خەسڵەتی دەزگایی، خەسڵەتی سوود. یەکێك لە تیۆرە کۆن و باوەکانی ئەم بوارە تیۆری ڤاگنەرە. ئەم تیۆرە لەسەر ئەو باوەڕە بونیاد نراوە کە هەتا حکومەت خەرجی زیاتر بکات، ئاستی گەشە بەرزتر دەبێتەوە. ئەم پەیوەندییە ڕاستەوخۆیەی نێوان گەشە و چالاکیی حکومەت ئەمڕۆ زیاتر لەژێر ڕەخنەدایە. ڤاگنەر میتۆدەکەی مێژوویی بوو، بەو مانایەی لە هەوڵی بۆ داڕشتنی تیۆرەکەی، کۆمەڵگاکانی لە ڕووی مێژووییەوە بەراورد کردبوو. لەمیانەی ئەم بەراوردکردنەدا ئەوەی بۆ ڕوون بووەوە کە هەتا کۆمەڵگا زیاتر پێش بکەوێت، حکومەت لە هەموو ئاستەکانیدا چالاکتر دەبێت و لە ئەنجامدا خەرجیی زۆرتر دەبێت. دەکرێت بڵێین کە پێشکەوتنی کۆمەڵگا حکومەت ناچار دەکات کە دەستوەردانی زیاتر بکات. بۆ نموونە، کاتێك لە کوردستان کۆمەڵگای کوردی هەتا دێت شاری دەبێت، ئەوا زیاتر فشار لەسەر حکومەت دەکات بۆ دابینکردنی خزمەتگوزاری. بۆیە دەبێت حکومەت وەها پرۆسەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی دابڕێژێت کە بتوانێت بە ڕێوەی ببات. کاتێك گەشە دەبێتە مایەی مەسرەفی زیاتر، ئەوا لە هەمان کاتدا دەبێت گەشە ببێتە مایەی داهاتی زیاتریش. دیارە ئەمە لە ڕووی دیموگرافییشەوە وەهایە. کۆلن و کلارك، لە کتێبی *دارایی گشتی و بەهای پارە*دا وەها دەبینن کە ئەگەر حکومەت لە ٢٥ ٪ زیاتر بەشدار بوو لە چالاکیی ئابووریدا، ئەوا هەڵاوسان دێتە ئاراوە، تەنانەت ئەگەر بوودجە هاوسەنگیش بوو. بوودجەی هاوسەنگ بە مانای ئەوەیە کە داهات و خەرجی یەکسان بن. تیۆرەکەی ئەوان لەسەر چەند تێزێك بونیاد نراوە. یەکەم: کاتێك حکومەت لە چارەکێکی ئابووریی زیاتر دەست وەردەدات، ئەوا ڕەفتاری کۆمەڵایەتیی خەڵکی دەگۆڕێت و هەوڵی کارکردنیان لاواز دەبێت و بەرهەمهێنان کەم دەبێتەوە. دووەم: لە هەمان کاتدا، کاتێك سیستەمی باج

پرۆگرێسیڤە، بە مانای ئەوەی هەتا داهاتت زیاتر بێت باجی زیاتر دەدەیت، ئەوا لە ئەنجامدا خەڵك كاری زیاتر ناكەن بۆ ئەوەی باجی زیاتر نەدەن.
لە كوردستان هەتا ئێستا حكومەت دڵی هەڵسوڕانی ئابوورییە. ئەگەر حكومەت پرۆژەكانی بوەستێنێت، ئەوا دەستوبرد قەیران لە بواری كاردا ڕوو دەدات، بە تایبەت لە بواری خانووبەرە و خزمەتگوزارییەكانی تر كە پەیوەستن بەم بوارەوە، وەك بەرهەمهێنانی كەرەستەكانی خانووبەرە، گواستنەوە، دروستكردن. ئەم ئابوورییە حكومییە دیاردەیەكی ئابووری و سیاسیی نەگونجاوە لەگەڵ گەشەی ئابووریدا. دەبێت حكومەت ساڵ لە دوای ساڵ لە هەوڵی ئەوەدا بێت كە چۆن هەڵسونێڕی ئابووری لە حكومەتەوە بگوێزرێتەوە بۆ كەرتی تایبەت. كاری حكومەت زیاتر لە بوارەكانی زەمینەسازی و باج و دابینكردنی بواری نوێدا بێت.

پاڵنەرەكانی خەرجی

پاش جەنگی دووەمی جیهان، كاتێك سەربازەكان لە جەنگ گەڕانەوە، داوای مافی خۆیان كرد، لە ئەنجامدا چەمكی خۆشگوزەرانی هاتە ئاراوە. ئەم چەمكە بەو مانایە دێت كە لەسەر حكومەتە نەهێڵێت كەس لە هەژاریدا بژی، بەوەی ئەگەر كەسێك بێكار بوو، هاوكاریی بێكاریی بۆ دابین بكات. ئەمە لە هەمان كاتدا ئەوانەش دەگرێتەوە كە توانای كاركردنیان نییە. وەك دیارە، پێناسەی ئابوورییانەی بێكار ئەو كەسە نییە كە كار ناكات، بەڵكو ئەو كەسەیە كە دەیەوێت كار بكات و كاری دەست ناكەوێت. ئەم دیدە پاش گەڕانەوەی سەربازەكان لە جەنگ بوو بە واقیع. ئەمڕۆ لە دونیادا هەتا دێت زیاتر چاوەڕوان دەكرێت كە حكومەت خزمەتگوزاری و كارەكان دابین بكات. دیارە لە هەشتاكانی سەدەی ڕابوردووەوە مۆدێلەكە بە ئاڕاستەیەكی پێچەوانەدا ڕۆیشت، بەوەی كە حكومەت دەتوانێت زیاتر لە ڕێگای بازاڕەوە، یان لە ڕێگای كەرتی تایبەتەوە كارەكانی بە ڕێوە ببات، هەروەها ئەوەشی كە لە ڕێگای كەرتی تایبەتەوە بە ڕێوە ناچێت، دەتوانرێت بە هەمان ئیپۆسی كەرتی تایبەت بە ڕێوە ببرێت، ئەویش بە مانای چاكیی كار و بەفیڕۆنەدان و بوونی ئامانج و

بەرهەمی دیار و چاودێری. لە هەمان کاتدا مۆدێلێکی تریش لە ئارادایە کە پێکەوەکارکردنی کەرتی تایبەت و کەرتی گشتییە. کاتێك حکومەت ناتوانێت کەرتێك بدات بە کەرتی تایبەت، بۆ هەمیشە، ئەوا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو دەیدات بە کەرتی تایبەت، پاشان دەیگەڕێنێتەوە بۆ کەرتی گشتی.

ئەمە بە گشتی لە بواری ژێرخاندا زۆر باوە. بۆ نموونە، حکومەت لە کاتێکدا پێویستی بەوەیە کە ڕێگایەك بۆ ناوچەیەك دروست بکات بەڵام توانای دارایی نییە، ئەوا دەتوانێت دروستکردنی ئەو ڕێگایە بدات بە کەرتی تایبەت، ئەو کۆمپانیایەش پاش تەواوبوونی ڕێگاکە، بڕێك پارە لە بەکارهێنەرانی ڕێگاکە وەربگرن لە بەرامبەر بەکارهێنانیدا، پاش بەدەستهێنانەوەی سەرمایە و بڕی قازانجی دیاریکراو، دەتوانرێت ڕێگاکە بگەڕێنرێتەوە بۆ کەرتی گشتی یان حکومەت.

هەموو ئەم ڕێگا جیاوازانە لەپێناوی ئەوەدان کە چۆن بە داهاتی کەم یان سنووردار بتوانرێت کار و خزمەتگوزاریی زیاتر دابین بکرێت.

سوودەکانی بوودجە

بوودجە تەنها پرۆژەی خەرجیی داهات نییە لە لایەن حکومەتەوە، بەڵکو لە ڕێگای داهاتەوە، چەندین سوود و کاریگەریی تری لەسەر پرۆسەی حوکمڕانی هەیە: بە جۆرێك، بەبێ بوونی بوودجەیەك ئەستەمە کۆدەزگای حکومەت بە شێوەیەکی باش و بەرچاوڕوون پێکەوە کار بکەن.

بە گشتی بوودجە ئەم نۆ سوودەی خوارەوەی هەیە:

یەکەم، نەخشەیەکە بۆ چاودێری، بوودجە وەك نەخشەیەك وەهایە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو ڕێگایەی کە حکومەت و دەزگاکانی دەبێت پێیدا بڕۆن هەتا بە باشی بگەنە ئامانجەکانیان. لە هەمان کاتدا هەموو هەنگاوەکان و ڕێگاکان لە خۆی دەگرێت، بۆیە دەکرێت وەك دۆکیومێنتێك بەکار بهێنرێت بۆ چاودێریکردن. دیارە کە چاودێری یەکێکە لە کارە سەرەکییەکانی پەرلەمان.

دووەم، کۆنترۆڵکردن، هەبوونی بوودجە دڵنیایی بە فەراهەمکردن و جێبەجێکردنی پرۆژەکان دەبەخشێت، دەتوانرێت بوودجە وەك ئامرازێکی

کۆنترۆڵکردن لەپێناوی جێبەجێکردندا بەکار بهێنرێت. لێرەدا کۆنترۆڵکردن بە مانای دەستبەسەرداگرتن نایەت، بەڵکو بە مانای ئەوە دێت کە چۆن پرۆسەکە ئاڕاستە بکرێت.

سێیەم، هەماهەنگی، بوودجە پەیوەندیی نێوان دەزگا و ناوەندەکان دادەڕێژێت بۆ گەیشتن بە ئامانج. لێرەوە دەبێتە بنەمای هەماهەنگیی نێوان دەزگاکان و ناوەندەکان بۆ چۆنێتیی کارکردن و دابەشکردنی کار و جێبەجێکردن.

چوارەم، پەیوەندیکردن، بوودجە ڕێگایەکە یان ناوەندێکە کە حکومەت و پەرلەمان و دەزگاکانی تر بۆ خەڵکی بەیان دەکەن کە نیازیانە چی بکەن. لێرەوە بوودجە دەبێتە ئامرازێکی پەیوەندی و لەیەکگەیشتن لە نێوان خەڵك و دەزگا جیاوازەکانی حکومەتدا.

پێنجەم، فەرمان، بوودجە پرۆژەیەکە بۆ جێبەجێکردن، بەم پێیە، فەرمانێکە کە حکومەت و دەزگاکانی دەبێت جێبەجێی بکەن. بۆیە بوودجە جۆرێکە لە فەرمان لە شێوەی یاسادا.

شەشەم، ڕێگەپێدان، بوودجە دۆکیومێنتێکە کە تێیدا هەموو ئەو کار و پرسانە دیاری کراون کە بە شێوەیەکی شەرعی و یاسایی ڕێگەپێدراوە کە ئەنجام بدرێن..

حەوتەم، پاڵنەر و هاندەر؛ بوودجە دەکرێت ببێتە ئامرازی پاڵنەر بۆ ئەنجامدانی کارەکان بە شێوەیەکی باشتر و خێراتر.

هەشتەم، پێوانی کردار، لەمیانەی گەشەی زانستی بوودجەدا، بوودجە تەنها تەرخانکردن و دابەشکردن نییە، بەڵکو لە هەمان کاتدا چۆنێتیی خەرجکردن و دەرئەنجامی ئەو خەرجییەش بواری بوودجەیە. بۆیە بوودجە دەبێتە پێوەری کار و چالاکییەکانی حکومەت و پەرلەمان.

نۆیەم، بوودجەیەك گەر بە باشی دارێژرابێت، ئەوا ئامرازێکی باشە بۆ هەڵسەنگاندنی ئەو لێکەوتانەی کە لە ئەنجامی گۆڕانکاریی پێشنیازکراودا دێنە ئاراوە.

ئەم هەموو سوودانەی بوودجە ئەم دۆکیومێنتە وەها لێ دەکەن کە بتوانین ناوی بنێین دڵی حوکمڕانی. ئەگەر بوودجە بە باشی دابڕێژرێت و فەراهەم بکرێت و

جێبەجێ بکرێت و سوود لە خەسڵەتەکانی وەربگیرێت، ئەوا لە زۆر بواری حوکمڕانیدا سوودمەند دەبێت.

بوودجە: تیۆرەکانی و ئامانجەکانی

کارکردن لەسەر بوودجە کارێکی ئاسان نییە، چونکە بوودجە بە لای زۆر لایەنەوە جێگای گرنگییە و هەر لایەنێك بە دیدێکی تایبەتی خۆی دەیبینێت. لە هەوڵدان بۆ توێژینەوەی بوودجە، دەکرێت کار لەسەر لایەنی ئابووری، دارایی، پلانڕێژی و ڕۆڵی یاساداڕێژەران بکرێت. لە هەمان کاتدا دەتوانرێت لە ڕووی زانستی سیاسی و حوکمڕانی و دارایی گشتی و ئابووری و هەروەها ئایدەلۆژییەوە لێی بکۆڵرێتەوە. ئەم فرەڕەهەندییەی بوودجە وەهای کردووە کە کارکردن لەسەر بوودجە لە یەك ڕوانگەوە هەمیشە بە کارێکی پڕ لە کەموکورتی بمێنێتەوە.

لە کاتێکدا ڕۆڵ و هەر یەك لەو لایەنانە گرنگن، بەڵام تێڕوانینی هەر یەك لەو لایەنانەش گرنگە. لە لای کەسی سیاسی بوودجە ڕۆڵ و مانایەکی تایبەتی هەیە، لە لای خەڵکی ئاسایی مانایەکی تر، لە لای بیزنیسمانێك مانایەکی تر هەیە، هەروەها لە لای کۆمپانیا و کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکان گرنگیی تری هەیە.

بوودجە سروشتێکی دیاریکراوی هەیە، بە ڕوونی جیاوازە لە مامەڵە و هەڵسوکەوتی تری سیاسی، چ لە حکومەت و چ لە پەرلەمان. بوودجە پێش هەموو شتێك پرۆسەیە، نەك دەزگا، بەڵکو لە ڕاستیدا وەك پرۆسەیەك چەندین دەزگای جیاواز لە خۆی دەگرێت. دوایین دەرئەنجامی پرۆسەکە پرۆژەی بوودجەیە کە بوارە جیاوازەکانی بوودجە لە خۆی دەگرێت لەمیانەی کاتێکی دیاریکراودا. پرۆژەی بوودجە لە هەمان کاتدا پرۆسەی بوودجەگەرایی لە خۆی دەگرێت، ئەویش لە چۆنێتیی فەراهەمکردن و جێبەجێکردنیدا.

بوودجە چەند گرنگە، هێندەش بوودجەگەرایی، چونکە بوودجەگەرایی دەرخەری شێوازی حوکمڕانییە. لە ئەنجامدا ئەگەر پرۆسەیەکی باشی بوودجەگەرایی لە ئارادا نەبێت، ئەوا بوودجە چەندێك لە ڕووی ناوەڕۆك و داڕشتنەوە باش بێت،

ئەستەمە جێبەجێ بکرێت. بۆیە کاتێك بیر لە بوودجە دەکرێتەوە، ئەوا دەبێت هەمیشە هاوتەریب بیر لەو دەزگا و ناوەند و بیرۆکراسیەتانە بکرێتەوە کە دەبنە هۆی جێبەجێکردنی.

تیۆرەکانی بوودجە

وەك ئیرین ڕوبن ئاماژەی بۆ دەکات، دەتوانین بڵێین بە گشتی دوو جۆر لە تیۆری بوودجە هەیە: وەسفی یان نۆرمەتیڤ لەگەڵ بەهایی. تیۆری وەسفی بە گشتی لەسەر بنەمای چاودێریی نزیك و ورد یان بەشداری لە چالاکیی کەرتی گشتیدا بونیاد نراوە. لەم ڕووەوە، تیۆرناسەکان مۆدەکان و هەنگاوەکان و هۆکارەکانیان لەبەرچاو دەگرن. بەڵام تیۆریستە بەهاییەکان بە گشتی لەسەر بنەمای چاودێریی کەمتر بونیاد نراون بەراورد بە تیۆرە وەسفییەکان، هەروەها پێشنیازەکانیان زیاتر لەسەر بنەمای بەها پێشنیاز کراوە، نەك لەسەر بنەمای واقیع یان چاودێری. ئەمە بە مانای ئەوە دێت، ئەوەی پێشنیاز کراوە، بە سروشتی خۆی باشە یان خراپ، نەك بەوەی دەرئەنجامی واقیعەکە بێت. بەڵام بە گشتی، ئەو بەهایانەی کە تیۆریستە بەهاخوازەکان پێشنیازیان کردووە، کاریگەریی گەورەی هەبووە لەسەر گۆڕینی ڕەفتاری بوودجەداڕێژەران. بە پێچەوانەوە، تیۆریستەکانی لایەنی وەسفگەرایی لاواز بوون لە تیۆرەکردن و دانانی کاریگەری لەسەر پرۆسەی بوودجەگەرایی. بەڵام لە ساڵانی ڕابوردوودا تیۆرە وەسفییەکان گۆڕانکاریی باشیان بەسەردا هاتووە.
بێگومان لە ڕووی پیادەکردنەوە پێویستە هەردوو بوارەکە هەڵبسەنگێنرێن، چونکە تێکەڵکردنی بەها و واقیع پێویستە بۆ ئەوەی بوودجەیەکی گونجاو هەبێت، لە هەر ساتەوەختێکدا.

تیۆری ئینکریمێنتاڵیزم

لە شەستەکانی سەدەی ڕابوردوودا ئەم تیۆرە لە ڕێگای کار و توێژینەوەکانی کەسانی وەك ئارۆن ڤلادیڤیسکی لە کتێبی *پرۆسەی بوودجە*، هەروەها ڕیتچارد فینۆ لە کتێبی *دەسەڵاتی قاسە* ڕەگی داکوتا. ئەم مۆدێلە لە بوودجەدارشتن

لەسەر ئەو باوەڕە داڕێژراوە کە پێداویستییەکانی مرۆڤ بە کەمی دەگۆڕێن، بۆیە دەتوانرێت بوودجەی ساڵێك بکرێتە بنەما و ساڵ لە دوای ساڵ بڕی بۆ زیاد بکرێت بۆ وەڵامدانەوەی زیادکردنەکان لە بواری دیموگرافی، هەڵاوسان و پێداویستی.
ئەم تیۆرە هەروەها پشت بەو دیدە دەبەستێت کە گوایە خەڵکی و زۆربەی سیاسییەکان شارەزایی و ئارەزووی ئەوەیان نییە کە لە تانوپۆی بوودجە بکۆڵنەوە، بۆیە بە گشتی سیاسییەکان خۆیان لە ململانێ دەپارێزن. ئەمەش مانای ئەوەیە کە بوودجەی ساڵی ڕابوردوو بە هەندێك زیادکردنەوە گونجاوە. ئەم تیۆرە سادە و ئاسان بوو، بەڵام بێکێشە نەبوو. بۆیە پاش حەفتاکان، لە هەموو بوارێکدا بوو جێگای ڕەخنە و پێداچوونەوە. بە گشتی، ئینکرێمێنتاڵیزم پرۆسەی مایکرۆ بوو لە بواری بوودجەگەراییدا. مایکرۆ بە مانای ئەوەی کە بایەخی بە بەش دەدا، نەك گشت. بۆ نموونە، لە ڕێگای پێداچوونەوە و زیادکردنی ساڵ لە دوای ساڵ، ئەوا فۆرمی گشتی بوودجەی وەك خۆی بەبێ دەستکاری دەمێنێتەوە، بەڵام بەشەکانی تر دەستکاری دەکرێت. بەپێی ئەم تیۆرە، بوودجەگەرایی پرۆسەیەکی لە خوارەوە بۆ سەرەوەیە کە دەستکارییەکی کەمی بوودجەی پێشوو دەکرێت لەسەر بنەمای بەشداریی لایەنەکان و مامەڵەی نێوان هێزەکان فەراهەم بکرێت. لەم ڕووەوە ئینکریمێنتاڵیزم بەتەواوی ماکرۆی بێبایەخ دەکرد.
هەرچەندە لە ڕووی واقیعییەوە لێی بنواڕیت ئینکریمێنتاڵیزم مانادارە، چونکە لە ڕاستیدا ساڵانە حکومەت بە ئاستێکی زۆر ناگۆڕێت، بەڵکو ئاستی گۆڕانکاری سنووردارە، تەنها لە ساتەوەختی قەیراندا نەبێت. ئەمەش مانای ئەوەیە لە کاتێکدا تیۆرەکە کێشەی زۆری تێدایە، بەڵام هێشتا بە تەواوی بێبنەما نییە. بەڵام سەرباری نەهاتنەئارای تیۆرێکی گشتگیری تر لە بواری بوودجەگەراییدا، تیۆرەی ئینکریمێنتاڵیزم نەیتوانی درێژە بە خۆی بدات. قەیران و کەمیی پارە حکومەت و لایەنەکانی تریان ناچار کرد کە بیر لە میتۆدی تر بکەنەوە بۆ داڕشتنی بوودجە. هەروەها ئینکریمێنتاڵیزم لاوازیی تری زۆر بوو، بۆ نموونە: توانای پێشبینیی نەبوو، گرنگیی بە ڕۆڵی ئەکتەر و خاوەن بەرژەوەندییەکان و

بڕیاردارڕێژەران نەدەدا. سادە و ئاسان و گشتگیر بوو، بەڵام پاش تێپەڕینی کات، ئەم سادە و ئاسانییەی کە ئەم تیۆرەی پێ ناسرابوو، بوو بە مایەی ئەوەی کە لاواز و پڕ لە قەیران دەربکەوێت.
شایانی ئامارەبۆکردنە کە ڤالدەڤیسکی خۆشی لە حەفتاکاندا بە تەواوی پشتی لەم تیۆرە کرد. تیۆری ئینکریمێنتالیزم بە مۆدێلی بیرکاری بریتییە لە:

$$Y=bX+e$$

Y وای بڕیاری بوودجەی ساڵی پێشووە، b بێ ئەو پارامیتەرەیە کە ڕێژەی بڕی هەڵەکانە، X ئێکس بڕیاری بوودجەی ئێستایی، e ئی ڕێژەی هەڵەی بە بڕی سەدی.

بەم پێیە، بوودجەی ساڵێك بریتییە لە بوودجەی ساڵی ڕابوردوو بە زیادکردنی ڕێژەیەك بۆ زیادبوونەکانی ماوەی نێوان بوودجەی پێشوو و ئەم بوودجەیە لەگەڵ دیاریکردنی بڕێك بۆ هەڵە. لەم ڕوانگەیەوە، بوودجەی ئینکریمێنتالیزم مێژوو تێیدا ڕۆڵی بنەما دەگێڕێت. بە ئاگایی و بەبێ ئاگایی، لە کوردستان و عێراق هەتا ئەمڕۆش ئەم مۆدیلە لە ئارادایە.

بوودجەی بنەما سفری

بنەما سفری بە مانای ئەوە دێت کە مێژوو یان پرۆژەکانی تر بە هێند وەرنەگیرێت. وەك لە جێگایەکی تردا ڕاڤەمان کرد، زاڵترین مۆدێلی بوودجە ئەوەیە کە پێداچوونەوە بە بوودجەی ساڵی پێشتردا بکرێت و لەگەڵ ساڵی داهاتوودا بگونجێنرێت، بەڵام بوودجەی بنەما سفری مانای ئەوەیە کە بوودجەی ساڵی پێشتر پشتگوێ بخرێت. ئەگەر بە زمانێکی تر قسە بکەین، ئەوا بەپێی ئەم شێوازە، دەتوانین بڵێین مێژوو لە پرۆسەی بوودجەگەریدا وەلا دەخرێت، بەمەش دەرفەت دەڕەخسێنرێت هەتا هەموو بوارێك سەرلەنوێ هەڵبسەنگێرێن. لە هەمان کاتدا دەبێت هەر خەرجییەك بەهانە و بیانووی خۆی هەبێت هەتا پەرلەمان شەرعییەتی بداتێ. چونکە یەکێك لە مەترسییەکانی مۆدێلی

پێداچوونەوەی بوودجەی پێشوو ئەوەیە کە زۆر بوار وەك دۆگما یان ڕۆتینیان لێ بێت و ئیتر بەبێ پێداچوونەوە تێ بپەڕێنرێن.

ئەم مۆدێلە ئازادییەك دەهێنێتە ئاراوە لە چۆنێتیی مامەڵە لەگەڵ خەرجکردندا، کە ڕەنگە ببێتە هۆی ئەوەی بتوانرێت بە چاوێکی تر و بە میتۆدێکی باشتر خەرجییەکان هەڵبسەنگێنرێن. هەروەها ئەم میتۆدە لە بەر کۆمەڵێك هۆکار بەسوودە:

یەکەم، هەموو ئەو بەهانە و خوو و باوەڕە پێشینەییانە لادەبات کە خەرجی یان هاریکاری ئۆتۆماتیکییانە دابەش بکرێت. بۆ هەموو بڕێك لە خەرجی، دەبێت سەرلەنوێ هۆکار و چۆنێتیی خەرجکردن و ئامانج دیاری بکرێت.

دووەم، لە ڕێگای ئەم میتۆدەوە ئەو شێواز خەرجییانەی کە بنەمایەکی بەسوود و زانستییان، نییە جێگەیان نابێتەوە.

سێیەم، داهات لە ئەو بوارانە دەگوێزێتەوە کە ئەولەوییەت نین یان پێویست نین بۆ ئەو بوارانەی کە بەبایەخ و گرنگن.

لایەنی نەرێیی ئەم میتۆدە ئەوەیە کە ئاسان نییە و کات و وزەی زۆری دەوێت، بۆیە لە ساڵانی ڕابوردوودا بەکاربردنی کەم بووەتەوە.

تیۆری ئەنجامگەرایی

ئەگەر تیۆرەکانی بوودجە بە گشتی جەخت لەسەر بڕی پارە و خەرجی دەکەنەوە، ئەوا تیۆری پریفۆرمەنس یان ئەنجامگەرایی جەخت لەسەر ئەنجام دەکاتەوە. بە مانایەکی تر، ئەوەی گرنگە، ئەوەیە کە لە بوودجەدا کە لە ئەو بڕە پارەیەی کە تەرخان کراوە، چی ئەنجام دراوە. بۆیە ئەم دیدەی بوودجە زیاتر جەخت لەسەر چۆنێتیی ئەنجامدانی کارەکە دەکاتەوە. بە گشتی، ئەم تیۆرە لەسەر ئەم بنەمایانە دارێژراوە:

یەکەم ئامانج، هەموو دەزگایەك دەبێت پلانی ستراتیژیی خۆیان دابڕێژن کە چۆن بە بڕی خەرجییەکانیان ئامانجەکانیان بەدی دەهێنن. ئەم ستراتیژە دەبێت ئەو ئامانجانە لە خۆی بگرێت کە لە سوودی گشتیدان.

دووەم، پێوەر، دەزگاکان دەبێت لەسەر بنەمای ستراتیژەکەیان ئەو بنەمایانە دابڕێژن کە چۆن بە باشترین شێوە دەگەنە ئەنجامەکانیان.
سێیەم، پەیوەستکرد، دەبێت لە نێوان ئامانج و کرداردا پەیوەندی هەبێت. چونکە هەردوو بەشی سەرەکیی پرۆسەی بوودجەگەراییین. چۆنێتیی پەیوەندیی نێوان ئەم دوو بوارە ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر چۆنێتیی ئەنجام هەیە.
یەکێك لە لایەنە قورسەکانی جەختکردنەوە لەسەر کردار و ئەنجام ئەوەیە کە چۆن کارەکان بپێورێن. لەم پێناوەدا چەند چەمکێك گرنگە:
دیاریکردنی خزمەتگوزارییەکان و چۆنێتیی تەرخانکردنی بڕی پارەی پێویست بۆیان، خەملاندن ئاوتپوت بریتییە لە بڕی کاری ئەنجامدراو.
بەراوردکردنی نێوان پلان و ئەنجام بۆ زانینی بڕی ئەنجامدراوی پلان و بڕی ئەنجامنەدراو، کە هەروەها دەتوانرێت چۆنێتیی کارەکان بپێوێت.
بەراوردکاریی کۆتایی بریتییە لە بەراوردکردنی پرۆژەی ئەنجامدراو و بڕی پارەی تەرخانکراو، ئایا ئەو بڕە پارەیە، لە بەرامبەر ئەو پرۆژانەدا، لە ماوەی ئەو کاتەدا کارێکی باشە یان خراپە.

تیۆری ئەولەوییەتدانان

تیۆری ئەولەوییەتدان لە چەند ڕوویەکەوە جیاوازە لە تیۆری تەقلیدیی بوودجە. بەپێی ئەم تیۆرە، هەنگاوی سەرەتا ئەوە نییە کە لە بوودجەی ساڵی پێشووەوە دەست پێ بکرێت، بەڵکو سەرەتا دەبێت بڕی داهات دیاری بکرێت، پاشان کارە گرنگ و ئەولەوییەتەکان، پاش دیاریکردنی بڕی داهات و ئەولەوییەت، هەوڵی پێکەوەگرێدانیان بدرێت، بەوەی کە ئەو داهاتەی کە هەیە، بەشی ئەنجامدانی چەندێك لە ئەولەوییەتەکان دەکات، لێرەدا جارێکی تر ئەولەوییەت ڕیزبەندییەکی نوێ وەردەگرێت، بە تایبەت ئەگەر نەتوانرا هەموو ئەولەوییەتەکان جێبەجێ بکرێن یان بڕی داهاتی پێویست نەبوو بۆیان. پاش دیاریکردنی ئەو ئەولەوییەتانەی کە گرنگن و دەتوانرێت بە بڕی داهاتی ئەو ساڵە جێبەجێ بکرێن، ئەوا پرۆژەی سەرفکردنی داهات بۆیان دەست پێ دەکات. سەربارى ئەمە، ئەم شێوازە گرنگی دەدات بە ئەنجامدان و دەرئەنجام.

مەبەست لێی دیاریکردنی پرۆژەکان و چۆنێتی خەرجکردنی داهاتە بۆ ئەنجامدانیان. بەم پێیە، تیۆری ئەولەویات لەم ڕێگایەوە جۆری خزمەتگوزارییەکان و هۆکارەکانیان، تێچوون و هەروەها سوود و دەرئەنجامەکانیان دیاری دەکات. بەم پێیە:

یەکەم، ئەولەوییەت بۆ خزمەتگوزارییە. داڕشتنی بوودجە بەپێی ئەم تیۆرە گرنگیدانە بە بەرنامە و خزمەتگوزاری، نەك وەزارەت.

دووەم، بوارە گرنگەکان بە باشی ئەنجام دەدا. بەپێی ئەم دیدە، لە کاتی قەیراندا دەبێت حکومەت جیاکاری بکات لە نێوان ئەوەی چ پرۆژەیەك گرنگە و چ پرۆژەیەك گرنگ نییە، بەم پێیە، بایەخ بدات بە گرنگەکان و ئەو پرۆژەکانی تر بوەستێنێت. ئەم دیدە پێچەوانەی دیدی باوی بەردەوامیدانە بە بوودجە وەك ساڵی پێشوو، وەك لە تیۆرەی باڵای ئینکرەمێنتاڵیستیدا بینیمان.

سێیەم، پێداچوونەوە بە خەرجییەکانی ڕابوردوودا دەکات. تیۆری باوی بوودجە کە درێژەدانە بە پرۆژەی ساڵی پێشوو، هەرگیز خەرجییەکانی ساڵی پێشوو ناخاتە ژێر پرسیارەوە، بە پێچەوانەوە، تیۆری ئەولەوییەت، لەپێناو باشترکردنی جۆری خزمەتگوزاریدا خەرجییەکانی پێشوو دەخاتە ژێر پرسیارەوە.

چوارەم، تیۆری ئەولەوییەت لە داهاتی چاوەڕوانکراوەوە دەست پێ دەکات، نەك لە پرۆژەی ساڵی پێشوو. بەم پێیە، ئەوەی بنەمای بوودجەیە، پرۆژەی ساڵی پێشوو نییە، بەڵکو بڕی ئەو داهاتەیە کە ساڵی داهاتوو چاوەڕوان دەکرێت.

پێنجەم، نرخی ڕاستەقینەی تێچوون دەزانێت. فۆکەس دەخاتە سەر نرخی ڕاستەقینەی پرۆژەکان. ئەم تیۆرە جەخت لەوە دەکاتەوە کە تێچوون ڕاستەقینەیە نەك گۆترە، خەملێنراو.

شەشەم، کاتێك بوودجە لەسەر بنەمای خەرجکردنی داهات بۆ ئەو پرۆژانە داڕێژراوە کە بە لای خەڵك و جڤاتەوە گرنگن، ئەوا بڕیاری حکومەت لای خەڵکی جێگەی گومان و لێکدانەوەی جیاواز نابێت.

حەوتەم، شەفافییەت بەردەستە. لە تیۆری تەقلیدیی بوودجەدا شەفافییەت بەردەست نییە. هەرگیز بە تەواوی نازانرێت بڕی پارەی تەرخانکراو چۆن

ژیانی کۆمەڵگا دەگۆڕێت. بەڵام بەپێی ئەم تیۆرە، فۆکەس لەسەر کاری ئەنجامدراوە لە ناو کۆمەڵگادا.
هەشتەم، لە تیۆری تەقلیدیی بوودجەدا بەرپرسیارێتی ئەوەیە کە دەبێت لە سنووری دیاریکراوی خەرجیدا بمێنیتەوە. بە پێچەوانەوە، لە دیدی تیۆری ئەولەوییەتەوە بەرپرسیارێتی لەسەر دەرئەنجامە.

وەك لەسەرەوە بینیمان، چەندین میتۆدی جیاواز هەن بۆ داڕشتنی بوودجە. بۆ بوودجەداڕێژەر وا باشە بە وردی ئاگای لە هەموو ئەم میتۆد و تیۆرانە بێت، چونکە دەکرێت هەموویان بە بڕ و شێوازی جیاواز بەسوود بن بۆ داڕشتنی بوودجەیەکی تۆکمە بۆ حکومەت و کۆمەڵگا لە هەر ساڵێکدا. پێداویستیی بەکارهێنانی هەر تیۆرێك یان مۆدێلێك، دەکرێت لەسەر جۆری قەیران و پێداویستیی کۆمەڵایەتی و جۆری پلانی ئابووری بوەستێت. بۆیە ئاساییە ئەگەر لە هەمان کاتدا سوود لە هەموو میتۆدەکان وەربگیرێت بۆ گەیشتن بە ئامانجی سەرەکی کە ئەویش داڕشتنی بوودجەیەکی باش و واقیعییە.

یاسای بوودجە

بوودجە پێویستی بە پشتیوانییەکی بەهێزە لە ڕووی یاساییەوە. بۆیە لە ئەگەری بوونی دەستووری کوردستاندا دەبێت یاسایەك بۆ بوودجە هەبێت. لە پرۆژەی دەستووری ئێستادا یاسای بودجە بوونی نییە. هەروەها لە هەرێمی کوردستاندا یاسای بوودجە بوونی نییە. بوودجە لە هەردوو پرۆژەی دەستوور و پەیڕەوی ناوخۆشدا وەك پرۆسەیەکی میکانیکی ئاماژەی بۆ کراوە. ئەمە کەلێنێکی گەورەیە لە پرۆسەی دارایی و ئابووری و بوودجەگەرایی و حکومداریدا. وەك ئەزموونی وڵاتان و دەزگا گەورەکانی وەك ئای ئێم ئێف و بانکی جیهانی پێمان دەڵێن، بوونی یاسایەکی تایبەت بە بوودجە گرنگە.
هەبوونی یاسایەکی تایبەت بۆ بوودجە پێویستە، بۆیە لە هەندێك وڵاتدا بەشێکی تایبەت لە دەستوور تایبەت کراوە بە دارایی گشتی. دەکرێت ئەم یاسایە لە دەستووردا وەك بەشێك لە کاری بەشی یاساداڕشتن، پەرلەمان

لەگەڵ (دەسەڵاتی جێبەجێکەر) حکومەت یان کاری هەماهەنگی هەردوو لا بێت. هەروەها دەکرێت بەشێك بێت لە ئەو بڕگە یاساییانەی کە پەیوەستە بە پەیوەندیی نێوان ناوەند و فیدراڵ، یان بەشێکی سەربەخۆ بێت لە بواری دارایی گشتیدا. بەڵام لە هەمان کاتدا مەرج نییە یاسای بوودجە بەشێك بێت لە دەستوور، بە تایبەت کاتێك بوودجە بە خێرایی گۆڕانکاریی بەسەردا دێت، ئەگەر لە دەستووردا بوو، ئەوا دەبێت تەنها هێڵە گشتییەکانی دیاری بکرێت. بەڵام ئەگەر یاسا و بڕیار هەمان سەنگیان هەبوو، ئەوا دەتوانرێت بە بڕیار پرسی یاسایی بوودجە چارەسەر بکرێت. ئەم بوارە نوێیە، بەڵام زیاتر و زیاتر کاریگەرە. بۆ نموونە، سوید لە ساڵی ١٩٩٦دا یاسای بوودجەی تێ پەڕاند. دیارە دەبێت ئەوە ڕوون بێت مەبەستمان لە یاسای بوودجە، یاسای تێپەڕاندنی پرۆسەی بوودجەی ساڵانە نییە.

یاسای بوودجە لەپێناو کۆمەڵێك ئامانجدایە:

یەکەم، بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ هەندێك لایەنی تایبەتی بوودجەدا.

دووەم، بۆ هێنانەئارای پرینسیپە نوێیەکانی بوودجەگەرایی، وەك: شەفافییەت، بەرپرسیارێتی، سەقامگیری دارایی و بەردەوامی، هەروەها کرداری بوودجە.

سێیەم، بۆ ڕوونکردنەوەی دەسەڵات و ڕۆڵی هەریەك لە حکومەت و پەرلەمان.

ڕەنگە لە هەمان کاتدا لە یاساکەدا ڕەهەندی کۆمەڵایەتی و هاوسەنگیی بەرژەوەندی لایەنەکان لە خۆی بگرێت. بە گشتی ئەم یاسایە ئامرازێکە بۆ باشتر بەدیهێنانی ئامانجەکانی بوودجە، بۆیە دەبێت ئەم چوار ئامانجە لە خۆی بگرێت:

یەکەم، گەیشتن بە سەقامگیری دارایی گشتی لە مەودای کورتتدا، هەروەها توانای بەردەوامیدانی دارایی لە مەودای مامناوەنددا.

دووەم، بەهێزکردنی دابەشکردنی سەرچاوەکان.

سێیەم، باشترکردنی چۆنێتیی خەرجی.

چوارەم، باشترکردنی زانیاریی بوودجەیی کە پێشکەش بە پەرلەمان و خەڵك دەکرێت.
دیارە ئەم یاسایە بۆ ئەوەی کاریگەریی هەبێت، دەبێت پێش تێپەڕاندنی زەمینەسازیی دەزگایی بۆ بکرێت. ئەم زەمینەسازییە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە سیستەمی سیاسی و ئابووری و ئیداریی وڵاتەوە. هەروەها هەریەك لە سیستەمی حیزبایەتی و جۆری سیستەمی پەرلەمانی کاریگەرییان هەیە لەسەری.

بوودجە و پرۆسەکانی

فەراهەمکردنی بوودجە پرۆسەیە. ئەم پرۆسەیە بە چەند قۆناغێکدا تێ دەپەڕێت. بەڵام پێش ئەوەی باس لە ئەم قۆناغانە بکەم، پێویستە باسێك لە ئەو چەمکانە بکەم کە پەیوەستن بە پرۆسەی بوودجەگەرابییەوە. بەپێی ئیرین ڕۆبین، ئەم چەمکانە پێنج چەمکن:
یەکەم: ڕیفۆرمیست، هەڵگرانی ئەم دیدە وەها دەبینن کە بوودجە دەبێت لەسەر بنەمای گونجاوێتی و چاکێتی و کاریگەری دابڕێژرێت، نەك سیاسەت. لە کاتێکدا هەوڵ و کرداری سیاسییەکان، لۆبیکەرەکان، هەمووی لەسەر بایەخدان بە ڕەهەندی سیاسی وەستاوە. بەڵام ئەمە عەقڵانی نییە و بە گشتی بەرهەمدار نییە. بۆیە لە ئەنجامدا لە نێوان بیرۆکرات و سیاسییەکاندا هەمیشە ململانێ هەیە. لە کاتێکدا کە بیرۆکراتەکان ڕەنگە بیر لە لایەنی تەکنیکی و چۆنێتیی گونجاوی و سوودی بوودجە بکەنەوە، بەڵام سیاسی بیر لە لایەنی سیاسی دەکاتەوە.
دووەم، ئینکریمێنتاڵیزم: بەپێی ئەم دیدە، بڕیاری بوودجە لەسەر بنەمای مامەڵەی نێوان خاوەن بەرژەوەندییەکاندا دەبێت. هەمیشە گۆڕانکاریی کەم لە ئەو پلانانەدا دەکرێت کە ساڵانی پێشوو داڕێژاون. لە ڕێگای ئەم میتۆدەوە هەموو ساڵێك گۆڕانکارییەکانی ناو بوودجە لە پرۆسەیەکی دانوستانیدا فەراهەم دەبن.

سێیەم، چەمکی خاوەن بەرژەوەندییە تایبەتەکان. بەپێی ئەم تیۆرە، پەیوەندییەکی سێکوچکەیی هەیە لە نێوان خاوەن بەرژەوەندییە تایبەتەکان کە لۆبیی پەرلەمان دەکەن بۆ ئەوەی بوودجە بە جۆرێك دابڕێژرێت کە لە قازانجیان بێت. مەترسیی ئەمە لەوەدایە کاتێك کە چارەنووسی کەسی سیاسی بەسترابێتەوە بە بڕیاری کەسی خاوەن بەرژەوەندیی تایبەتەوە. بەو مانایە، وەك لە زۆر وڵاتانی دیموکراسیدا بە ڕێوە دەچێت، ئەوەی کە بڕیاردەرە لەسەر چارەنووسی کەسی سیاسی لەمیانەی هەڵبژاردندا، ئەوانەن کە پشتیوانیی دارایی کامپەینەکە دەکەن. بۆیە بوودجە، وەك سیاسەتی چۆنێتیی خەرجکردنی داهاتی وڵات، دەبێت بە جۆرێك بێت کە بەرژەوەندیی گشتی لەبەرچاو بگرێت پێش بەرژەوەندیی تایبەت. بەڵام بێگومان جۆری تر لە خاوەن بەرژەوەندیی تایبەت هەن، کە دەبێت بە ئاسانی بواری لۆبیکردنیان پێ بدرێت، وەك خەڵکانی خاوەن پێداویستیی تایبەت، ئافرەتان، منداڵان، ڕێکخراوی جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی و کەلتووری و ئابووری.

چەمکی چوارەم؛ کاتێك پرۆسەی بوودجە دەبێتە ئامانجی لایەنێکی سیاسی بۆ ئامانجی سیاسی، ئەم بەسیاسیبوونە لە ئەنجامی لاسەنگیدا زیان بە بوودجە دەگەیەنێت کە لە بنەمادا مەبەست لێی چۆنێتیی خەرجکردنی داهاتی گشتییە لە سوودی گشتی.

پێنجەم، بوودجە وەك ئامرازی دانوستان لە لایەن بڕیاردارێژەرانەوە. دارێژەرانی پۆلەسی بۆ گەیشتن بە سازان لەمیانەی جیاوازییەکانیان، بوودجە دەکەنە بواری گەیشتن بە ئامانجی هاوبەشیان.

پرۆسەکانی بوودجە

پرۆسەی سیاسی:

لە ڕووی سیاسییەوە، هەموو گرووپ و لایەن و پێکهاتەکانی ناو کۆمەڵگا، لە ململانێدان بۆ دەستگەیشتن یان بردنی بڕێك لە سەرمایەیەکی دیاریکراو. بە مانایەکی تر، ئەوەی وەك سەرمایە هەیە، هەرگیز بەشی هەموان ناکات وەك یەك، بۆیە لە دەرئەنجامدا ململانێ دێتە ئاراوە. تێگەیشتن لە ئەو دۆخە

سیاسییەی کە پلانی بوودجەی تێدا دارێژراوە، کۆڵەکەی سەرکەوتنی بوودجەیە و لە هەمان کاتدا تەنها بە ئاگاداربوون لە دۆخی دەزگایی و سیاسییە کە دەتوانرێت ئامانجەکان بە باشی فەراهەم بکرێن. بوودجەی نیشتمانی، بە زمانی نەقدی (مۆنیتەری) قسە بکەین، نوێنەرایەتیی چالاکییەکانی حکومەت دەکات. حکومڕانی بە گشتی بریتییە لە ئیدارەدانی بوودجە بە ئامانجی ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و تاکی.

لە هەمان کاتدا بوودجە دەبێتە بابەتی سیاسەت-پێوەکردن لە هەناوی پەرلەماندا لە نێوان حیزب یان حیزبەکانی دەسەڵات لەگەڵ ئۆپۆزسیۆندا. لە زۆر وڵات ئۆپۆزسیۆن بە جودا پلانی بوودجە ئامادە دەکات، بە مەبەستی فشار و هەروەها مامەڵەی سیاسی. بوودجە ئەگەر گرنگترین کاری پەرلەمان بێت لە ساڵێکدا، ئەوا ئۆپۆزسیۆن ناتوانێت بەبێ هەوڵدان بۆ کاریگەری لەسەر دانان ڕێگە بە تێپەڕاندنی بدات. دیارە ئۆپۆزسیۆن یان ئۆپۆزسیۆنەکان هەریەك نوێنەری پێکهاتەی خۆیانن، بوودجەش لە دید و ڕوانگەی پێکهاتە و دەنگدەرییانەوە دەبینن. هەروەها ئەگەر سیستەمی هەڵبژاردن لەسەر بنەمای فرەبازنەیی بوو، ئەوا ئەندامانی پەرلەمان لە ڕوانگەی بازنەی خۆیانەوە لە بوودجە دەڕوانن.

پرۆسەی ئابووری

لە ڕووی ئابوورییەوە بوودجە دەرخەری پلان و نیاز و کارەکانی حکومەتە. هەروەها ڕەنگدانەوەی ئەولەوییاتی حکومەتی لەسەر کارە. بوودجە پەیوەندیی کەرتە ئابوورییە ناوخۆیی و دەرەکییەکان بە حکومەتەوە دادەڕێژێت. بۆ نموونە، کاتێك بوودجەی ساڵێك ئەولەوییەتی بۆ ژێرخانە، ئەوا کەرت و کۆمپانیا ناوخۆیی و بیانییەکان لەو بوارەدا هەوڵ دەدەن لە پەیوەندیدا بن لەگەڵ دەزگاکانی حکومەتدا. هەروەها بوودجە چۆنێتیی دۆخی ئابووری دەردەخات کە ئایا تەندروستە یان قەرزبارە. لە هەمان کاتدا، کێن ئەوانەی کە سوودمەند دەبن و ئەوانەی کە سوودمەند نابن؟

پرۆسەی ئیداری

تەنها لە بوودجەدا دەتوانرێت ڕوانگە و ڕێرەوی دارایی حکومەت ببینرێت. ئەمە شێوازی ئیدارەدانی حکومەتیش ڕوون دەکاتەوە. بوودجە زۆر بوار و لایەن پێکەوە گرێ دەدات، بە جۆرێك، کە چۆنێتیی کارکردن و ئەنجامدانی پلانەکان بەرجەستە دەکات. لە هەمان کاتدا بوودجە دەرخەری ئەوەیە کە حکومەت چەند توانای هەیە، چونکە بوودجەی ساڵێك تەنها بریتی نییە لە بڕی ئەو داهاتەی کە بۆ ساڵێك تەرخان کراوە، بەڵکو لە هەمان کاتدا ڕەنگدانەوەی توانای حکومەتە. بەم پێیە، حکومەت لە ڕێگای بوودجەوە ئەوە بەیان دەکات کە دەتوانێت چەندێك ئەنجام بدات بەو توانایانەی کە لەگەڵ ئەو داهاتەدا هەیەتی. ئەمە تەنها ڕەهەندی فیزیکیی نییە؛ بە مانای ئەوەی تەنها خۆی لە دروستکردن و بونیادناندا نابینێتەوە، بەڵکو ڕەهەندی ئاسایش و بەها و ماف و خۆشگوزەرانییشی هەیە.

پرۆسەی مافی مرۆڤ

لە کاتێکدا بوودجە گرنگترین بواری کاری حکومەت و پەرلەمانە لە ساڵێکدا، ئەوا دەبێت ئەم بوارە هەموو هەنگاوەکانی بەپێی مافەکانی مرۆڤ بێت. حکومەت دەبێت هەموو توانا و ئامرازەکانی بخاتە گەڕ بۆ دابینکردنی خۆشحاڵی و خۆشگوزەرانیی هەموو تاکەکانی کۆمەڵگا بەبێ جیاوازییان. دەکرێت لە ئابوورییەك کە بڕی زۆری داهاتەکەی لە کرێی سامانی سروشتییەوەیە، ئەم داهاتە بەکاربهێنێت بۆ ئەوەی داهاتی تر بهێنرێتە ئاراوە، هاوتەریب بەو داهاتە بۆ فەراهەمکردنی خواستەکانی ئەو چینانەی کە ناتوانن بژێویی خۆیان دابین بکەن.

لە هەمان کاتدا دەبێت بڕگەکانی بوودجە پەیڕەوی مافەکانی مرۆڤ بکات لە هەموو ڕوویەکەوە. بە مانایەکی تر، بە هیچ شێوەیەك نەبێتە ڕێگر، بەو مانایەی زیان بە مافەکانی مرۆڤ بگەیەنێت، لە هەمان کاتدا دەبێت بەو ئاڕاستەیەدا ببرێت کە ببێتە مایەی دابینکردنی مافەکان.

پرۆسەی دیپلۆماسی

ئەگەر ئەو پرۆسانەی سەرەوە بۆ هەموو ولاتێکی تری دونیا بێت بەبێ جیاوازی، ئەوا بۆ کوردستان بوودجە و چۆنێتیی بوودجە ڕەنگدانەوەی دیپلۆماسییشی دەبێت. وەك ڕوونە، یەکێك لە کێشە سەرەکییەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست خراپیی سیستەمی حوکمڕانییە، بە جۆرێك، دەتوانرێت بوترێت بە گشتی بوودجە و بوودجەگەرایی بە شێوەیەکی سەردەمییانە بە ڕێوە ناچێت. بۆیە هەبوونی بوودجەیەکی سەردەمییانە دەرخەری چەند خەسڵەتێکە: یەکەم، هەبوونی توانای حوکمڕانی، دووەم، خۆجیاکردنەوە لە دەوروبەر، سێیەم، ڕەخساندنی دەرفەت بۆ بازاڕی ولاتانی تر. هەموو ئەمانە لە ئاستی وێنا و تایبەتمەندی و ئاسایش و ئابووریدا دەبنە سەرچاوەی دیپلۆماسی بۆ کوردستان. لە هەمان کاتدا ئاسانکاری دەکەن بۆ فەراهەمکردنی پەیوەندیی دارایی لەگەڵ ناوەندە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکانی وەك بانکی نێودەوڵەتی، ئای ئێم ئێف، بانکی ئەورووپی، یەکێتیی ئەورووپا و زۆر ناوەندی تر.

دیارە هەموو ئەمانە بنەمای ئابووریی دیپلۆماسی دادەڕێژن کە لە دونیای ئەمڕۆدا لە هەرە گرنگترین بەشەکانی ئابوورییە. گەر لە ستراکتۆری هەر باڵوێزخانەیەك یان کونسوڵخانەیەك بنواڕیت، ئەوا هەر زوو بۆت دەردەکەوێت کە ئابووری و سلکی ئابووری چەند لە بواری دیپلۆماسیدا گرنگە. ولاتانی بەرهەمهێن ئامانجی گەورەیان ئەوەیە کە کار و دەرفەت بۆ کۆمپانیاکانیان دابین بکەن، چونکە هەرچەندە ئەو کۆمپانیایە سەر بە کەرتی تایبەتن، بەلام هەتا داهاتیان زیاد ببێت، باجی زیاتر بە ولاتەکەیان دەدەن.

ستاندارەکانی بوودجە

بوودجە کۆمەڵێك ستانداری هەیە کە دەبێت لە ساتی دارشتنی بوودجەدا پەیڕەو بکرێن.

یەکەم: دەبێت گشتگیر بێت، کۆمپرەهێنسیڤ، هەموو سەرچاوەکانی داهاتی حکومەت لە خۆی بگرێت. لەم ڕووەوە بوودجە زیاتر جەخت لەسەر خەرجکردن و دابینکردن دەکاتەوە، هەروەها ڕێگای جیاواز دەخاتە بەر چاو کە چۆن حکومەت

خەرجییەکانی بە ڕێوە ببات. ئەمەش هاوکاریی حکومەت دەکات هەتا خۆی لە مایەپووچبوون بپارێزێت.
دووەم، ڕاشکاو و ڕوون، بوودجە نابێت لەسەر بنەمای لایەنگیری داڕێژرابێت. بە زمانی ئینگلیزی پێی دەوترێت پرۆجێکشن. مەبەست لە بێلایەنی ئەوەیە کە داڕشتنی بوودجە ڕاشکاوانە بێت. نابێت بە ئامانجی سیاسیی لایەنێك یان دوان هیچ شتێك بشارێتەوە. بۆ فەراهەمبوونی ڕاشکاوێتی لە بوودجەدا، دەبێت ناوەندێك یان دەزگایەکی بێلایەنی سەربەخۆی زانستی هەبێت بۆ ژمێریاری بە نوێترین میتۆدی ژمێریاری کە هەموو پێشنیازەکانی بوودجە دیاری بکات و بیانناسێنێتەوە و هەڵیان بسەنگێنێت بۆ فەراهەبوونی زیاتر، پێویستە ناوەند و لایەنی حکومی جیاواز بەشدار بن لە داڕشتن و وێڕای جیاوازییەکانیان پێکەوە دیبەت بکەن لەپێناو گەیشتن بە سازان. لە هەمان کاتدا گەیشتن بە ڕێك و ڕەوانیی بڕە تەرخانکراوەکان، دیسانەوە بە گفتوگۆی نێوان ئەم ناوەند و دەزگا جیاوازانە دەبێت.
سێیەم، فرەمەودا، ئامانجە کورتمەوداکان و لە هەمان کاتدا ئامانجە دوورمەوداکان لە خۆی بگرێت. فرەمەودایی ناهێڵێت حکومەت کورتبین بێت، کە ڕەنگە بەشی زۆری پلانی بوودجە بۆ مەبەستی ڕازیکردنی دەنگدەر داڕێژرابێت و هەموو لایەنە ژێرخانی و دوورخایەنەکان فەرامۆش بکات. لە هەمان کاتدا بڕیارداڕێژەران ناچار دەکات هەتا بیر لە نەوەکانی داهاتوو بکەنەوە، بە جۆرێك، چانسی ئەوە کەم دەکاتەوە کە نەوەکانی داهاتوو تووشی قەیرانی دارایی و ئابووریی گەورە ببن. بۆ فەراهەمکردنی فرەمەودایی، دەبێت لە کاتی داڕشتنی بوودجەی ساڵانەدا هەمیشە بیر لە ئاسۆی دوورتر لە ساڵێك بکرێتەوە. لە هەمان کاتدا خەرجی بۆ پرۆژە درێژخایەنەکان تەرخان بکرێت لەگەڵ جەختکردنەوە لە تێچوونی پیربوون یان کۆنبوونی ژێرخان و ئامرازەکان.
چوارەم، سنووردارکردن. مەبەست لە سنووردارکردن ئەوەیە کە بڕی خەرجی بۆ پرۆژەکان کراوە نەبێت لە لایەن حکومەتەوە، بەڵکو لە ئاستێکی دیاریکراودا بوەستێنرێت. ئامانج لەمەش ئەوەیە کە حکومەت دەبێت بیر لەوە بکاتەوە کە چۆن پرۆژەکان بە بوودجەی تەرخانکراو بۆیان جێبەجێ بکات، نەك ئازادیی

ئەوەی هەبێت کە بەردەوام بوودجە و بڕی نوێی بۆ تەرخان بکات. بۆ فەراهەمکردنی ئەم پرۆژەیە، دەبێت سەقفێك بۆ خەرجکردن دیاری بکرێت، هەروەها لە هەمان کاتدا پرۆسەیەك دابڕێژرێت بۆ ئەوەی لایەنە بەشدارەکانی هەر پرۆژەیەك ڕێز لە پلان و نەخشەکانیان بگرن. پێویست ناکات ئەمە دەستوورییانە بێت یان لە دەستووردا مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت، بەڵکو پێدانی دەسەڵات بە لایەنێکی سەربەخۆی پرۆفیشناڵ هەتا کۆنترۆڵ بگرێتە دەست و لە هەمان کاتدا بە ئاگاییەوە بڕی قەرزی پێویست بە باشی هەڵسەنگێنرابێت.
پێنجەم، بەدوای ئەو شێوازانەدا بگەڕێت کە زۆرترین کاریگەریی هەیە بە کەمترین تێچوون. ئاشکرایە کە بوودجە لەبەر گرنگییەکەی، هەمیشە لە لایەن سیاسییەکانەوە وەك دۆکیومێنتێکی سیاسی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت کە ئامانج لێی ئەوەیە سەرنجی خەڵکی بۆ ڕابکێشرێت. یەکێك لەم ڕێگایانە ئەوەیە کە بڕی زۆری پارە بەبێ هیچ هەڵسەنگاندن و گرتنەبەری میتۆدێکی زانستی بۆ پرۆژەکان تەرخان بکرێت لەپێناو ئەوەی ببێتە مایەی سەرنجی هاوولاتیان. پرۆسەی باشی بوودجە دەرفەت دەخولقێنێت هەتا تێچوون و ئەنجام بەراورد بکرێن. دەشێت ئەم بەراوردکردنە بە سێ جۆر فەراهەم بکرێت:
یەکەم، بۆ یەك بەرنامە لە ساڵێکەوە بۆ ساڵێکی تر. بۆ نموونە، ئەگەر لە هەموو ساڵێکی بوودجەدا بڕێك داهات بۆ بوارێکی تایبەت خەرج دەکرێت، ئەوا دەکرێت بەراورد لە نێوان ساڵێك و ساڵێکی تر بکرێت، ئەوەش لە ڕووی ئەنجامدان و کاریگەری و بەرەوپێشچوونەوە. لە هەمان کاتدا دەکرێت بەراورد بکرێت لە نێوان ئەو هەموو بەرنامانەی کە یەك ئامانجیان هەیە، لەم ڕووەوە کاریگەریی جۆریی بەرنامەکان دەردەکەوێت.
سێیەم، بەراورد لە نێوان ئەو بەرنامانەی کە ئامانجی جیاوازیان هەبووە. ئەم بەراوردکارییانە تەنها ڕێگان بۆ زانین یان گەیشتن بە بەرنامەیەکی باشی چۆنێتیی دابەشکردنی خەرجی. بۆ فەراهەمکردنی ئەم ئامانجە، دەبێت بوودجە گرێ بدرێت بە پرۆسەیەکەوە کە ئامانج و خواستەکانی سیاسییەکان پێکەوە گرێ بدات، لە هەمان کاتدا سیستەمێکی ژمێریاریی ئیداری پێویستە کە تێچوون گرێ بدات بە فەراهەمکردنەوە. بە مانایەکی تر، ئایا چەند سەرف کراوە و چی

کراوە. لە هەمان کاتدا پێویستە ڕاڤەکاریی بوودجە و هەڵسەنگاندن و هەڵسەنگاندنی سیاسی پێکەوە گرێ بدرێن. لە سەرووی ئەمانەوە، دەبێت یاسادارِێژەر یان ئەندام پەرلەمان هەمیشە بەگومان بێت لە هەر خەرجییەك کە مەبەستەکەی ساغ نەکراوەتەوە.
شەشەم، هاوکار، نابێت بوودجە بەسەر بڕیارە گرنگەکانی تردا زاڵ بێت. مەبەست لەمە ئەوەیە کە هەرگیز ناتوانرێت هەموو بوارەکانی پیادەکردنی بوودجە لە دۆکیومێنتی بوودجەدا جێگەیان بکرێتەوە. لەمیانەی جێبەجێکردندا هەر دەزگایەك یان ئۆفیسێك یان وەزارەتێك پێویستی بە وردەپلانی خۆی هەیە، بە ئیدارەدانی کەسەکان، بە مامەڵە لەگەڵ هاووڵاتیان و زۆر بواری تر. لەپێناوی جێبەجێکردنێکی باشتر، دەبێت هەمیشە پلانی بوودجە بیر لە هارمۆنی بکاتەوە. نابێت پەرلەمان تەنها بیر لە تێپەڕاندنی یاسایەك بکاتەوە بە ئامانجی سیاسی و تایبەت، بەڵکو دەبێت بیر لە سەرجەم قۆناغەکانی بوودجە بکرێتەوە، چونکە دەکرێت بوودجەیەکی یوتوپیایی تێ بپەڕێنرێت، بەڵام کاتێك کە جێبەجێ ناکرێت، یان توانای جێبەجێکردنی نییە، ئەوا لە ساڵی داهاتوودا سەنگی پەرلەمان لە پرۆسەکەدا کەم دەبێتەوە. ئەمە تەنانەت لە ساتەوەختی سەختی و قەیرانیشدا. پراگماتیکبوونی بوودجە بنەمای سەرکەوتنیەتی. لە هەمان کاتدا، کاتێك بوودجە پراگماتیستانە دادەڕێژرێت، ئەوا بەهانەی جێبەجێنەکردنی کەمتر دەبێت و لێپرسینەوە کاریگەرتر و ئاسانتر دەبێت. ئەمەش گرنگە لە کاتێکدا کە کاری پەرلەمان هەر بە ئەوەوە ناوەستێت کە یاسایەك تێ بپەڕێنێت، بەڵکو دەبێت لە هەموو قۆناغەکاندا لە پرۆسەی کەڵەکەکردنی زانیاریدا بەشدار بێت بە ئامانجی باشترکردنی بەردەوامیی پرۆسەی بوودجە. بۆ پیادەکردنی ئەم ئامانجە، وەها باشە پەیوەندی لە نێوان مانیجەر و ئەندام پەرلەماندا هەبێت بۆ دروستبوونی پەیوەندییەکی نزیك و واقیعی لەگەڵ چۆنێتیی بەڕێوەچوونی جێبەجێکردنی پرۆژەکاندا.
حەوتەم، کات ئێجگار گرنگە لە بوودجەدا، بۆیە دەبێت بوودجە لە کاتی خۆیدا تێ بپەڕێنرێت. ئەگەر بوودجە دوا بکەوێت، کاریگەریی لەسەر هەموو

بوارەکانی ژیان دەبێت. بۆیە دەبێت بوودجە لە کاتی خۆیدا بێت، هەموو ئەرکەکانی لە کاتی چاوەڕوانکراودا جێبەجێ بکات. لە ئەدەبیاتی بوودجەدا ساڵی دارایی (فیسیکاڵ) هەیە، زۆر گرنگە کە بوودجە پێش دەستپێکردنی ساڵی دارایی تێ بپەڕێنرێت. بۆ فەراهەمبوونی ئەم ئامانجە، دەبێت بوودجە وەها سەیر بکرێت کە دۆکیومێنتێکە یان یاسایەکە کە تێپەڕاندنی لە قازانجی گشتیدایە. ئەم ئاگاییە دەبێت لە ڕێگای میدیاوە بە خەڵکی بگەیەنرێت بۆ ئەوەی کەس بە ئاسانی تەگەرە نەخاتە بەردەم تێپەڕاندنی بوودجە. یان بە مانایەکی تر، لە قازانجی کەس نەبێت کە بوودجە دوابخات یان کێشەی بۆ دروست بکات. بەڵکو هەموو لایەنەکانی پەرلەمان وەها ببینن کە تێپەڕاندنی بوودجە لە قازانجی هەموانە. دیارە میکانیزمی کات هەروەها گۆڕانکاری بەسەر ڕۆڵی ئەکتەرەکاندا دەهێنێت. بۆ نموونە، لە کاتی دواکەتنی حکومەت لە ئامادەکردنی پرۆژەی بوودجەدا، پەرلەمان دەسەڵاتی زیاتر دەبێت لە مامەڵەکردن لەگەڵ بوودجەدا. لە جێگای تر بە وردی باسی ئەم دۆخەمان کردووە.

هەشتەم، شەرعی بێت، بەو پێیەی بڕیارە گرنگەکان لە لایەن خەڵکانی خاوەن مافی شەرعییەتدانەوە دەدرێن. پەرلەمان پەیوەستە بە لیبراڵیزم و سەرمایەدارییەوە. لە لیبراڵیزم و سەرمایەداریدا خەڵکی خاوەن سەرمایە و توانا و هێز و بەرژەوەندی کاریگەرییان زۆرترە لە خەڵکانی تر، لە ڕێگای جیاواز جیاوازەوە. ئەگەر خەڵکی ئاسایی تەنها دەنگێکی هەیە وەك ئامرازی فشار، ئەوا خەڵکی خاوەن سەرمایە ئامرازی تری زۆریان هەیە بۆ فشارکردن. بەڵام ستانداریێکی بوودجە ئەوەیە کە دەبێت شەرعی بێت، بەو مانایەی ڕەنگدانەوەی خواستی زۆرینەی پەرلەمانی بێت، نەك کەمینە. لە هەمان کاتدا هەوڵ بدات لایەنگریی تێدا نەبێت. بۆ فەراهەمکردنی ئەم بوارە، دەبێت شەفافییەت زیاتر بێت لە بوودجەدا، لە قۆناغە جیاوازەکانی بوودجەدا دۆکیومێنت و دیبەیتەکان بڵاو بکرێنەوە، هەروەها ڕای گشتی بە هێند وەربگیرێت، بەڵام بۆ ئەوەی ڕای گشتی کاریگەریی هەبێت، دەبێت زانیاریی تەندروستیان بۆ دابین بکرێت، نەك ئاڕاستە بکرێن.

نۆیەم، بەرپرسانە بێت، ئەو پۆلەسییانە جێبەجێ بکات کە وەڵامدانەوەی خواستەکانی هاووڵاتیانن.
بوونی هەریەك لەم نۆ خاڵە لە بوودجەدا گرنگە و هەبوونی هەموویان وەها دەکات کە پلانی بوودجە پلانێکی ستاندار بێت.

قۆناغەکانی بوودجە

هەموو بوودجەیەك بە قۆناغ ئامادە دەکرێت. دەکرێت بگوترێت کە بوودجە بە گشتی چوار قۆناغی هەیە:
قۆناغی دارشتن، لەم قۆناغەدا بوودجە دادەرێژرێت. بە گشتی، حکومەت بوودجە دادەرێژێت. لە هەناوی حکومەتدا یان لیژنە پێك دێت یان ئۆفیسی سەرۆك وەزیران بە کارەکە هەڵدەستێت یان وەزارەتەکان داواکارییەکانیان دەنێرن و لە ئۆفیسی سەرۆك وەزیران کۆ دەکرێتەوە، رەنگە هەموو ئەمانە روو بدەن. بەڵام بوودجە بریتی نییە لە زانینی ئەوەی ئایا هەر وەزارەتێك یان دەزگایەك لە حکومەتدا چەند خەرجیی پێویستە و حکومەت داهاتی چەندە و دەتوانێت چەند دابین بکات. بەڵکو کۆمەڵێك بریار و لایەنی گرنگی تر لە خۆ دەگرێت. بۆیە لە ئەدەبیاتی بوودجەدا ئەم قۆناغە وەها دادەنرێت کە نابێت وەك سندوقێکی داخراو وەها بێت کە پاش ئامادەکردنی لە بەردەم ئەوانی تردا بکرێتەوە. بەڵکو دەبێت لایەنی دەرەوەی حکومەت، چ پەرلەمان، چ کۆمەڵگای مەدەنی، هەر لە سەرەتاوە بەشێك بن لە پرۆسەی دارشتن. ئەم قۆناغە ئەمرۆ فشاری زۆری لەسەرە بۆ کردنەوەی، چونکە ئەگەر هەر لە سەرەتاوە لیژنەی دارایی پەرلەمان و ناوەندی شارەزا و کۆمەڵگای مەدەنی ئاگادار بن لە پرۆسەکە، ئەوا شەفافتر دەبێت، هەروەها دەبێتە ئاگایی زیاتر لە چۆنێتیی دارشتن بۆ هەموان ، لە پاشاندا کاتی زۆر دەگەرێنێتەوە بەوەی لە کاتی تێپەراندندا نابێتە مایەی سیاسەت یان موزایەدەپێکردن.
دیارە هەندێك سیفەت هەن لە بوودجەدا کە ناتوانرێت بە دڵنیاییەوە مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت: بۆ نموونە، ڤۆلەتیلیتی، هەڵبەزودابەزی نرخ، بە تایبەتی نرخی نەوت. چۆنێتیی دانانی نرخی چاوەروانکراو، رووداونی جەنگ و

قەیران و کارەسات. لە هەمان کاتدا دەبێت بوودجە ڕوونی و ئاشکرایی تێدا بێت لەبارەی ئەوەی کە ئایا پرۆژەی پێشنیازکراو ڕاستەقینەیە، بە چ میتۆدێك هەڵسەنگاندن بۆ تێچوونی کراوە، ئەگەر لە ماوەی ساڵێك زیاترە، چۆن لە ماوەی ساڵی داراییدا بڕی کاری ئەنجامدراو دیاری دەکرێت و هەڵدەسەنگێنرێت. لە هەمان کاتدا ئەگەر زیادە لە بڕی دیاریکراودا هەبوو، چیی لێ دێت!

قۆناغی تێپەڕاندن

کاتێك کە بوودجە لە لایەن حکومەتەوە دادەڕێژرێت، ئەوا پەرلەمان دەبێت بوار بە پێکهاتەکانی کۆمەڵگا و خاوەن بەرژەوەندییە تایبەتەکان و میدیا بدات هەتا بتوانن لە دیدی تایبەتی خۆیانەوە کاری لەسەر بکەن. بەم پێیە، بوودجە لە پەرلەمان نەك تەنها لە ڕێگای نوێنەرەوە، بەڵکو لە ڕێگای ناوەند و دەزگای ترەوە، پێداچوونەوە و هەڵسەنگاندن و خوێندنەوەی بۆ دەکرێت، ئەمەش وەها دەکات کە کرانەوە و شەفافییەت ببنە بەشێك لە تێپەڕاندنی بوودجە. لە هەمان کاتدا پێویستە خەڵکی شارەزا لە دیدی جیاوازەوە قسە لەسەر بوودجە بکەن هەتا ئاسان بێت بۆ خەڵك و گرووپەکانی تر دیدی خۆیان دابڕێژن، چونکە بوودجە بە گشتی دەقێکی تەکنیکی و پڕ لە ژمارە و وشکە.

بەپێی پەیڕەوی ناوخۆی پەرلەمانی کوردستان، سەرەتا پرۆژەی بوودجە لە حکومەتەوە دێت، پاشان دەنێررێت بۆ لیژنەی تایبەت و هەموو ئەندام پەرلەمانەکان. ئەوەی پرۆسەی بوودجە دەبێت بواری پێ بدات، ئەوەیە کە دەرفەت بداتە ئەو پێکهاتە کۆمەڵایەتییانە کە بوودجە کاریگەری، بە تایبەتی کاریگەریی نەرێنی دەبێت لەسەریان هەتا لە ڕێگای نوێنەرانیانەوە داکۆکی لە خواست و بەرژەوەندییان بکەن.

هەروەها تێپەڕاندنی بوودجە نابێت وا مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت کە وەك هەر یاسایەکی ترە و ئەرکی پەرلەمانە کە تێی بپەڕێنێت، بەڵکو زیاتر پرۆژەی کاری ساڵی داهاتووە، کە کاری پەرلەمان و دۆخی ئابووری و پەیوەندیی حکومەت و خەڵك دادەڕێژێت. بۆیە لە کاتی تێپەڕاندندا دەبێت بیر لە میکانیزمی جێبەجێکردن و چۆنێتیی چاودێریکردن بکرێتەوە. هەروەها بوودجە

لە کاتی تێپەڕاندندا دەبێت وەها هەڵسەنگێنرێت کە چۆن ڕێگری بکات لە بە فیرۆچوون و گەندەڵی.

لە کاتی تێنەپەڕاندنی بوودجەدا لە زۆر وڵاتدا یاسای تایبەت لەم بارەوە هەیە. بە گشتی سێ شێوازە: یەکەم، یان بوودجە سفر دەکرێت، وەك لە ئەمەریکا. دووەم، بوودجەی ساڵی پێشوو پەیڕەو دەکرێت. سێیەم، پێشنیازی حکومەت جێبەجێ دەکرێت. بەپێی پەیڕەوی ناوخۆ، لە کوردستان ئەگەر بوودجە تێ نەپەڕێنرا، ئەوا هەموو مانگێك بڕی بوودجەی تێپەڕێنراو دابەشی دوانزە دەکرێت.

بەم پێیە ئەمە جۆرێکە لە پیادەکردنی بوودجەی ڕابوردوو، بەڵام لە ماوەی مانگدا، نەك ساڵ. باشیی ئەم ڕێگایە ئەوەیە کە ئەگەر هەموو مانگێك پێویستی بە ڕەزامەندیی پەرلەمان هەبوو، ئەوا وەك کارتێکی فشار وابێت کە دەبێت حکومەت پڕۆژەی بوودجە دوا نەخات. ئەم مۆدێلە هاوشێوەی مۆدێلی ئەڵمانیایە، کە نابێت خزمەتگوزارییە سەرەتاییەکان پەکیان بکەوێت. لە فەڕەنسا کە پەرلەمان تێیدا لاوازە، ئەوە پەرلەمانە کە لەژێر فشاردایە بوودجە تێ بپەڕێنێت. ئەگەر هاتوو پەرلەمان دوای ٧٠ ڕۆژ بوودجەی تێ نەپەڕاند، ئەوا پڕۆژەیاسا پێشنیازکراوەکەی حکومەت بەبێ ڕەزامەندیی پەرلەمان دەبێت بە یاسا.

بێدەسەڵاتیی پەرلەمان لە بەرامبەر دواکەوتنی بوودجە زیان بە دەسەڵاتی پەرلەمان دەگەیەنێت. دەبێت میکانیزمێك هەبێت کە پەرلەمان بتوانێت فشار دروست بکات بۆ ئەوەی بوودجە دوا نەکەوێت.

قۆناغی جێبەجێکردن

پاش تێپەڕاندنی یاسای بوودجە، هەموو وەزارەتەکان و ناوەندەکانی تر دەست دەکەن بە خەرجکردنی بڕی پارەی تەرخانکراو بۆ پڕۆژەکانیان. هەریەك لە وەزارەتەکان بوودجەی تایبەتی خۆی دەبێت. لەمیانەی جێبەجێکردنی کارەکانیان، وەزارەت دەبێت ڕاپۆرتی تایبەتی خۆی هەبێت دەربارەی چۆنێتیی خەرجی و هەروەها چۆنێتیی ئەنجامدانی کار. بە گشتی، دەبێت دوو جۆر

ڕاپۆرت بنووسرێت: جۆرێك كه وەرزانەیه یان لەمیانەی ساڵدا، جۆرێكی تر له كۆتایی ساڵدا. لەمیانەی هەردوو ڕاپۆرتدا دەبێت ئەوە ڕوون بێت كه ئایا خەرجی كەم بووە، زۆر بووە یان هاوسەنگ.

هەردوو ئەم ڕاپۆرتانه له لایەن لیژنەی تایبەت به بوودجەوە له پەرلەمان هەڵدەسەنگێنرێن. هەروەها دەبێت ئەم دوو جۆرە ڕاپۆرتە، بۆ هەر پرۆژەیەك، بۆ پەرلەمان، میدیا و خەڵك ئاشكرا بكرێت. چاودێریكردن بەشێكی گرنگی فەراهەمكردنی بوودجەیە، هەروەها سەرچاوەیەكی گرنگی بەدەستهێنانی زانیارییه بۆ باشتركردنی جۆری خەرجكردن و ڕێگریكردن له بەفیڕۆدان و گەندەڵی، لەگەڵ باشتر ئەنجامدانی پرۆژەكان.

تەنها بەم جۆرە شێوازە دەتوانرێت مامەڵه لەگەڵ دەرئەنجامی بڕی پارەی تەرخانكراودا بكرێت و لێپرسینەوە بكرێت لەسەر هەر كارێكی نایاسایی یان زیانبەخش. ئەمەش بنەمای بەرپرسیاركردنە (ئەكاونتبیلٚتی) كه كاری سەرەكیی پەرلەمانە. ئەكاونتبیلٚیتی به مانای لەئەستۆگرتنی بەرپرسیارێتی و ئامادەبوون بۆ لێپرسینەوە و سزا.

قۆناغی پێداچوونەوە یان هەڵسەنگاندن

به گشتی، بەشی سەرەكیی كاری ئەم قۆناغه له ڕێگای ژمێریارییەوە دەكرێت، یان ئەوە پێی دەڵێن ئۆدیتینگ. ئۆدیتینگ بریتییه له بەراوردكردنی ئەنجامدانی كارەكان لەگەڵ ڕێگەپێدراویی یاسایی، به زۆری له لایەن ئینستیتوتێكی سەربەخۆوە. بەم پێیە، بۆ ئەوەی بزانرێت كه كارەكان چۆن ئەنجام دراون، ئایا چەندیان ئەنجام دراون و چەندیان ماون، چەند له پارەی تەرخانكراو به بەراورد به بڕی كاری ئەنجامدراو خەرج كراوە. بەم پێیە، بەراورد له چەند ئاستێكدایه، یەكەم له ئاستی یاسایی، كاتێك بوودجه پلانی كارێك دادەڕێژێت، ئەوا پاش بەیاسابوونی دەچێته خانەی جێبەجێكردنەوە، بەم كارە ناوەندی ئۆدیتینگ دەتوانێت له نێوان ئەوەی پلانی بۆ داڕێژراوە لەگەڵ ئەوەی كه ئەنجام دراوە، له ئاستی جیاوازی وەك مەرجەكان، جۆرێتی و

کاتدا بەراورد بکات. هەروەها لە ئاستی داراییەوە دەتوانرێت هەمان کار بکرێت. دەرئەنجامی ئەمە ڕاپۆرتی کۆتایی ساڵە.
لە کوردستان ئینستیتوی ئۆدیتینگ بە شێوازی مۆدێرن نییە. هەرچەندە کۆمپانیا جیهانییەکانی ئۆدیتینگ وەك دیللۆیت، واتەر پرایس کۆپەر و ئەوانی تر لە کوردستان کاریان کردووە، بەڵام لە کوردستان دەبێت ئینستیتۆیەکی نیشتمانیی ئۆدیتینگ هەبێت، کە دەبێت کار و ئەرك و بەرپرسیاریی و بونیادەکەی لە دەستووردا ئاماژەی بۆ بکرێت.
ئەنجامدانی تەدقیق بە مۆدێلێکی سەردەمییانە کارێکی سەرەکییە لە پرۆسەی فێربوون و هەوڵدان بۆ باشترکردنی چۆنێتیی خزمەتگوزارییەکان. هەروەها زانیاریی بەدەستهاتوو لە ڕێگای تەدقیقەوە دەبێتە بنەما بۆ کاری تر و ساڵانی تر لە داهاتوودا. تەدقیق کارێکی زانستییە، بەپێی گەشەکردنی خێرا لەو بوارەدا، هەتا دێت مۆدێل و زانیاری و تیۆری نوێ دێنە ئاراوە. دیارە تەدقیق تەنها کارێکی ژمێریاری نییە، بەڵکو لە زۆر بواری ناژمارەییش دەکۆڵێتەوە: وەك کات، چۆنێتی و زۆر بواری تر.
هەریەك لەم قۆناغانەی بوودجە گرنگیی تایبەتی خۆیان هەیە. ئەمڕۆ لە دونیادا چۆنێتیی بەڕێوەچوونی هەریەك لەم قۆناغانە گۆڕانکاریی زۆریان بەسەردا هاتووە. قۆناغی داڕشتن کە بە گشتی لە لایەن حکومەتەوەیە، ئەمڕۆ هەتا دێت هەوڵی زیاتر دەدرێت کە لایەنی تر بەشدار بێت تێیدا، چیدی بوودجە وەك سندووقێکی داخراو نەبێت. لەم پێناوەدا وەك قۆناغی یەکەم گرنگە کە لە پەرلەمان لیژنەیەکی تایبەت بە بوودجە هەبێت. ئەم لیژنەیە هەر لە سەرەتاوە بەشێك بێت لە پرۆسەی داڕشتنی بوودجە. ئەم نزیکییەی پەرلەمان و حکومەت لە داڕشتنی بوودجەدا وا دەکات کە پرۆسەکە هەر لە سەرەتاوە بە هەماهەنگی بە ڕێوە بچێت و پاشان هێندە تووشی ڕێگری و کێشە و بەسیاسیبوون نەبێت. هەروەها ئەم بەشدارییپێکردنە لە ڕووی کاتەوە گرنگە. یەکێك لە ستاندارەکانی بوودجەی سەرکەوتوو ئەوەیە کە لە کاتی دیاریکراوی خۆیدا تێ بپەڕێنرێت بۆ ئەوەی لە دواکەوتن بپارێزرێت و کاریگەریی نێگەتیڤی

لەسەر دۆخی دارایی و ئابووریی وڵات و هەروەها دابینکردنی خزمەتگوزارییەکان نەبێت.

بوودجە و پەرلەمان

پەرلەمان وەك ناوەندی شەرعییەتبەخشین و بەیاساییکردن، رۆڵێکی گرنگی هەیە لە پرۆسەی بوودجەدا. بوودجە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە جۆر و بڕ و ئاستی ئەو خزمەتگوزارییانەی کە حکومەت پێشکەشی خەڵکیان دەکات. دەبێت نوێنەری خەڵك ئاگاداری ئەم خزمەتگوزارییانە بێت، هەڵی بسەنگێنێت، پاشان بڕیاری لەسەر بدات.

بوودجە ڕێگای دەستەبەرکردنی خزمەتگوزارییە بنەڕەتییەکانە کە لە بنەماکانی مافی مرۆڤ و دەستوورەکاندا ئامازەی بۆ کراوە. پەرلەمان لەم ڕوانگەیەوە رۆڵی بەرجەستەکردن و دابینکردنی ئەم مافانە دەبینێت.

بە گشتی، پەرلەمان ئەم دەسەڵاتانەی هەیە:

یەکەم، دەسەڵاتی هەمواركردن، دەبێت پەرلەمان لە قۆناغی لیژنە و پاشان ئەگەر لە ڕایەك زیاتر هەبوو لە لیژنەدا، لە ناو هۆڵی پەرلەماندا بە زۆرینەی دەنگ بڕگەکانی بوودجە هەموار یان دەستکاری بکات. دیارە لە جێگای تردا ئامازەمان بۆ دەسەڵاتی هەمواركردنی پەرلەمان کردووە. بە گشتی، لەبەر مەترسیی بەسیاسیکردنی بوودجە، دەسەڵاتی پەرلەمان بۆ زیادکردن سنووردار کراوە یان ڕێگەی پێ نەدراوە. ئەمە لە پەیڕەوی ناوخۆی پەرلەمانی کوردستانیشدا ڕەنگ دەداتەوە.

پەرلەمان کاتێك بوودجە لە پرۆژەیەکەوە دەگۆڕێت بۆ یاسا، ئەوا سیفەتی ئەوەی پێ دەدات کە دەبێت هەموان جێبەجێی بکەن و ماف بە خۆی دەدات کە چاودێریی بکات و لە هەمان کاتدا بەدواداچوون بۆ هەنگاوەکانی بکات و دەرئەنجامەکانی هەڵبسەنگێنێت.

لە هەمان کاتدا پەرلەمان مافی بڕیاردانی هەیە لە ساتی دواکەوتنی حکومەت لە دارشتنی بوودجەدا. ئەم مافە بە چەندین شێواز بەرجەستە دەبێت، لە

پەیڕەوی ناوخۆی کوردستاندا پەرلەمان لە کاتی تێنەپەڕاندن یان دواکەوتنی بوودجەدا، بە شێوەی مانگانە بوودجەی پێشوو ڕایی دەکات.
بۆ ئەوەی پرۆسەی بوودجە بە باشی فەراهەم بێت، ئەوا دەبێت میکانیزمێك لە نێوان پەرلەمان و دەسەڵاتی جێبەجێکردندا بێتە کایەوە. یەکێك لە خەسڵەتەکانی ئەم میکانیزمە دەستکراوەییە، بەو مانایەی پەرلەمان ڕێگە بە حکومەت دەدات کە لەمیانەی پرۆسەی فەراهەمکردندا بە شێوازی جیاواز دەستکراوە بێت لە چۆنێتیی جێبەجێکردندا. هەندێك لەم شێوازانە بەم جۆرەن: ئیمپۆدمێنت، ئەم میکانیزمە ڕێگە بە حکومەت دەدات کە تەرخانکراوێکی بوودجە ڕابگرێت، ئەوەش بە ئامانجی زەمینەسازی یان نەبوونی توانای جێبەجێکردن، بۆ کاتێکی جیاواز.
میکانیزمێکی تر ڤیرمێنتە، بە مانای ئەوەی کە حکومەت دەتوانێت جێگۆرکێ بە فەندەکان بکات لە نێوان بەشەکانی بوودجە لە کاتی جێبەجێکردندا. هەروەها هەندێك جار لە هەندێك حکومەتدا دەسەڵاتی جێبەجێکەر دەتوانێت هەندێك پارە تەرخان بکات بەبێ گەڕانەوە بۆ پەرلەمان، بە تایبەت لە بواری بەتەنگەوەهاتن و کارەساتدا.
لە ڕووی کاتەوە دەبێت میکانیزمێکی گونجاو لە نێوان پەرلەمان و حکومەتدا هەبێت. بوودجە دەقێکی ئاڵۆزە و چەندین مانگی دەوێت هەتا دادەڕێژرێت. پەرلەمانەوە ناتوانێت بە خێرایی و لە ماوەی چەند هەفتەیەکی کورتدا ئەم دۆکیومێنتە شەنوکەو بکات. بە گشتی، ستاندارد وەهایە کە دەبێت پەرلەمان ماوەی سێ مانگی هەبێت بۆ هەڵسەنگاندنی بوودجە.
پەرلەمان بۆ ئەوەی دەسەڵات و تواناکانی خۆی بە باشی فەراهەم بکات، دەبێت کۆمیتەیەکی باشی هەبێت. لێرەدا بە گونجاوی دەزانم کە پەرلەمان کۆمیتەیەکی تایبەت بە بوودجەی هەبێت. پێویستە ئەم کۆمیتەیە خەڵکانی پسپۆڕ لە بواری ژمێریاری، پلانڕێژی، ئابووریی سیاسی و حوکمڕانیدا لە خۆی بگرێت.
هەروەها ئەم لیژنەیە دەبێت توێژینەوەی خۆی لەسەر بوودجە لە ڕوانگەی جیاوازەوە ئامادە بکات.

بە کورتی، دەکرێت دەسەڵاتی پەرلەمان لە بواری بوودجەدا لەم خاڵانەدا کورت بکرێتەوە:

یەکەم، بەیاساییکردن و شەرعاندن. پەرلەمان لە ڕێگای ئەم دەسەڵاتەوە پرۆژەی بوودجە دەکاتە یاسا لەبری خەڵك و لە بەیاساییبوونیدا دەبێت حکومەت جێبەجێی بکات و خەڵك وەك مافێك داوای بکەن.

دووەم، نوێنەرایەتیکردن، پەرلەمان لەبری هەموو هێز و چین و توێژەکان لە پرۆسەی بوودجەدا بەشدار دەبێت. ئەم نوێنەرایەتییە تەنها لە قۆناغێکدا نییە، بەڵکو هەر لە قۆناغی پێش بوودجەوە دەست پێ دەکات هەتا قۆناغی جێبەجێکردن و پێداچوونەوە. پەرلەمان وەك لایەنێکی داکۆکیکەر لە بەرژەوەندیی گشتی لە پرۆسەکەدا بەشدارە.

سێیەم، توانابەخشی، پەرلەمان توانا دەبەخشێتە حکومەت، هەروەها توانا دەبەخشێتە ئەندامانی کۆمەڵگا لە پەیوەست بە بوودجەوە. ئەم تواناسازییە لە دونیای ئەمڕۆدا بەرفراوانترە لەمیانەی گەشەی بێئەندازەی میدیا، زانیاری و تەکنەلۆجیا. لە کاتێکدا کە بوودجە لە پەرلەمانە، دەبێت بۆ ڕای گشتی شی بکرێتەوە. تەلەفزیۆن وەك بڵاوترین تەکنەلۆجیای بواری گشتی ڕۆڵێکی کاریگەر دەبینێت لە گەیاندنی پەیامی چۆنێتیی بوودجە و هەڵسەنگاندن و ڕەخنەگرتن لێی. بۆ بیرمەندێکی دیاری وەك بۆدریۆ، تەلەفزیۆن هێندە کاریگەرە، جێگرەوەی پەرلەمانە یان هەمان ڕۆڵی پەرلەمان دەبینێت.

چوارەم، ڕەخساندنی دەرفەت و دیموکراتیزەکردنی: لە ڕێگای پەرلەمانەوە دەبێت گرووپ و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی دەرفەتی ئەوەیان هەبێت کە دید و پەیامی خۆیان لە پەیوەست بە بوودجەوە بگەیەنن. پەرلەمان چ لە ئاستی لیژنە، چ لە ئاستی ئەندامانی پەرلەماندا دەبێت دەرفەت بڕەخسێنێت بۆ کۆمەڵگای مەدەنی و نوێنەرانی بەرژەوەندییە تایبەتەکان هەتا پەیامی خۆیان بگەیەنن.

پێنجەم، هەڵسەنگاندن، پەرلەمان دەتوانێت لە ڕووی ئەولەوییەت، پێویستی و کاریگەرییەوە هەڵسەنگاندن بۆ پرۆژەی بوودجە بکات.

شەشەم، دەبێت ئۆفیسی ژمێریاریی گشتی هەبێت و هەماهەنگ بێت لەگەڵ پەرلەماندا بۆ هەڵسەنگاندنی بوودجە لە ڕووی داتا و ژمارەوە.

بوودجە و گەشە

ئەگەر گەشە وەها پێناسە بکەین کە بریتییە لە زەمینەسازی بۆ فەراهەمبوونی ئەو توانا پەنهانە کە لە بوونێك یان یەکەیەکدا هەیە، ئەوا بەم پێیە، بۆ ئەوەی مرۆڤ، لێرەدا خەڵکی کوردستان، بتوانن سوودمەند بن لە هەموو ئەو سەرچاوە و سەرمایانەی کە هەیانە، دەبێت بە ئاڕاستەیەکدا ئیدارە بکرێت کە ببێتە هۆکاری ئەوەی کە زەمینە بسازێنێت بۆ پیادەکردنی توانا پەنهانبووەکانی خەڵکی کوردستان. بە زمانێکی تر، پلانی بوودجە بەو ئامانجەیە کە زەمینەساز بێت بۆ پێکەوەگرێدانی توانا و خواست. بۆ نموونە، بۆ ئەوەی کەسێك بتوانێت سوودمەند بێت لە تواناکانی، ئەوا دەبێت دەستی بگاتە ئامرازەکانی فەراهەمبوونی ئەو توانایانە، وەك خوێندن، جووڵە، سەرمایە، زانیاری، هەروەها لە دۆخێکی تەندروستدا بژی. هەموو ئەمانەش بە توانای تاکەکەسی دابین ناکرێن. کەواتە بوودجە ئەو داهاتە گشتییەیە کە بوارە گشتییەکان بونیاد دەنێت بۆ ئەوەی تاکەکانی ناو کۆمەڵگا بەو شێوەیەی کە توانایان هەیە، لێی سوودمەند ببن. بۆیە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان بوودجە و گەشەدا، هەروەها لە نێوان بوودجە و جۆری ژیان و ژیاردا هەیە.

گەرچی ئەستەمە بوودجە پرۆسەیەکی ناسیاسی بێت، هەروەها ئەستەمە بتوانێت هەموو بوارەکانی پێداویستی لە هەمان کاتدا جێبەجێ بکات، بۆیە دەبێت ئەولەوییەتی بۆ ئەو بوارانە بێت کە پاش بونیادنانیان دەتوانن ببنە سەرچاوە بۆ دابینکردنی کار و گەشەی ئابووری و هەروەها گەشەی مرۆیی. بە گشتی، فەلسەفەی بوودجە لە بواری گەشەدا دەبێت بریتی بێت لە چۆنێتیی ئەنجامدانی زۆر بە کەم، هەروەها چۆنێتیی داڕشتنی پلان بۆ ئەوەی ساڵ لە دوای ساڵ کەرتە جیاوازەکانی خزمەتگوزاری پێویستیی کەمتریان هەبێت بە هاوکاری، بۆ ئەوەی زەمینە بسازێت هەتا کەرت و بوارەکانی تر بگەشێنەوە.

کاتێك بڕی زۆری بوودجە بۆ بواری خەرجییە جارییەکان یان ڕیکەرنتە، وەك مەسرەف و مووچە، ئەوا لە ئەنجامدا گەشە ڕوو نادات. ئەوەی دێتە ئاراوە، دۆخێکە کە لە ئابووریی باشدا بژی و مەمرەیە، لە دۆخی ئابووریی خراپدا زۆر لاواز دەبێت و هیچ میکانیزمێکی بەرگری نابێت بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی قەیرانی ئابووری.

بوودجە و جێندەر

لە هەشتاکانەوە لەگەڵ گەشەی بزووتنەوەی مافی ئافرەتان و جێندەردا، دیدی جێندەر بواری بوودجەشی گرتووەتەوە. بە جۆرێك، ئەمڕۆ بەشێکە لە پرۆسەی بوودجەگەرایی زۆربەی وڵاتانی پێشکەوتوو. ئەم پرۆسەیە لە ڕووی تیۆرییەوە بەو مانایە دێت کە بوودجە بە شێوازی جیاواز کاریگەری دەخاتە سەر پێکهاتە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان. بە جیاواز وەرگرتنی ئافرەت و خواستەکانی، ئەوا دەبێت دیدی جێندەر لە هەموو بوارەکانی بوودجەدا جێگای بکرێتەوە.

جێکردنەوەی دیدی جێندەر یانی چی؟

بە کورتی، یانی ئایا چۆن پرۆژەی داڕێژراوی بوودجە کاریگەریی دەبێت لەسەر ئەو بوارانەی کە تایبەتن بە ژیان و ژیاری ئافرەتەوە، هەروەها چۆن کار دەکەنە سەر داهات و هاوکارییەکانی ئافرەتان. بۆ نموونە، ئایا بوودجە چۆن کاریگەری دەخاتە سەر ئاستی یەکسانی، کار، دەرفەت، سوودبینین لە سامانی وڵات. ئایا بوودجە تایبەتمەندیی ئافرەتان لە بواری کار، خێران، تەندروستی، خواست و ئارەزوودا لە خۆی دەگرێت. ئەمە لە ڕووی کردارییەوە بە مانای ئەوە دێت کە دەبێت لیژنەی دارایی یان داڕێژەرانی بوودجە ئافرەتیان تێدا بێت و بەئاگا بن لە دیدی جێندەر لە بوودجەدا، بە جۆرێك، بوودجە وەك بەڕێوەبردنی سامانی هەموان بتوانێت هاوسەنگییەك دروست بکات لە بواری سوودمەندبوون، پشتیوانی، ڕەخساندنی دەرفەرت، باج و زۆر بواری تر.

داڕشتنی بوودجە لە چاوی ئافرەتەوە تەنها لەپێناو جێندەردا نییە، بەڵکو سوودی ئابووری و کۆمەڵایەتی و تەندروستی و ئاسایشیشی هەیە. دەکرێت بە کورتی پرۆسەی جێندەر لە بوودجەدا لەم خاڵانەدا کورت بکرێتەوە:

یەکەم ددانان بە جیاوازی و چۆنێتیی یەکسانیکردن لە نێوان جیاوازدا.
دووەم، دابینکردنی یەکسانی لە سوودمەندبوون لە سامانی وڵات بۆ هەموان بەبێ جیاوازی.
سێیەم، ڕەچاوکردنی مافی مرۆڤ و دادپەروەری لە بواری بوودجە و داهاتدا.
چوارەم، هەوڵدان بۆ بووژاندنەوەی بوارێکی بەرفراوان لە پێکهاتەی کۆمەڵگا کە بە هۆی کەلتوور و داب و نەریت و ئاینەوە پەراوێز خراون و لاواز کراون.
پێنجەم، لەبەرچاوگرتنی بواری جێندەر لە پرۆسەی بوودجەدا هەنگاوێکی باشە لە ڕووی دیپلۆماسی و خیتاب و پەیوەندییە گشتییەکانەوە لە دونیادا، وەك هەنگاوێك بۆ خۆجوداکردنەوە لە دونیای دەوروبەر.

بوودجە و ڤۆلەتیلیتی، هەڵبەزودابەز

ڤۆلەتیلیتی بە مانای هەڵبەزودابەزی خێرا لە بازاڕدا، کە ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر نرخ دەبێت. ئەمە بە تایبەتی کاتێك نرخی کاڵایەکی سەرەکی بەپێی بازاڕ هەڵبەزودابەز دەکات. بە هۆی نەوتەوە پرسی ڤۆلەتیلیتی بۆ کوردستان و هەروەها عێراقیش زۆر کاریگەرە، چونکە بەشی شێری بوودجە لەسەر نرخی نەوتی دیاریکراو دادەنرێت، نەوتیش کاڵایەکی جیهانییە و بە دراوی جیهانی یان دۆلار مامەڵەی پێوە دەکرێت. کاتێك لەپڕ نرخی نەوت دادەبەزێت، ئەوا داهات کەم دەکات و لە ئەنجامدا سەرتاپا پلانی بوودجە تووشی قەیران دەبێت. بۆیە چەند بنەمایەك پێویستن: یەکەم، دەبێت زانیاریی تایبەت و ورد دەربارەی نرخی نەوت، هەروەها لە داهاتوودا نرخی گاز کۆ بکرێتەوە. ئەم داتایانە بکرێنە بنەما بۆ چۆنێتیی بڕیاردان لەسەر دیاریکردنی نرخی نەوت. لێرەدا سوودوەرگرتن لە وڵاتانی تری نەوتی پێویستە، بەڵام بە لەبەرچاوگرتنی دۆخی جیاواز و تایبەتی کوردستان. دەشێت ئەم داتایانە لە ڕووی جیۆپۆلەتیکەوە، لە ڕووی ئابووری و تەکنەلۆجییەوە بن. نرخ کۆمەڵێك خەسڵەتی هەیە، نرخ لە ماوەی کورتخایەندا، لە ماوەی درێژخایەندا. لە هەمان کاتدا چۆنێتیی دۆزینەوەی موعەدەلێکی سەقامگیر کە بتوانرێت بە کەمترین ڕیسکەوە پشتی پێ ببەسترێت.

دووەم، چۆنێتیی مامەڵەکردن لەگەڵ هەڵبەزودابەزدا، ئایا کاتێك نرخ دادەبەزێت، دەبێت وەك دۆخێکی کاتیی تێپەڕ مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت، یان وەك دۆخێکی درێژخایەن، یان وەرچەرخان لە دۆخی وزەدا. هەریەك لەم دۆخانە جۆری تایبەتی مامەڵە و وەڵامی خۆی دەبێت. ئایا بڕی کورتهێنانی بوودجە لە ئەنجامی دابەزینی نرخ بە قەرز پڕ دەکرێتەوە یان بە تەقەشوف یان بە داواکاریی هاوکاری، یان بە کەمکردنەوەی خزمەتگوزاری یان هەموویان.
سێیەم، ڤۆلەتیلیتی هەروەها بە مانای بەرزبوونەوەی لەناکاویش دێت، ئەگەر نرخی نەوت بەرزتر بوو لەوەی کە پلانی بۆ دانرابوو، دەبێت چی لەگەڵ داهاتە زیادەکەدا بکرێت. دیارە هەرگیز پارەی زۆر بە قەیران دانانرێت. بەڵام ئەگەری هەیە ببێتە قەیران کاتێك جۆرێك لە پلان دادەڕێژرێت یان جۆرێك خەرجکردن ئەنجام دەدرێت کە ڕەنگە لەگەڵ سەقامگیربوونی نرخدا نەتوانرێت ئەنجام بدرێ. بۆیە وەها باشترە هەمیشە نرخ لە پلاتوودا، دابنرێت. پلاتوو بە مانای ئەوە دێت کە نرخ لە ماوەیەکی درێژخایەندا بە سەقامگیری ماوەتەوە.
چوارەم، هاوسەنگکردن. ئەگەر تەماشای مێژووی بازاڕ بکەین، ئەوا هەڵبەزودابەز سروشتێکی هەمیشەیی بووە. ئەمە یەکێکە لە تیۆرە سەرەکییەکانی وەسفکردنی مێژووی سەرمایەداری. لێرەدا دەتوانرێت هاوسەنگرکردن وەها بەکار بهێنرێت کە داهاتی زیادە وەها بخرێتە گەڕ ببێتە مایەی داهات بۆ کاتی دابەزینی نرخ. بۆ نموونە، داهاتی زیادە لە پرۆسەی وەبەرهێنان، یان دانانی لە دەرەوە، یان سوودلێوەرگرتنی وەك سۆڤرن فەند.
بە گشتی، هەبوونی هاسەنگییەك لە دانانی نرخی کاڵای سەرەکی لە بوودجەدا پێویستە هەتا وەك میکانیزمێك بەکار بهێنرێت بۆ خۆبەدوورگرتن لە کاریگەریی زۆری قەیران و هەروەها بۆ خۆبەدوورگرتن لە زۆرمەسرەفی کە لە کاتی دابەزینی نرخدا دەبێتە مایەی قەیران. بە پوختی، نە ڕابچڵەکێ بە دابەزینی نرخ، نە دڵخۆش بە بەرزبوونەوەی نرخ، لە نێوانیاندا بە ئاگایانە و عەقڵانییانە مامەڵە بکە.

شێوازە باشەکانی پیادەکردنی بوودجە

لەم بەشەدا پوختەیەك لەو پێشنیازانە باس دەكەین كە لە لایەن ناوەندە جیهانییەكانەوە پێشنیاز كراون بۆ چۆنێتیی فەراهەمكردنی بوودجە بە شێوەیەكی باش. ئەم شێوازانە بە گشتی لە دەزگایەكی جیهانییەوە وەرگیراون كە "ئۆ ئی سی دی"یە. ئەم ڕێكخراوە زیاتر یانەی وڵاتانی دەوڵەمەندە لە جیهاندا. بۆیە پێشنیازەكانیان زیاتر بۆ ئەو وڵاتانە گونجاون كە سیستەم تێیاندا سەقامگیر بووە. بەڵام سەربارى ئەمە، وەك ڕێگایەك و وەك نموونەیەكی باڵا و هەروەها وەك بەرچاوڕوونییەك زۆر بەسوودن.

بوودجە گرنگترین دۆكیومێنتی پۆلەسییە. بۆیە خاڵی یەكەم ئەوەیە كە دەبێت بوودجە باش داڕێژرابێت و تۆكمە بێت. هەروەها دەبێت گشتگیر بێت، بە جۆرێك، كە هەموو داهات و خەرجییەكان لە خۆی بگرێت، بە شێوازێك كە بتوانرێت لە نێوان پۆلەسییە جیاوازەكاندا بە ئاسانی بژاردە بكرێت.

خاڵی دووەم، پرسی كاتە. بوودجە دەبێت لە كاتێكی گونجاودا بخرێتە بەردەم پەرلەمان، بە جۆرێك، كە كاتی تەواو و پێویست بدات بە ئەندامانی پەرلەمان هەتا ڕانانی خۆیان بۆ دۆكیومێنتەكە بكەن. بە هیچ شێوەیەك نابێت لە سێ مانگ كەمتر بێت.

هەروەها بوودجە دەبێت پێش دەستپێكردنی ساڵی دارایی لە لایەن پەرلەمانەوە بڕیاڕی لەسەر درابێت. ساڵی دارایی بە گشتی لە مانگی دە یان تشرینی یەكەمدایە، هەتا بوار بدات بە كەرتەكانی ئابووری و ناوەند و دەزگاكان خۆیان بۆ ساڵی نوێ ئامادە بكەن.

خاڵی سێیەم، دەربارەی وردەكارییە، دۆكیومێنتی بوودجە دەبێت وردەكاریی هەموو داهات و خەرجییەكانی لە خۆی گرتبێت، بە جۆرێك، هیچ گومان و ناڕوونی و هەوڵدانی زیاتری نەوێت بۆ ئەوەی لێی تێ بگەیت.

خاڵی چوارەم دەربارەی جێبەجێكردنە. بوودجە تەنها دۆكیومێنتێكی دارایی نییە، بەڵكو دەبێت زانیاریی پێویست لە خۆی بگرێت كە ئایا ئەو پرۆژانە چۆن جێبەجێ دەكرێن. دیارە هەر زانیارییەكی لەو شێوەیە وەك جۆرە پەیمانێكە كە پاشان دەبێتە بنەمای لێپرسینەوە و ئەكاونتەبیڵیتی بۆ ئەندامانی پەرلەمان.

پێنجەم، پلانڕێژی بۆ داهاتوو. بوودجە نابێت تەنها خۆی بە ماوەی ساڵی داراییەوە قەتیس بکات. دەبێت زانیاری و ئاماژەی تێدا بێت دەربارەی مەودای مامناوەند، بۆ نموونە، دوو ساڵ پاش بوودجەکە. هەروەها بوودجەی بەردەست دەبێت هەماهەنگیی لەگەڵ ئەو پلان و پێشنیازانەدا هەبێت کە لە بوودجەی پێشتردا کراون. بە مانایەکی تر، بوودجەی هەموو ساڵێك پەیوەستە بە ساڵانی پێش خۆی و ساڵانی پاش خۆی، بە جۆرێك، هیچ بوودجەیەك دابڕاو و بێپەیوەندی نییە. ئەمەش بە مانای ئەوە دێت کە حکومەت دەبێت ڕەوتێکی هەبێت بۆ گەشەپێدان و پلاندانان.

شەشەم، دەبێت زانیاریی بەراوردکارانە بۆ بوودجەی ساڵی پێشتر و هەروەها پێشنیازی نوێ بۆ ساڵی بوودجە ئامادە کرابێت. هەروەها دەبێت ئەم دیدە بەراوردکارییە بۆ لایەنە نادارایییەکانی بوودجەش دەستەبەر بکرێت. هەموو ئەمانە لەپێناو دروستکردنی وێنا و دابینکردنی زانیاریی پێویست لەپێناو هەبوونی دیدێکی ڕوون بۆ بوودجە. هەروەها دەرخەری ئەوەن کە بوودجەی هەر ساڵێك دابڕاو نییە لە ساڵەکانی تر و کاریگەریی دەبێت لەسەر پلانی داڕێژراو و هەروەها دەرفەت بۆ پلانی نوێ لە داهاتوودا دەڕەخسێنێت.

شەشەم، ئەگەر داهات و خەرجیی چەسپیو هەبوون، کە لە ڕێگای یاساییەکی هەمیشەییەوە بڕیاریان لەسەر درابوو، بەڵام سەرباری یاساییبوونی، دەبێت هەموو ساڵێك لە دۆکیومێنتی بوودجەدا ئاماژەیان بۆ بکرێت.

حەوتەم، دەبێت خەرجی بە بڕی تەواو ئاماژەی بۆ بکرێت، گرۆس بە زمانی ئینگلیزی بە مانای پێش ئەوەی هیچ بڕێکی لێ دەرکرابێت.

هەشتەم، دەبێت خەرجی بەسەر یەکە ئیدارییەکاندا دابەش کرابێت. هەروەها لە هەمان کاتدا دەبێت زانیاریی پەیوەست بەردەست بێت کە خەرجی بە پێوەری ئابووری و کرداری پۆلێن دەکات.

ئۆ ئی سی دی پێی باشە کە ڕاپۆرتی مانگانە و ڕاپۆرتی نیوەی ساڵ لەگەڵ ڕاپۆرتی کۆتایی ساڵدا هەبن لە پەیوەست بە بوودجەوە.

ڕاپۆرتی مانگانە

هەبوونی ڕاپۆرتی مانگانە سوودی هەیە لە پیشاندانی چۆنێتیی پیادەکردنی بوودجە. پێویستە ئەم ڕاپۆرتە هەموو کۆتایی چوار هەفتەیەك بڵاو بکرێتەوە. هەروەها دەبێت خەرجییەکانی ئەو مانگە و مانگەکانی تری ئەو ساڵە لە خۆ بگرێت لەگەڵ داهاتدا. هەروەها دەبێت جیاوازی لە نێوان بڕی پێشبینیکراو و بڕی فیعلیی داهات و خەرجیدا بەیان بکرێت. هەروەها دەبێت هەر دەستکاری یان گۆڕانکارییەك لە پلانی سەرەکیی بوودجەدا بە جودا ئاماژەی بۆ بکرێت. دەبێت لە ڕاپۆرتی مانگانەدا داتاکان هەمیشە بە کۆمێنتی پوخت ڕوون کرابنەوە. ئەگەر هەر گۆڕانکارییەك لە نێوان داتای پێشبینیکراو و فیعلیدا هەبێت، دەبێت ڕوون بکرێتەوە.

ڕاپۆرتی نیوەی ساڵ

ڕاپۆرتی نیوەی ساڵ ڕاپۆرتێکی چڕە دەربارەی زانیاریی نوێ و بەرەوپێشچوونەکانی بوودجە. ئەم ڕاپۆرتە دەبێت شەش هەفتە پێش کۆتایی شەش مانگی ساڵ پێشکەش بکرێت. دیدی ئابووریی بوودجە دەبێت ڕانانی بۆ بکرێت، هەروەها دەبێت هەر کاریگەرییەکی لەسەر بوودجە ئاشکرا بکرێت. هەروەها دەبێت ڕاپۆرتێکی چڕ دەربارەی ئەسسێت یان سەرمایەکانی حکومەت و ئەو بوارانەی کە بارن یان بوون بە بار بەسەر حکومەتەوە، لە ڕاپۆرتەکەدا بێت، لەگەڵ سەرمایە نادارابیەکان. هەروەها دەبێت لە ڕاپۆرتی نیوە ساڵدا ئەو بڕیارانەی حکومەت کە کاریگەرییان لەسەر پرۆسەی بوودجە هەیە، پیشان بدرێن و شی بکرێنەوە.

ڕاپۆرتی کۆتایی ساڵ

ڕاپۆرتی کۆتایی ساڵ، بەڵگەی سەرەکییە بۆ لێپرسینەوە و چاودێریی حکومەت، ئەوەی پێی دەوترێت گرتنەئەستۆی بەرپرسیارێتی یان ئەکاونتەبلێتی. ئەم ڕاپۆرتە دەبێت لە لایەن ناوەندێکی تایبەت بە ژمێرییارییەوە ئۆدیت (تەدقیق) بکرێت. لە کوردستان هەبوونی ناوەندێکی سەربەخۆی وەها پێویستە. ئەم ڕاپۆرتە بە ئامانجی ئەوەیە کە چۆن سوودی لێ وەربگیرێت بۆ باشترکردنی

بوودجەکانی داهاتوو. دەبێت ئەم ڕاپۆرتە لە شەش مانگ پاش تێپەڕبوون بەسەر کۆتایی ساڵی داراییدا بڵاو بکرێتەوە.
لەم ڕاپۆرتەدا هەماهەنگی هەبێت لەگەڵ ڕاپۆرتی بوودجەی بنەڕەتی کە پەرلەمان بڕیاری لەسەر داوە. هەر دەستکارییەك لە یاسای بوودجەدا دەبێت لە ڕاپۆرتەکەدا بە جودا ئاماژەی بۆ بکرێت و ڕوون بکرێتەوە.
ڕاپۆرتی کۆتایی ساڵ دەبێت سەرباری داتا داراییەکان، بە هەمان شێوە چالاکییە نادارایییەکانیش لە خۆی بگرێت. بە تایبەت بەراورد لە نێوان ئەم پلانەی کە یاسای بوودجەدا دانرابوو لەگەڵ ئەوەی جێبەجێ کراوە. ئەمە بە ئامانجی زانینی چۆنێتیی ئەنجامدانی پرۆژەکانە لە ڕووی کات و کواڵیتییەوە. دەبێت خەرجی بە بڕی کۆ یان گرۆس پیشان بدرێت، بە مانای ئەو بڕەی کە هیچ دەستکاری نەکراوە یان هیچی لێ دەرنەکراوە. لەگەڵ ئەمەدا، دەبێت خەرجی بەپێی یەکە ئیدارییەکان دابەش کرابێت، وەك وەزارەت، ناوەند، دەزگا و ئاژانس. هەروەها وەك پاشکۆیەك دەبێت، ئینفۆرمەیشنی خەرجی ئابوورییانە و کردارییانە پیشان بدرێت. ڕاپۆرتی کۆتایی ساڵ دەبێت سەروەت و سامانی حکومەت و بارەکانی بە شێوەیەکی ورد و چڕ لە خۆی بگرێت. مەبەستمان لە بار، ئەو بوارانەیە کە بوون بە بار بەسەر حکومەتەوە، یان لە ڕووی سوود و ئابووری و کردارەوە بێکەڵکن.

بوودجە و کورتهێنان

وڵات بە هۆکاری جیاواز ناتوانێت هەمیشە هەموو خەرجییەکانی دابین بکات. دیارە هۆکاری ئەمە زۆرە، وەك، شەڕ، دابەزینی نرخی کاڵای هەناردە، گرانبوونی کاڵای هاوردە، خانەنشینی، خزمەتگوزارییەکان. لە کاتی دابینکردنی بوودجەدا دەبێت بڕی کورتهێنان دیاری بکرێت. پاشان دەتوانرێت هۆکارەکانی ئەم بڕە دیاری بکرێن. هەنگاوی پاشتر بریتی دەبێت لە ئەوەی کە چۆن ئەم کورتهێنانە چارەسەر دەکرێت.
بە گشتی چەند ڕێگایەك هەیە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ کورتهێناندا:

ڕێگای یەکەم، کەمکردنەوەی خزمەتگوزارییەکان. حکومەت بۆ ئەوەی خەرجییەکانی کەم بکاتەوە، خزمەتگوزارییەکانی کەم دەکاتەوە یان تەقەشوف دەکات. بەڵام دەبێت هاوسەنگی هەبێت لەوەی کە ئایا بڕی کەمکردنەوەی خەرجی چەندە، بە تایبەتی کاتێك کە حکومەت یاریکەری سەرەکییە لە بازاڕدا. بەم دۆخە دەوترێت کورتهێنان، چونکە ئەگەر بڕی کەمکردنەوە بە ئاستێکی زۆر بوو، ئەوا لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی دیفلەیشن، یان پووکانەوە، کە لە ئەنجامدا حکومەت بۆ ئەوەی پارەی دەست بکەوێت، پارە لە دەست دەدات، چونکە هەموو چالاکیی ئابووری دەوەستێت، ئەمە بە تایبەتی ئەگەر ئابووریی وڵات بە شێوەیەکی سەرەکی پشتی بە باج بەستبوو لەبری کرێ.
ڕێگای دووەم، بزواندنی بازاڕ و هەوڵدان بۆ زیادکردنی داهات و گەشە. دەکرێت کەمکردنەوەی خزمەتگوزاریی حکومەت کاتێك ئاسان بێت کە خەڵکی بتوانن ئەو خزمەتگوزارییانە بە پارە دەستەبەر بکەن. بەم جۆرە، ئەگەر پارە لە دەستی خەڵکیدا بوو، ئەوا حکومەت ئاسانتر دەتوانێت چالاکی و خزمەتگوزارییەکانی کەم بکاتەوە و بیداتە کەرتی تایبەت. ئەمە لە کاتێکدا دەبێت کە هاوشان بە ئەم هەنگاوە، پلانی بووژاندنەوەی بازاڕ لە ئارادا بێت.
ڕێگای سێیەم، پڕکردنەوەی بڕی کەمیی بوودجە بە قەرز. قەرز یەکێکە لە دیاردە هەرە بڵاوەکانی دونیای ئەمڕۆ. حکومەت بە شێوازی جیاواز قەرز لە سەرچاوەی جیاواز دەکات. قەرز پەیوەندیی بە کۆمەڵێك خەسڵەتی حکومەتەوە هەیە. ئەگەر حکومەتێك سەقامگیر بێت، دیموکرات بێت، پلانی ئابووریی ڕوونی هەبێت، ئەوا بە ئاسانی قەرز دەکات و بە سووی کەمتر. بەڵام ئەگەر دۆخی ئاسایش و سیاسی و ئابووریی وڵات لە قەیراندا بوو، ئەوا قەرزکردن ئاسان نابێت و لە کاتی ئەنجامدانیدا بە زۆری بە سووی زۆر و مەرجی قورسەوە دەبێت. دیارە قەرزکردن هەروەها پەیوەستە بە دۆخی ئابووریی وڵاتانی ترەوە، بە تایبەت وڵاتانی پێشکەوتوو، هەتا دۆخی ئابووریی وڵاتی پێشکەوتوو لە بووژاندنەوەدا بێت، ئەوا قەرز بۆ وڵاتانی تر ئاسان نابێت. بەڵام ئەگەر دۆخی ئابووریی وڵاتانی پێشکەوتوو لە قەیراندا بوو، ئەوا پارەدارانی دونیا بەدوای

لایەن و شوێنی تردا دەگەڕێن تا بە پارەکەیان پارە پەیدا بکەن و قەرزیان پێ بدەن.
ڕێگای چوارەم، بە هاوکاریی ناوخۆیی و دەرەکی. ئەگەر بوودجە کەمیی هەبوو، ئەوا لە هەندێك بواردا دەتوانرێت بە داواکردنی هاوکاری پڕ بکرێتەوە: لە ناوەی وڵات یان لە دەرەوە. ئەمە بە تایبەتی لە دۆخی قەیران و شەڕ و کارەساتی مرۆییدا. لە دونیادا کۆمەڵێك ڕێکخراو و دەزگا هەن کە ئامادەن هاوکاریی وڵاتان و حکومەتەکان بکەن بۆ ئەوەی لە ساتەوەختی قەیراندا بەسەر کێشە و تەنگوچەڵەمەکانیاندا زاڵ ببن.
بەڵام دەبێت ئەوە لەبەرچاو بگیرێت کە هاوکاری هەرگیز بە تەنها بە مەبەستی مرۆیی نییە، هەمیشە چەندین ئامانجی دیار و نادیاری هەیە، وەك کاریگەری، دیپلۆماسییەت، ئابووری (بە تایبەتی ناسینی کاڵا و فێرکردنی خەڵك بۆ بەکاربردنی ئەو کاڵا و شمەکانە)، هەروەها ناساندن و دروستکردنی وێنایەکی جوان لە لای ئەو خەڵکە.
ڕێگای پێنجەم: بە زیادکردنی باج و سەرانە. لە کاتی کەمیی بوودجەدا زۆر جار سەرباری زیادکردنی بڕی باج، حکومەت سەرانەی زیاتر وەردەگرێت. دیارە ئەمە شێوەی زۆرە، بەڵام لێرەدا تەنها مەبەستمان لە ساتەوەختی کورتهێنانی بوودجەدا levy سەرانەش زیاد دەکات.

بوودجە و ژینگە

دونیای ئەمڕۆ، دونیای پاش سروشتە. دونیایەکە کە مرۆڤ لە ڕێگای چالاکی و تواناکانیەوە بەسەر سروشتدا زاڵ بووە. ئەمە ڕۆژانێك وەك خەونێك دەبینرا، ئێستا وەك مۆتەکەیەکە. بوودجەی هەموو حکومەتێك دەبێت ئەوەی لە یاد بێت کە چۆن وەها مامەڵە بە سامان و سەرچاوەی سروشتییەوە بکات کە نەبێتە هۆی لەناوچوونی، پیسبوونی و کەمبوونی. ئەمە بە تایبەت کە کوردستان لە هەندێ ڕووەوە توانای سنووردارە و هەتا دێت کز دەبێت، بە تایبەت ئاو، کە لە داهاتوودا دەبێتە ئامرازێکی جیۆپۆلەتیکی کاریگەر لە ناوچەکەدا. بوودجە دەبێت ئاو، خاك، سامانی سروشتی، هەوا، سەوزایی، پارك، هەروەها کەلەپوور

و سەرمایەی کەلتووری و ڕەمزی و ڕۆشنبیری لەبەرچاو بگرێت. چونکە ئەمانە هەموو بنەمای ژیانێکی باش و سەردەمییانە و مرۆڤانەن. دەبێت بوودجە مافی ئاژەڵ، مافی سروشت، مافی زیندەوەرەکانیش لە خۆی بگرێت، بە جۆرێك، جۆرە ژیانێك برەو پێ نەدات کە ببێتە هۆی زیان بۆ بوونەوەرە نامرۆییەکان. چونکە مرۆڤ تەنها لەگەڵ ئاژەڵەکانی تردا دەتوانێت ژیانێکی مرۆڤانە بژی.

ئۆپۆزسیۆن و بوودجە

چەمکی ئۆپۆزسیۆن جیاوازە لە ئۆپۆزسیۆنبوون. ئۆپۆزسیۆن ئەو پارتە سیاسییەیە کە بەشێکە لە پرۆسەی سیاسی، بەڵام بەشێك نییە لە حوکمڕانی. بەشێك نییە، چونکە لەمیانەی پرۆسەی دیموکراسیدا ڕەزامەندیی خەڵکی بە دەست نەهێناوە بۆ لایەنەکەی. لە هەمان کاتدا ئۆپۆزسیۆن ئەو هیزەیە کە دەخوازێت بە شێوازێکی جیاواز، بە شێوەیەکی گشتی، یان بە شێوەیەکی سنووردار حوکم بکات.

بەڵام ئۆپۆزسیۆنبوون بریتییە لە هەبوونی دیدی جیاواز لەسەر پرسێك لە بەرامبەر دیدی باڵادا. دەکرێت ئەم جیاوازییە سەرچاوەی زۆری هەبێت. بۆیە زۆر جار ڕوو دەدات کە لە ناو هاوپەیمانییەکدا ئۆپۆزسیۆن بوونی هەیە. هەروەها دەکرێت لە ناو هەمان پارتی سیاسیدا ئۆپۆزسیۆن هەبێت، بە تایبەتی ئەگەر ئەندامی پەرلەمان لە بازنەی هەڵبژاردنی بچووکەوە بێت. هەموو ئەمانە لەسەر کۆمەڵێك بنەما وەستاون، جۆری سیستەمی حوکمڕانی، سیستەمی سیاسی، هەروەها بە ئاستێکی کەمتر سیستەمی ئابووری و کۆمەڵایەتی.

کە دێتە سەر پرسێکی وەك بوودجە، دەشێت ئۆپۆزسیۆنبوون بە چەندین شێواز بێت. پارتی سیاسیی ئۆپۆزسیۆن دەتوانن بەشێك بن لە لیژنەی دارایی یان بوودجە، لە ڕێگای ئەم لیژنەیەوە، لەمیانەی میکانیزمی لیژنەوە، ئۆپۆزسیۆنبوونی خۆیان فەراهەم بکەن. ئۆپۆزسیۆنبوون لێرەدا بە مانای ناڕازیبوون بە برگەیەك یان بەشێك یان سەرتاپای پرۆژەکە، بە مەرجی بوونی ئەڵتەرناتیڤ یان ڕەخنەی ڕوون لە برگە، بەش یان پرۆژەکە. ئۆپۆزسیۆنبوون مەرج نییە تەنها لە ئەندامی پارتی سیاسیی ئۆپۆزسیۆنەوە بێت، دەشێت لە

ئەندامی هاوپەیمانی دەسەڵات، ئەگەر هاوپەیمانییەك دەسەڵاتی بە ڕێوە برد، یان لە هەناوی هەمان پارتی سیاسییەوە بێت. بۆ نموونە، دەشێت ئەندامێکی پارتی ناو دەسەڵات، لە ڕووی جێندەرەوە، ئەگەر ئافرەت بێت، ڕەخنەی هەبێت، یان لە ڕووی پشتگوێخستنی چینێکی کۆمەڵگا، یان ژینگە. ئەوەی جیاوازە لە ئۆپۆزسیۆنبوونی ناوەکی و ئۆپۆزسیۆنبوونی دەرەکی، پارتەکانی دەرەوەی حکومەت، لە جۆری ڕەخنە و ئامرازی فشار و خیتابە. زۆر جار ڕوو دەدات کە ئۆپۆزسیۆن بوودجەی بەدیل، یان بەشێك لە بوودجە ئامادە دەکات و وەك بنەمایەك بۆ فشار و دانوستان بەکاری دەهێنێت.

دەکرێت لێرەدا باس لە ئۆپۆزسیۆنی دەرەوەی پەرلەمانیش بکەین وەك کۆمەڵگای مەدەنی، ڕۆژنامەنووس و شارەزایان و توێژەرانی بواری بوودجە و ئابووری و کۆمەڵایەتی، ئەمانە بە ڕاستەوخۆ لە ڕێگای کەناڵی میدیا یان لۆبیکردنەوە یان بە هەماهەنگی لەگەڵ پارتە ئۆپۆزسیۆنەکاندا پەیام و ڕەخنەی خۆیان دەگەیەنن.

بەکەلتووریکردنی بوودجە

بوودجە تەنها کاری حکومەت نییە، بەڵام بەشێکە لە ژیانی هەموو کەسێك، هەموو خێزانێك، هەموو کۆمپانیا و گرووپێك. ئێدمۆند بێرك، بیرمەند و پەرلەمانتاری ئایرلەندی، دەڵێت: ئەگەر ئێمە کۆنترۆڵی سەرمایەکان بکەین، ئەوا دەوڵەمەند و ئازاد دەبین، بەڵام ئەگەر سەرمایە کۆنترۆڵمان بکات، ئەوا لە ئەنجامدا هەژار دەبین. دیارە مامەڵەکردن لەگەڵ پارەدا لە کۆمەڵگای کوردیدا مامەڵەیەکی تایبەتە و پێویستی بە لێکۆڵینەوەی تایبەت هەیە، بەڵام لە نەبوونی سیستەمی بانکیی پێشکەوتوو و بەرفراواندا، خەڵکی ناتوانن ئەو داهاتەی کە هەیانە، بە سوودی گشتی بیشکێننەوە. بۆیە بڕی پارە لە بازاڕدا هەمیشە لەسەر بڕی بازاڕکردن وەستاوە. ئەمەش یەکێکە لە قەیرانەکانی سیولە لە بازاڕی کوردستاندا. ئەمە بە تایبەت لە کاتێکدا کە زۆربەی بوودجە بۆ خەرجییە دووبارە و جارییەکانە، کە بە زۆری ناگەڕێنەوە ناو خەزێنەی گشتی. چونکە پارەی مووچە دەدرێت بە پێداویستی و زۆربەی

پێداویستییەکانیش لە دەرەوە دێن. لە نەبوونی باجدا، ئەم خەرجییەیانەی خەڵك هەموو لە دەرەوەی سیستەمی دارایی وڵات دەمێنێتەوە.

بنەماکانی فەراهەبوونی بوودجەیەکی سەرکەوتوو چین؟

یەکەم، دەبێت هەماهەنگی لە نێوان ناوەندەکانی دارشتنی بوودجە، حکومەت و پەرلەمان و کۆمەڵگای مەدەنیدا هەبێت.

دووەم، دەبێت داتا و زانیاریی پێویست لە بەردەستدا بن لە بواری تایبەت و ورددا. بۆ نموونە، زانینی ڕێژەی دانیشتوان و جۆریان، شوێنی دانیشتنیان، ئاست و جۆری خوێندنیان، باری کۆمەڵایەتییان. ڕێژەی دەستی کار و بێکاری، هەبوونی داتای ورد دەربارەی سەرچاوەکانی داهات و جۆریان و دۆخیان. لە هەمان کاتدا پێویستە بزانرێت ئایا ئەو ئەگەرانە چین کە وەها دەکەن لە ئێستا و داهاتووشدا داهات کەم بکات.

سێیەم، دەبێت ناوەندی زانستیی پێویست هەبێت بۆ دارشتنی پۆلەسیی تایبەت بە بواری خەرجی و پێداویستیی کۆمەڵایەتی لە ئاستی کورتمەودا، مامناوەند و دوورمەودادا.

چوارەم، دەبێت ناوەندی ژمێریاری، ئۆدیتینگ، سەربەخۆ هەبێت.

پێنجەم، دەبێت تێگەیشتن هەبێت بۆ بوودجە، وەك پرۆسەیەك کە بە شێوازی جیاواز کاریگەریی لەسەر سەرجەم پێکهاتە و ڕەهەندەکانی کۆمەڵگا هەیە، بۆیە گەیشتن بە ئامانجی هەموان ئاسان نابێت.

شەشەم، ڕێگەدان بە میدیا و ناوەندی چاودێری بۆ ئەوەی بوودجە بە زمانی گشتی بگەیەنێتە خەڵکی، ئەوەش بە ئامانجی تێگەیشتن، هەماهەنگی و هەروەها فشارکردن لە کاتی پێویستدا.

حەوتەم، لە ئەگەری بوونی دەستوورێکدا دەبێت بوودجە و بوودجەگەرایی بە یاسایەکی پڕ و چڕ دابڕێژرێت.

سەرچاوەکان

Harari Youval (2018) Money, Vintage Minis.
Fenno, Richard (1966) the power of Purse: appropriation politics in congress, Little Brown company
Kavanagh, Johnson and Fabian (2011) Anatomy of Priority Budget process
Lwinert, Ian, Fainboim, Israel (2010) Reforming Budget System Law, IMF Technical Notes and Manuals
Meyers Roy (1996-1997) Is there a key to normative budgeting lock? Policy Sciences, Vol. 29, no. 3
Simmel, George (1978) Philosophy of Money, Routledge
Rubin Irene (1988) New Direction in Bidegting Theory, SUNY
Rubin Irene (1990) Budgeting Theroy and Budegting practice : How good the Fit? Public Adminsitartion Review, Vol. 50 No. 2. March-April
Wildavsky, Aron (1986) Budgeting: a comparative Theroy of budegetary Process, New Brunswick New Jersy
Wehner, Joachim (2010) Legislatutes and the Bidget process: The myth of Fisical Control, Palgrave.

دیپلۆماسیی پەرلەمانی

پێشەکی

ئەمڕۆ دونیا لە هەموو ساتێکی تر لەبارترە بۆ دیپلۆماسیی پەرلەمانی. چیدی پەرلەمان تەنها جێگای کێشە ناوخۆییەکان نییە، چونکە لە سەردەمی جیهانگەریدا، هەموو وڵاتێك، هەرێمێك، گەورە بێت یان بچووك، لە چەندین ئاست و بواری جیاوازدا بە دونیاوە بەستراوەتەوە. ئەمە پەرلەمانەکانی دونیا

ناچار دەکات کە نەك تەنها ناوخۆ، بەڵکو هاوشان بیر لە جیهانیش بکەنەوە. لە کاتێکدا کە ئابووریی هیچ وڵاتێك دابڕاو نییە لە دونیا، بە هۆی گەشەی تەکنەلۆجیاوە زانیاری هەموو سنوورەکان دەبەزێنێت، شمەك و کاڵا لەگەڵ مرۆڤدا بەردەوام لە جووڵەدان، ئەمانە هەموو ڕەهەندی یاسایی و سیاسی و کۆمەڵایەتییان هەیە کە پەرلەمان ناچار دەکەن مامەڵەی لەگەڵدا بکات. سەرباری هەموو ئەمانە، چیدی ئەو ئارگومێنتە جێگای قبوڵکردن نییە کە بڕوای وەهابوو کە دیپلۆماسییەت دەبێت لە دەرەوەی فەزای دیموکراسی بێت. جێگای باسە، کەرتی بەرپرس لە دیپلۆماسیی هەرێم هەتا ئێستا لە دەرەوەی فەزای دیموکراسییە.

دیپلۆماسیی پەرلەمانی بریتییە لە هێنانەئارای ڕایەڵەیەك لە پەیوەندی لەگەڵ پەرلەمانەکانی تری دونیادا. چونکە پەرلەمان بە نزیکبوونەوەی لە پەرلەمان، لە کاتێکدا هاوشێوەیی سیستەمی کە ئاسانکاری دەکات، لە هەمان کاتدا هەردوو لا لە ئاستی جیاوازدا پێی تۆکمە دەبن. هەموو پەرلەمانێك لە پەرلەمانێکی تر جیاوازە، بەڵام هەریەکە و کەناڵی خۆی هەیە بۆ پەیوەندیکردن، هەروەها بۆ لەیەکترنزیکبوونەوە، وەك دروستکردنی گرووپی دۆستایەتی، گرووپی بواری هاوبەش، هەروەها ڕاستەوخۆ پەیوەست بە دیپلۆماسیی دەزگاییەوە، یان دیپلۆماسیی ئینستیتوشن. ئەمەش هۆکاری سەرەکیی تەرخانکردنی کاتێکی زۆرە بۆ پەرلەمان و پەرلەمانتاران لە کاتی سەردانەکاندا.

پەرلەمانی کوردستان پێویستی بەم دەروازەیە هەیە بۆ پەیوەندیی ڕاستەخۆ بە دونیاوە.

سەرباری هەموو ئەمانە، زۆربەی بوارەکانی ژیان هەتا دێت زیاتر گەردوونگەرایی دەبن، وەك نرخی کاڵا، ژینگە، ماف، کۆچ و زۆری تر؛ بۆیە ئاسان نییە بۆ هیچ دەزگایەك کە دابڕاو بێت لە دونیا، هەرچەندە هەوڵ بدات دابڕاو بێت، ناچار دەکرێت بە پەیوەندی.

شان بە شانی پەرلەمان، بواری جێبەجێکردن (ئێکسەکیوتیڤ) یان حکومەت گرنگە، بە تایبەت وەزارەتی دەرەوە. ئەگەر خیتابی ئێمە لەگەڵ پەرلەماندا

خیتابی دوو دەزگای هاوبەشە، ئەوا لەگەڵ حکومەتدا، پەیوەندیی نێوان یاساداڕێژەر و جێبەجێکەرە. بەڵام لێرەدا گرنگ سیاسەتی وڵاتە. وەزارەتی دەرەوە جێگای جێبەجێکردنی سیاسەتی وڵاتێکە لە دەرەوە بۆ بەرژەوەندیی وڵاتەکەی. لێرەدا کۆمەڵێك خیتابی هاوبەشی جیهانی هەن، لەگەڵ هەندێك خیتابی تایبەت بە هەر وڵاتێك. خیتابی دیموکراسی کە پەرلەمان ڕۆڵی سەرەکیی پیادەکردنی تێدا دەبینێت، خیتابی دیموکراسیکردن کە بریتییە لە پرۆسەی بونیادنانی دیموکراسی کە پەرلەمان ڕۆڵێکی کاریگەری تێدا دەبینێت، دەکرێت بواری سەرەکی بێت.

هەر بڕیارێك کە ببێتە هۆکاری ئەوەی کە وڵات لە دەرەوەی سنوورەکەی کارێکی گەورە بکات، ئەوا دەبێت پەرلەمان ڕێگا بدات بە حکومەت بۆ ئەوەی ئەو کارە بکات. لێرەوە زەمینە دەسازێت بۆ پەیوەندیی خەڵك و خەڵك. لەبەر ئەوەی مەحاڵە خەڵك هەمووی بەیەك بگەن، ئەوا دەبێت کەناڵی جیاواز هەبێت بۆ گەیشتنی خەڵك بە یەکتر، وەك کەلتوور، هونەر، کەلەپوور، مێژوو، مەعریفە و زۆر بواری تر.

خەڵکی کورد خەڵکێکی نائامادەن لە دونیادا. ئامادەیی کورد لە دونیادا ئامادەییە وەك تراژیدیا. بەڵام هێشتا ئەم تراژیدیایە نەبووەتە هۆکاری دروستکردنی فشار لەسەر داڕشتنی سیاسەت. یان بەربەستێکی ئەخلاقیی وەك هۆڵۆکۆست.

دونیا لە گۆڕاندایە، دیپلۆماسییەت لە گۆڕاندایە، دۆخی کوردیش لە گۆڕاندایە.

پاشخان

پەرلەمان وەك ئەکتەرێك لە سیاسەتی دەرەوەی وڵاتان، ڕەنگە دیاردەیەکی هێندە نوێ نەبێت. بەڵام چەمکی دیپلۆماسیی پەرلەمانی چەمکێکی نوێیە. چەند هۆکارێك وەها دەکەن کە پەرلەمان و پەرلەمانتار و سەرۆکایەتیی پەرلەمان ڕۆڵی دیپلۆماسییان ببینن، لەوانە، گۆڕانی دۆخی دونیا و دۆخی سیاسەت لە دونیادا، گۆڕینی ئامرازەکانی پەیوەندیکردن، تەکنەلۆجیا، گۆڕانی دیپلۆماسی و دۆخی دەوڵەت، لەگەڵ گۆڕانی پرسەکان. ئەگەر ئەمانە پاڵنەری

گشتی بن لە دونیادا بۆ هاتنەئارا و گەشەی دیپلۆماسیی پەرلەمانی، ئەوا دۆخی کورد لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پاڵنەرێکی تری تایبەتە بۆ گرنگیدان بە دیپلۆماسیی پەرلەمانی.
بۆ ئەوەی پەرلەمانی کوردستان بتوانێت ببێتە ئەکتەرێکی دیپلۆماسی، چ وەك دەزگا، چ وەك سەرۆك، چ وەك ئەندام پەرلەمان و لیژنە، دەبێت کاری دیپلۆماسیی پەرلەمانی بکەن. هەستان بە کاری لەم جۆرە پێویستی بە تێگەیشتنی دۆخی دونیا و ڕێساکانی دیپلۆماسیی پەرلەمانی هەیە. چونکە دیپلۆماسیی پەرلەمانی جودایە لە دیپلۆماسیی باو یان دیپلۆماسیی دەوڵەتی.

پاشخانێکی گشتی

گەر لە نەخشەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بنوارین، بە شێوەیەکی فەرمی، کوردی تێدا نابینین. ئەم دیارنەمانەی کورد هاوتەریبە لەگەڵ کۆمەڵێك دیاردەی تردا.
یەکەم، کۆتایی سیستەمی ئیمپراتۆری؛ لە پاش دۆڕانی عوسمانییەکان لە جەنگی یەکەمی جیهاندا، ئیتر ئیمپراتۆرییەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کۆتاییان هات و دەروازەی کردەوە بۆ هاتنی ڕۆژئاوا لە شێوازی کۆلۆنیالیزمدا بۆ ناوچەکە، کە پاشان جۆرێکی تری لە ڕێکخستنی هێنایە ئاراوە کە جودا بوو لە ڕێکخستنی ئیمپراتۆری.
دووەم، سەرهەڵدانی شێوازێکی ڕێکخستنی نوێ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە سیستەمی دەوڵەت-نەتەوەیە، یان بە کورتی، دەوڵەت. دەوڵەت وەك پێکهاتەیەکی مۆدێرن لە پاش جەنگی یەکەمی جیهان گەیشتە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لە ڕاستیدا جەنگی یەکەمی جیهان وەك ساتەوەختی تەشەنەکردن و بڵاوبوونەوەی مۆدێرنە بە دونیادا دەبینرێت.
سێیەم، دەوڵەت لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر مۆدێلی دەوڵەت-نەتەوە دروست کراوە، بەڵام چونکە نەتەوە وەك پێکهاتەیەکی تری مۆدێرن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوونی نەبووە، ئەوا ئەرکی دەوڵەت بووە کە نەتەوە بۆ خۆی دروست بکات لەپێناو باشتر بەڕێوەچوونیدا. ئەم دوو پرۆسەیە،

دروستکردنی دەوڵەت و دروستکردنی نەتەوە، لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست شکستخواردوو بوو.

چوارەم، کورد کە نەبووە بە خاوەن دەوڵەت، ئەوا لەمیانەی پرۆسەی هەر دەوڵەتێك بۆ نەتەوەی دەوڵەتی، هەوڵی تواندنەوە و سڕینەوەی دراوە. دەرئەنجام کورد بووە بە گەلێك کە دەبێت لەمیانەی پرۆسەی گەشەی دەوڵەت لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بوونی نەمێنێت. دەرئەنجامی ئەمە ئامادەنەبوونی کورد بووە لەسەر ئاستی دیپلۆماسیی دەوڵەتی. بۆیە جێگەی سەرسووڕمان نییە کە زۆربەی پەیوەندییەکانی کورد لە ڕابوردوودا پەیوەندیی نهێنی بووە.

ئەمە مێژوویەکی پڕ لە ئازار و ناسۆرییە کە کورد لە سەدەی ڕابوردوودا لە گشت پارچەکانی کوردستان بە دەستیەوە ناڵاندوویەتی. بۆیە دەتوانین بڵێین کورد ئەو گەلەیە کە لەمیانەی گەشەی دەوڵەت-نەتەوەیی مۆدێرن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەبوو بوونی بسڕرێتەوە و لە بۆتەقەی هەر دەوڵەتێکدا ببێتە بەشێك لە نەتەوەی ئەو دەوڵەتە. دیارە لێرەدا مۆدێلی دەوڵەتی دروستبوو مۆدێلێکی نادیموکراسی، تاکانەیی و دژەجیاواز بووە. ئەمەش هێندەی تر دۆخی کوردی سەخت کردووە بەوەی کە نەتوانێت وەك خۆی بمێنێتەوە و داکۆکی لە بوونی خۆی بکات لە دونیادا. ئەوەی هێندەی تر ئەم دۆخەی ئاڵۆز کردووە، بوونی دەوڵەتە وەك تاکە یەکەی ددانپێدانراو لەمیانەی سیستەمی نێودەوڵەتیدا.

بنەڕەتی دەوڵەت دەگەڕێتەوە بۆ ڕێککەوتنی وێستفیلیا.

لە بەرواری 24ی ئۆکتۆبەری ساڵی 1648دا جەنگی وێستفیلیا لە شاری پراگەوە دەستی پێ کرد، کاتێك سێ کاتۆلیك بە تاوانی ئەوەی دژ بە ئازادیی ئایینی هەڵسوکەوتیان کردوە، لە لایەن پرۆتسانەکانەوە گیران و پاش دادگاییکردنیان، لە پەنجەرەی باڵەخانەیەکەوە فڕێ درانە خوارەوە، ئەم ڕووداوە بوو بە هۆی هەڵگیرسانی جەنگێکی سی ساڵە لە نێوان پرۆتسانت و کاتۆلیك لە ئەورووپا.

لە ئەنجامی ڕێککەوتنی وێستفیلیا، کۆمەڵێك خەسڵەت هاتنە ئاراوە، لەوانە، سەروەری بەسەر خاك و وڵاتدا، ددانان بە یەکتردا، ڕێزگرتنی سنوور، دەستوەرنەدان لە کاروباری ناوخۆی یەکتر. ئەم خەسڵەتانەیە وەها دەکات کە

سیستەمی ئەمڕۆ بە سیستەمی وێستفیلیایی بناسرێت. هەموو ئەم خەسڵەتانە، کە پاشان بوون بە خەسڵەتی سیستەمی نێودەوڵەتی، لە قازانجی کورددا نەبوون، بە جۆرێك، ئازادی بە دەوڵەتانی خاوەن سەروەری دەدەن بە ئارەزووی خۆیان مامەڵە لەگەڵ خەڵکانی ناو سنووری وڵاتەکەیاندا بکەن. هەرچەندە پاش جەنگی دووەمی جیهان کۆمەڵێك نۆرم هاتنە ئاراوە وەك مافی مرۆڤ، بەڵام لە ڕووی پراکتیکەوە هێندە بەهێز نەبوو کە ڕێگر بێت لە ڕووداوی قاتوقڕی و جینۆساید. ئەمڕۆ ئەم سیستەمە بە کۆمەڵێك هۆکار، کە هەندێکیان گەردوونین و زۆرێکیان ناوچەیین، لە ساتەوەختی وەرچەرخانیدایە.

بەم پێیە، کورد لە سەدەی ڕابوردوودا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا خەڵکێکی نادیار بووە، هەوڵی سڕینەوەی دراوە بەوەی لە ناو بۆتەقەی دەوڵەتانی جیاوازدا بکرێنە خەڵکێکی تر. یان ئەوەی کە پێی دەوترێت تواندنەوە، ئەسیمیلەیشن. ئەم دۆخە بە هەموو شێوەیەك ڕێگر بووە لە سەرهەڵدانی هەر جۆرە پەیوەندییەکی دیپلۆماسی. بەڵکو خەسڵەتی سەرەکیی پەیوەندیی کورد لەگەڵ دەوڵەتانی سەردەستدا پەیوەندیی جەنگ بووە، نەك دیپلۆماسی، لە هەمان کاتدا، لە ناو سیستەمی نێودەوڵەتیدا بە نهێنی و بە لاوازی پەیوەندیی دروست کردووە و بۆ ئامانجی تایبەت لە لایەن زلهێزەکانەوە بەکار براوە، بە تایبەت لە ساڵانی درێژی شەڕی سارددا. لە ئەنجامدا، کورد ئەکتەرێکی خاوەن ئەجیندا نەبووە، بەڵکو زیاتر وەك پرۆکسی و ئامرازی هاوسەنگردنی هێز و کارتی فشار بەکار براوە. زۆر جار کورد کاتێك تووشی نائومیدی بووە لەم دۆخە، پەنای بردووەتە بەر ڕاڤەی ئەخلاقی و گلەیی لەسەر بنەمای ئەخلاق. دەبێت کورد لەم بوارەوە خۆی لە هەڵسەنگاندنی ئەخلاقی دوور بگرێت، چونکە هاوکاریی ناکات بۆ باشترتێگەیشتن لە دۆخەکە.

ئەم دۆخە لە ڕووی دەروونییەوە کاریگەریی زۆری لەسەر تاکی کورد بەجێ هێشتووە، بەوەی خۆی وەك مرۆڤێك ببینێت کە بواری ئامادەبوونی نییە لە دونیا، بێدۆستە و هەموو هێزەکانی تر تەنها بەکاری دەبەن. یەکێك لە دەرکەوتە ڕەمزییەکانی ئەم دیاردانە، پرسی نەبوونی ڕێککەوتن یان ئیمزایە لە نێوان کورد و لایەنەکانی تردا. بە مانایەکی تر، نافەرمیبوونی کورد لە

ئاستی دیپلۆماسی لە دونیادا. بەمەش زەمینە ساز بووە هەتا کورد لە ڕێگای دەزگا سیخوڕی و نهێنییەکانەوە مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت، لە ئەنجامدا لە بواری دیپلۆماسیدا بێئەزموون و لاواز بێت.

دەتوانین لەم پاشخانە سەرەوە کۆمەڵێك دەرئەنجام بە دەست بهێنین:

یەکەم: کورد قەیرانی هەیە لەگەڵ سیستەمی نێودەوڵەتیی سەدەی بیستدا. ئەمڕۆ ئەم سیستەمە هەتا دێت زیاتر و زیاتر بە هۆکاری جیاواز درز و کەلەبەری زۆری تێ دەکەوێت. ئێستا ساتی قۆستنەوەی ئەم دەرفەتەیە. لە دونیادا شێوازێکی تر لە دیپلۆماسی لە سەرهەڵداندایە کە پێی دەڵێن دیپلۆماسیی نوێ، کورد دەتوانێت سوودی لێ ببینێت. بەپێی ئەندرا گاراد، دیپلۆماسیی کۆن شێوازی هاوپەیمانێتییە لە نێوان وڵاتێك یان چەند وڵاتێکدا دژ بە وڵاتێکی تر. بەڵام دیپلۆماسیی نوێ زیاتر گەردوونی یان نیمچەگەردوونییە. بەو مانایە، لە دیپلۆماسیی نوێدا وڵاتان زیاتر لەسەر چەمکێك یان بەهایەك یان ئامانجێك ڕێك دەکەون. بۆ نموونە، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا جەنگی دژەتیرۆر. ناوی جەنگێك لەسەر بنەمای بەهایەك کە گەردوونییە و هەروەها بەهایەکی مرۆڤایەتییە.

دووەم، کورد لە ڕێگای سیستەمی دەوڵەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە هەوڵی شاردنەوە و سڕینەوەی دراوە، ئەرکی کوردە بە هەموو ئەو شێوازانەی کە لە توانایدایە، هەوڵی ئامادەبوون دەرکەوتنی لە دونیادا بدات. بە ڕێگای جیاواز و بە سوودبینین لە وەرچەرخانی مۆدی دیپلۆماسی. ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پڕە لە دیاردەی خراپ و نەریتی دواکەوتوو، دەرفەتە بۆ کورد ئەگەر بتوانێت پێچەوانەی ئەو دیاردە و نەریتانە بێت.

سێیەم: کورد دەبێت بە شێوازی نوێ خۆی ڕێك بخات هەتا بتوانێت بەشێك بێت لە دیپلۆماسییەتی نوێ لە دونیادا. دەبێت پێکهاتەیەك بێت کە جودا بێت لە کەلتووری دەوڵەتداری و دەوڵەتنەداری لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. بۆ خۆت باش بە، دونیاش لەگەڵتدا باش دەبێت. بتوانە بە شێوەیەکی مرۆڤانەی سەردەمییانە حکومڕانیی خۆت بکە، دەتوانیت لە دونیای مرۆڤایەتیی سەردەمدا

جێگای خۆت بکەیتەوە. بۆیە دەبێت ستراتیژی کورد بریتی بێت لە جێهێشتنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ڕووی بەها و نۆرم و شێوازی حوکمڕانییەوە.

میتۆدی توێژینەوەکە

توێژینەوەکەی من لەسەر دوو هێڵ دەڕوات یەکەمیان ئەکادیمییە کە ئامانجی تێگەیشتنێکی بێلایەنانەی قووڵی فرەڕەهەندە، لە هەمان کاتدا بە ئامانجی دارشتنی پۆلەسی نووسراوە. ئەوەی ئێمە ئامانجمانە، ئەوەیە کە چۆن ڕێنماییەك بۆ پیادەکردنی ئەم کێڵگەیە بهێنینە ئاراوە کە لە هەمان کاتدا بیرمان فراوان بکات و هاوکارمان بێت بۆ ئەزموونکردن. وەك توێژینەوە ئەکادیمییەکان دەریان خستووە، لە بواری دیپلۆماسیدا پەیوەندییەکی ئۆرگانیی پتەو لە نێوان کاری تیۆری و پراکتیکدا هەیە کە هەردوو یەکتر دەوڵەمەند دەکەن، بە وتەی ڕایمۆند کۆهن، دیپلۆماسی بزوێنەر یان مەکینەی کاری نێودەوڵەتییە، بە مانای ئەو جێگایەی کە زۆرترین کاری سەرەکیی تێدا بە ڕێوە دەچێت. بۆیە دەبێت ببێتە جێگای بایەخی توێژەرانی بواری دەوڵەت و جەخت لەسەر هەمان پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان. هەروەها کارەکانی پاوڵ شارپ جەختی لەسەر دەکەنەوە. ئەوەی جێگای سەرنجە، ئەوەیە کە کەلتووری دیپلۆماسیی کوردی بە دەست هەژارییەکی بێئەندازە خراپەوە دەناڵێنێت. دیپلۆماسی هێشتا وەك جۆرێك لە هەڵسوکەوت و جلپۆشین بیری لێ دەکرێتەوە، لەبری ئەوەی شێوازێك بێت بۆ پەیوەندی، جۆرێك بێت لە سیاسەتکردن، ڕێگایەك بێت بۆ دەوڵەتداری، شێوازێك بێت بۆ ئامادەبوون لە دونیادا، بیرکردنەوە بێت لە ڕەهەندە جۆراوجۆرەکانی خود.

لە ڕاستیدا دیپلۆماسی شێوازێکی سەرەکییە بۆ ناسینی خۆت. هیچ پێکهاتەیەك ناتوانێت دیپلۆماسیی کارایانە بەکار ببات ئەگەر نەزانێت خۆی کێیە، پێگەی لە دونیادا چییە، خواست و خەونەکانی چین، هەروەها ڕێگرەکانی کامانەن. بەدەزگاییکردنی دیپلۆماسی لە ڕێگای پەرلەمانەوە بە هەبوونی یەکەیەکی، هەرچەندە بچووك، بەڵام کاریگەر بۆ چاودێریکردنی هەڵسوکەوتەکان و هەوڵدان بۆ تیۆریزەکردنیان بە مەبەستی باشترکردنیان. هەروەها بە

سوودبینین لە ئەدەبیاتی دەوڵەمەندی دونیا لەم بواردا، لەگەڵ ئەزموونی گەلان و کەسان.

دۆخی کورد و گرنگی دیپلۆماسیی پەرلەمانی

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە ساتەوەختێکی ئاڵۆز و هەستیاردا دەڕوات. ئەو نیزامەی کە لە پاش داڕووخانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانییەوە هاتە ئاراوە، لە زۆر ئاستدا لە قەیراندایە. ئەم قەیرانی نیزامە دەرفەت و مەترسیی بۆ کورد لە ناوچەکەدا دروست کردووە.

کاتێك کە لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا قەیران دەبێت، ئەم قەیرانە لە ئەنجامی دروستبوونی بۆشایی دەسەڵاتەوە دێتە ئاراوە. کاتێك بۆشایی لە دەسەڵاتدا دروست دەبێت، ئەوا هێزە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکان ئەو بۆشاییە وەك مەترسی و دەرفەت لێك دەدەنەوە: مەترسی بەوەی ئەگەر لایەنێکی تر پڕی بکاتەوە، ئەوا هاوسەنگی تێك دەچێت، دەرفەت بەوەی کە لایەنێك بتوانێت بە سوودی خۆی ئەو بۆشاییە پڕ بکاتەوە و پێگە و جێگەی خۆی پتەوتر بکات و لە ئەنجامدا بەهێزتر بێت. لە ئەنجامی ئەم دۆخەدا، کاتێك کە بۆشایی دروست دەبێت، ئەوا هەموو هێزەکان دێن و هەوڵ دەدەن ئەو بۆشاییە بە سوودی خۆیان پڕ بکەنەوە.

ئەمەش وەها دەکات کە پڕکردنەوەی بۆشایی کارێکی هێندە ئاسان نەبێت. زۆر جار بۆشایی لەبری ئەوەی پڕ بکرێتەوە، دەبێتە گۆڕەپانی ململانێی هێزەکان، بە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ. بە هۆی جیهانگەرییەوە ئەم بۆشایی دروستبوون و هەوڵی پڕکردنەوە و دروستبوونی ململانێ تەنها تایبەت نییە بە یەك پانتایی سەر گۆی زەوی، بەڵکو هەموو گۆی زەویی گرتووەتەوە، بەڵام بە یەکسانی نا. ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە زۆر جێگای تری دونیا زیاتر جێگای ململانێیە، چونکە لە لایەك دەوڵەمەندە و لە لایەکی تر هیچ هێزێکی گەورەی وەهای تێدا نییە کە تێیدا باڵادەست بێت و ڕێگر بێت لە هاتنی هێزەکانی تر.

ئەم دۆخە تایبەتە لە کاتێکدا کە دیپلۆماسییەت قورس و لاواز دەکات، لە هەمان کاتدا بژاردەی زۆرتر و بایەخی زیاتر لە لایەن هێزەکانی ترەوە

فەراهەم دەکات. کورد لە هەناوی ئەم ئاڵۆزی و ململانێ و هەوڵی هاوسەنگی و قەیرانانەدایە.
لێرەدا جێگای خۆیەتی ئاماژە بۆ کۆمەڵێك خەسڵەتی گشتیی جیۆپۆلەتێکی کوردی بکەین، کە کاریگەرییان هەیە لەسەر بەرجەستەکردنی دەرفەت و هەروەها دروستکردنی بەربەست.
یەکەم، لە کاتێکدا دونیا دێتە ناوچەکە، کورد ناتوانێت بە ئاسان لە دونیادا ئامادە بێت. ئەمە بەربەستێکی سەختە.
دووەم، چونکە دەوڵەت ئەکتەری سەرەکیی سیاسەتی نێودەوڵەتییە و کورد بێدەوڵەتە، ئەوا کورد ناتوانێت هێندە لە دیپلۆماسیی تەقلیدی سوودمەند بێت. بۆیە لەپێناوی ئامادەبوون لە دونیادا، دەبێت پەنا بباتە بەر دیپلۆماسییە ناتەقلیدییەکان.
سێیەم، کوردستان لە سەرزەمینێکی دوور لە دەریادایە کە لە زمانی ئابووری و جوگرافیدا پێی دەڵێن لاندلۆك، ئەم دوورییە لە دەریاوە وەهای کردووە کە پەیوەندیکردن بە دونیاوە ئەگەر لە ڕێگەی ئاسمانییەوە نەبێت، مەحاڵ بێت. ئەوەش ڕوونە کە دەوڵەت نەك خاوەنی سەروەرییە بەسەر خاکەکەیدا، بەڵکو خاوەن سەروەرییە بەسەر ئاسمانیشدا.
ئەمانە وەها دەکەن کە دیپلۆماسی بۆ کورد ئامرازێکی جیاواز بێت: ببێتە هونەری بڕین و زاڵبوون بەسەر سنوورەکاندا. هەروەها گۆڕینی تەوقی جوگرافیا.

دیپلۆماسی چییە؟

دیپلۆماسییەت کاری دەوڵەتە بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت لە نێو کایەی دەوڵەتاندا و لە بەرژەوەندیی دەوڵەت. ئەم ڕستەیە کۆمەڵێك نهێنی لە خۆیدا پەنهان دەکات. یەکەم، جۆری پەیوەندیی نێودەوڵەتی، دووەم، سروشتی دەوڵەت و سێیەم، بژاردەکانی دەوڵەت. دیدی هەرە بڵاو ئەوەیە کە دەوڵەتان لە دونیادا لە ململانێدان، یان کێبڕکێ دەکەن بۆ دابینکردنی بەرژەوەندی و ئاسایشیان. لە هەمان کاتدا دۆخی نێودەوڵەتی دۆخێکی پشێوییە. پەیوەندیی نێودەوڵەتی لە پشێویدایە، چونکە لەسەر هێز بونیادنراوە و هێزیش بریتییە لە پێکەوەگرێدانی

کۆمەڵێك بنەما کە ناتوانرێت بۆ هەمیشە لەسەر یەك ڕەوت بهێڵرێنەوە. بۆیە لە ئەنجامدا هەمیشە هەڵکشان و داکشان هەیە لە توانا و پێگەی هێزەکاندا. ئەم ناسەقامگیرییە بنەمای پشێوییە. دیپلۆماسی شێوازی مەدەنی و ئاشتییانە و هونەرییە بۆ بەڕێوەبردنی ئەم ململانێیە لە هەناوی ئەم پشێوییەدا. دیارە لە هەناوی ئەم پشێوی و ململانێیەدا سنوورێك هەیە بۆ دیپلۆماسییەت و هونەری دیپلۆماسی، چونکە دیپلۆماسی ناتوانێت بەسەر هەموو گرفت و کێشەکانی ناو ئەم پشێوییەدا زاڵ ببێت. بۆیە کاتێك دیپلۆماسی لە توانایدا نابێت کێشەکان چارەسەر بکات، ئەوا شەڕ یان بەکارهێنانی فشار و زەبر جێگای دەگرێتەوە.

لێرەدا دەبێت چەند بنەمایەکی گشتی دابڕێژین:

یەکەم، هیچ وڵاتێك یان لایەنێك ناتوانێت بە تەنها و دابراو لە ئەوانی تر بژی. لە مێژوودا زۆر وڵات بە هۆکاری ئایدەلۆژیی جیاواز هەوڵی ئەمەیان داوە، بۆ نموونە، ئەلبانیای سەردەمی ئەنوەر خواجە، پورتوگالی سەردەمی سالازە و ئایرلەندای پاش سەربەخۆیی لە سەردەمی دیڤیلێرادا. بەڵام سەرئەنجامی هەموو ئەم هەوڵانە تراژیدیا بووە، چونکە ئەم وڵاتانە نەك سەربەخۆ نەبوون، بەڵکو لە ئەنجامی ئەم هەوڵەیاندا هەژار و لاواز و پەراوێزخراو بوون. بۆیە هیچ وڵاتێك ناتوانێت لە دونیا داببڕێت. لە ڕاستیدا، دابڕانی وڵاتێك لە دونیا وەك جۆرێك لە سزا بەکار دەهێنرێت کە بە ئابڵۆقە ناسراوە. کاتێك وڵاتێك دەچێتە خانەی دژایەتیی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی یان سیستەمی نێودەوڵەتیی باو، وەك کۆریای باکوور و ئێران، ئەوا لە ئەنجامدا دەکەونە ژێر ئابڵۆقە و تووشی قەیران و کێشە دەبن.

دووەم، ئەگەر هەموو وڵاتێك ناچارە بە پەیوەندی، ئەوا جۆری پەیوەندیی هەر وڵاتێك لەسەر پێگە و جوگرافیا و توانا و هێزی ئەو وەڵاتە وەستاوە. بەڵام توانا و هێز لەسەر زۆر بنەمای وەك دانیشتوان، سەرچاوە، ئابووری، پێشکەوتوویی و دواکەوتوویی و ئەندامێتی لە یەکە و یەکێتی و زۆر لایەنی تردا وەستاوە. بۆیە وڵاتان هەرچەندە لە ڕووی سەروەری و نوێنەرایەتییەوە تا ڕادەیەك یەکسانن، بەڵام لە ڕووی پێگە و قورسایی و توانایانەوە یەکسان نین.

سێیەم، کاتێك وڵاتانی دونیا لە ململانێدان، ئەوا هەوڵ دەدەن سوود لە قەیرانی وڵاتانی تر ببینن، بەوەی بەرژەوەندیی خۆیانی لێ بە دەست بهێنن. ئەمەش وەها دەکات کە قەیرانی ناوخۆیی کۆمەڵێك وڵات جێگای گرنگی و بایەخی زیاتر بێت لە قەیرانی ناوخۆیی هەندێك وڵاتی تر. بۆ نموونە، کێشەی کورد لە عێراق زیاتر جێگای بایەخی کۆمەڵگای نێودەوڵەتییە لەبەر پێگەی عێراق و یاریی نوخبەی عێراقی لە ناوچەکەدا. لە ڕووی جیۆپۆلەتیکییەوە، عێراق بۆ ئەوە دروست کراوە کە هاوسەنگییەك لە نێوان ئێران و تورکیا و ناوچەی کەنداودا بهێنێتە ئاراوە، چونکە توانا و پێگەی ئەوەی هەیە. بەڵام کاتێك عێراق بە ئاڕاستەی جەمسەرێك لە جەمسەرەکانی ململانێی جیهاندا دەشکێتەوە، بۆ نموونە، نزیکبوونەوە لە سۆڤییەت، کە لە کۆتایی پەنجاکانەوە دەست پێ دەکات، ئیتر کورد دەبێتە ئەو ئەکتەرەی کە سوودی لێ دەبینرێت بۆ فشار و سنووردارکردنی توانای عێراق. لێرەوە دیپلۆماسیی نادەوڵەتی دەست پێ دەکات، کە سەرەتا لە پەیوەندیی نافەرمیی لاوازەوە، پاشان بۆ پەیوەندیی نافەرمیی نهێنی، ئینجا بۆ هاوکاری. لە کەیسی کورد و ئەمەریکادا ئەم پەیوەندییە بە هیچ شێوەیەك ئاشکرا نەکرا هەتا ڕووخانی یەکێتیی سۆڤییەت. ئەمە پرسی دیپلۆماسیی نادەوڵەتی ئاڵۆز دەکات، چونکە ئەم جۆرە دیپلۆماسییە بۆ ئەوە بەکار ناهێنرێت کە کۆتایی بە دەوڵەت بهێنێت بەڵکو دیپلۆماسیی نادەوڵەتی لە زۆر جاردا جۆرێکە لە دیپلۆماسی لە هەناوی ململانێی نێودەوڵەتیدا.

چوارەم، کاتێك دیپلۆماسی و دەوڵەت هێندە پێکەوەگرێدراون، ئەوا هەر گۆڕانکارییەك بەسەر دەوڵەتدا ڕاستەوخۆ کاریگەریی هەیە لەسەر جۆری دیپلۆماسی. لێرەوە پرسی جیهانگەری و تاکجەمسەری و کاریگەری لەسەر دەوڵەت دێتە ئاراوە. ئەگەر جیهانگەری بریتی بێت لە بوونی گۆی زەوی بە یەك یەکە، کە وڵاتان تێیدا نیشتەجێن و ناچارن ڕۆڵی تێدا بگێڕن، ئەوا دەوڵەت دەبێت گۆڕانکاری بەسەر خۆیدا بهێنێت بۆ ئەم پرسە. یەکێك لەم گۆڕانکارییانە کرانەوەیە. کرانەوە بۆ دەوڵەت کارێکی سەختە، چونکە لە هەناویدا جیاواز هەیە کە ئەوانیش بە ڕووی دونیادا دەکرێنەوە، لە ئەنجامدا

پرسی کرانەوە دەبێتە شمشێرێکی دوو دەم. لە لایەك بە ئامانجی ئەوەیە بەسەر دونیادا بکرێتەوە و لێی سوودمەند بێت، لە لایەك ترەوە لە ناوەوە ناچار دەبێت گۆڕانکاری بەسەر خۆیدا بهێنێت، چونکە مەرج نییە هەموو پێکهاتەکانی ڕازی بن بە پێگەیان. ئەمەشە پاڵنەری دوو دیاردەی سەرنجڕاکێشن لە دونیادا لە سەردەمی جیهانگەریدا: یەکەم دیاردەی لامەرکەزی، چ لە شێوەی فیدراڵی یان هەر شێوازێکی تردا، لە هەمان کاتدا سەرهەڵدانی یەکە بان دەوڵەتییەکانی وەك یەکێتیی ئەورووپا، نافتا، ئاسیانیك، ئۆراسیا و چەندین یەکەی تر.
ئەم جۆرە دیپلۆماسییە زیاتر دیپلۆماسیی مۆدێرنە. ئێمە لە هەمان کاتدا دیپلۆماسی پێش- مۆدێرنمان هەیە کە خەسڵەتەکانی جودان، بەڵام بنەمایەکن بۆ ئەم خەسڵەتانەی ئەمڕۆ. دیپلۆماسیی دەوڵەتی لە ڕێگای دیپلۆماتکارە فەرمییەکان و کەناڵە دیارەکانی دیپلۆماسییەوە دەکرێت، وەك باڵوێزخانە و کونسوڵگەری و نوێنەرایەتییەکان. ئەم شێوازە لەگەڵ گۆڕانی دونیادا لە ڕووبەڕووبوونەوەی قەیرانی گەورەدایە، کە هەتا دێت زیاتر بە کەڵکی سەدەی بیستویەك نایەت. کورد لە سەردەمی دیپلۆماسیی دەوڵەتدا پەراوێز و لاواز بوو. ئامرازەکانی کورد لەم سەردەمەدا بریتی بوون لە ئازار و نەهامەتییەکانی. میتۆدەکەیشی بریتی بوو لەوەی چۆن ببێتە مایەی سەرنج لە ڕێگای ئاوارەبوون و ئەنفال و کیمیاباران و کۆڕەوەوە. ئەم قۆناغە زیاتر قۆناغی بەزەییە کە بە گشتی دۆخێکی کاتییە، لەمیانەی سیستەمی نێودەوڵەتیدا. زیاتر پشت بە ڕۆڵی میدیا دەبەستێت، لە کاتێکدا میدیای ئەمڕۆ ناتوانێت بە هیچ جۆرێك بۆ ماوەیەکی زۆر لەسەر هیچ کێشەیەك بە شێوەیەکی دراماتیکی بەردەوام بێت. دەتوانین بە بەکاربردنی میتۆدی بەرخۆری یان کۆنسیومەر لە سەردەمی سەرمایەداریدا لەم بە باشی دیاردەیە تێ بگەین.
دیارە دەتوانرێت سەرمایەگوزاری لەسەر تراژیدیاکان بکرێت، بەڵام ئەمە پێویستی بە کاری گەورە هەیە. دەکرێت نموونەی هۆڵۆکۆستی جوولەکە و جینۆسایدی ئەرمەن وەك مۆدێل وەربگیرێن کە چۆن دەتوانرێت تراژیدیای نەتەوەیەك لە یادەوەریی دونیادا بە زیندوویی بهێڵرێتەوە. یان وەك لە

نموونەی ئیسرائیلدا ببێتە بەشێك لە نۆرمی ئەخلاقی نێودەوڵەتی. دیارە ئارگومێنتێك هەیە بۆ پێگەی ئەخلاق لە پەیوەندیی نێودەوڵەتیدا، کە گوایە هەندێك وڵات تەنها چاکەی خۆیان ناوێت، بەڵکو چاکەی ئەوانی تریشیان دەوێت، ئەمە زیاتر دیدێکی ئایدیالیستیکە. ئەگەر ئەمەریکا بە نموونە وەربگرین، دیدی ویلسن بەم شێوەیە ئەژمار دەکرێت، هەروەها لای قوتابخانەی ترادیشیۆنیش ئەم ئارگومێنتە بە هێند وەردەگیرێت، لە کاتێکدا لای ڕیالیستەکان هێندە جێگای بایەخ نییە.

دیدێکی تر بۆ دیپلۆماسی بریتییە لە دیدی جیهانی. ئەم دیدە ئەوە لەبەرچاو دەگرێت کە هەتا دێت دونیا تێك دەئاڵێت و دەوڵەت دەبێتە دەزگایەکی بێتوانا لە بینینی ڕۆڵی نوێنەرایەتی، بەڵکو دونیا یان جیهان خۆی وەك یەك یەکە لە گەشەدایە کە مۆدی تایبەتی خۆی هەیە بۆ پەیوەندیکردن. ئایا دەوڵەت چیی بەسەر دێت، ڕۆڵی نامێنێت یان لاواز دەبێت یان دەگۆڕێت؟

گیۆرگ سۆرنسون لە کتێبی *وەرچەرخانی دەوڵەت*دا باس لە ئەفسانەی پاشەکشێ دەکات، کە پێی وایە ڕۆڵی دەوڵەت گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، نەك لاواز یان بەهێز بووبێت. بەڵام لەمیانەی ئەم گۆڕانکارییانەدا بوار بۆ ئەکتەرە نادەوڵەتییەکان و حکومەتە دیفاکتۆکان و دەزگا جیهانییەکان ڕەخساوە هەتا ڕۆڵی زیاتر ببینن. بە مانایەکی تر، دەوڵەت هەموو سەروەرییەکەی جارانی لە دەستدا نییە، چونکە دونیا هێندە لێکدابڕاو نییە. ئەمە بە مانای لاوازیی دەوڵەت نایەت هێندەی بە مانای ڕۆڵی نوێی دەوڵەت دێت لە دونیایەکی جیاوازدا. دەرئەنجامی ئەمە ئەوەیە کە پێی دەوترێت دیپلۆماسیی نادەوڵەتی لە دوو ئاستدا بواری ڕەخساندووە، لە ئاستی بان-دەوڵەت و لە ئاستی خوار دەوڵەت.

ئەم بوارە هێندە وەك دۆخێکی تێپەر دەبینرا، هێندە وەك وەرچەرخانێکی یەکجارەکی نەدەبینرا. بۆیە ئێستا قسەی زیاتر لەسەر هاتنەئارای دۆخی پاش-گلۆبالیستە کە لە کاتێکدا ددان بە ڕۆڵی گرنگیی دەوڵەت و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا دەنرێت، لە هەمان کاتدا جەخت لەسەر گۆڕانی بارودۆخەکە دەکاتەوە کە هەردوو دەوڵەت و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان تێیدا دەگوزەرێن.

دۆخی نوێ بریتییە لە دۆخێك كە تێیدا دەوڵەت و پێكهاتەكانی تری نادەوڵەتی و بان-دەوڵەتی چالاكانە ڕۆڵی خۆیان دەبینن لە دارشتنی ڕەهەندە كۆمەلایەتی و سیاسی و ئابوورییەكاندا. ئەمە لە ئاستی گشتی و گەردوونیدا.

بەلام ئەوەی زیاتر گرنگە كە جەختی لەسەر بكرێتەوە، دۆخی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستە لە ڕووی دەوڵەت و سیستەمی ناوچەییەوە كە بوار دەڕەخسێنێت بۆ ڕۆڵێكی كاریگەرتری حكومەتی هەرێم و پەرلەمانی كوردستان. زۆربەی دەوڵەتانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست دەچنە خانەی دەوڵەتی شكستخواردووەوە، بەو مانایەی جۆرە دەوڵەتێكن كە ناتوانن بە ئەركە دەوڵەتدارییەكانیان هەستن بەرامبەر بە خەڵك و خاكەكەیان. بە ئاستێك، كە لە ڕاستیدا سیستەمی دەوڵەت لە ناوچەكەدا لە داڕووخاندایە. ئەوەی ئەمڕۆ دەبینرێت، ئەوەیە كۆمەڵە ناوەندێك لە سەرهەڵداندان: ئێران، سعودیە، توركیا، ئیسرائیل، كە لە هەوڵی ئەوەدان چۆن قووڵایی ستراتیژییان فراوان بكەن. لەمیانەی ململانێی ئەم ناوەندانەدا هەموو ئامرازێك بەكار دەبرێت. هەر یەك لەم ناوەندانە بە شێوازی جیاواز لەگەڵ كورددا لە پەیوەندیدان و بەهێزی و لاوازییان كاریگەریی لەسەر كورد هەیە. ئەم ململانێی ناوەندانە دۆخێكی ناسەقامگیری گشتیی هێناوەتە ئاراوە لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست. لە نێو ئەم ناسەقامگیرییەدا كورد دەتوانێت دەربكەوێت، ئەگەر بزانێت چۆن لەگەڵ نۆرمەكانی دونیادا تەبا بێت، چۆن ئامانجی خۆی و ئامانجی هێزە گەردوونییەكان لەیەك نزیك بكاتەوە، هەروەها چۆن بە شێوازی نوێ دیپلۆماسی بكات. لە سەرووی هەموویەوە، چۆن بە شێوازێكی سەردەمی مۆدێرن حكومڕانیی بواری سیاسی و ئابووریی خۆی بكات.

دیپلۆماسی وەك هەر بوارێكی تر، بوار و ئامرازی خۆی هەیە. بەم پێیە، هەر ئامرازێك وەها بكات كە دوو وڵات یان زیاتر بەیەك بگەن، ئەوا ئەو ئامرازە دەبێتە ئامرازێكی دیپلۆماسی. بۆیە هەمیشە لەگەڵ دیپلۆماسییەتدا ناوی تر دەبیستین، بۆ نموونە دیپلۆماسیی وزە، دیپلۆماسیی كەلتوور، دیپلۆماسیی زانست، دیپلۆماسیی سەربازی یان لە دۆخی كوردیدا دیپلۆماسیی پێشمەرگە... بەم پێیە، دەشێت هەموو شتێك ببێتە ئامرازی دیپلۆماسی ئەگەر بتوانرێت

بکرێتە کاڵای گوازراوە لە نێوان دوو وڵات یان زیاتر، بە ئاستێکی وەها کە ئەو دوو وڵاتە یان زیاتر ناچار بکات کە جۆرێك لە نزیکایەتی و تێکەڵبوون و هاوبەرژەوەندی لە نێوانیاندا بێتە ئاراوە. لێرەوە بوارەکە گەشە دەکات بۆ بوارەکانی تر، وەك پاراستنی ئاسایشی یەکتر و مۆرکردنی ڕێککەوتننامە. هەروەها فاکتەرێکی تر کە پاڵنەرە بۆ چالاکبوونی دەزگایەکی لۆکاڵیی وەك پەرلەمان لە ئاستی نێودەوڵەتیدا، بریتییە لە کاڵبوونەوەی ئەو سنوورەی دەوڵەتی تەقلیدی لە نێوان دەرەوە و ناوەوەدا. بە جۆرێك، بە هەندێك شێواز دەرەوە و ناوەوە لە دونیای ئەمڕۆدا نەماوە. دیارە ئەگەر هێزێکی وەك ئەمەریکا وەك ئیمپراتۆرییەتێکی جیهانی تەماشا بکەین، ئەوا چیدی شتێکی تر نەماوە بە ناوی دەرەوە، وەك نێگری و هارت لە کتێبی *ئیمپایەر* (ئیمپراتۆرییەت)دا باسی دەکەن. ئەمڕۆ هەموو لۆکاڵێك دەخوازێت بە تامی لۆکاڵی خۆی لە دونیادا ئاما دەبێت بۆ ئەوەی ببێتە خاڵێکی دیار لەسەر نەخشەی جیهان و سوودمەند بێت لە گەشە و هاتوچۆی ئابووری لە سەر گۆی زەوی.

بۆچی دیپلۆماسی گرنگە؟

دیپلۆماسی لەگەڵ شەڕدا دوو ئامرازی دەست هەموو هێز و لایەنێکن بۆ گەیشتنە ئامانجەکانیان. کەواتە دیپلۆماسی ئەڵتەرناتیڤی شەڕە. کورد گەلێکە دوو جۆر شەڕی کردووە، شەڕێك بۆ مافەکانی لەگەڵ شەڕێك کە بەسەریدا سەپێنراوە، هەروەها شەڕی ناوخۆش! شەڕ لە دۆخی کورددا ئەو ئامرازە خوازراوە نییە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی، بەڵکو ئامانجێکی ناچارییە.

بەڵام دیپلۆماسییش ئاسان نییە. نەیارانی کورد حەز دەکەن هەمیشە ئامرازی کورد شەڕ بێت نەك دیپلۆماسی، چونکە شەڕ لە زۆربەی کاتدا بۆ کورد جەنگێکی ناهاوتا دەبێت، چونکە کورد بەشێك نییە لە سیستەمی نێودەوڵەتی تا بە ئاسانی ناتوانێت ڕەوایەتیی شەڕ و ئامرازەکانی جەنگی دەست بکەوێت.

بۆیە، وەك چۆن جەنگ ئامرازی بونیادنانی دەوڵەت بووە لە مێژوودا، بە هەمان شێوە، دیپلۆماسییش ئامرازی بونیادنانی دەوڵەتە وەك چارلس تیللی لە

مێژووی ئەورووپادا پێمان دەڵێت: بە تایبەت لە تێزی شەڕ دەوڵەت دروست دەکات و دەوڵەت شەڕ دەکات، چونکە جەنگ پێویستی بە هەوڵ و ڕێکخستن و ڕاهێنان و یەکبوون و بونیادی هێز و سیستەم هەیە، لە ئەنجامدا بنەماکانی دەوڵەتدارییی لەگەڵ خۆیدا هێناوەتە ئاراوە، بە تایبەت ئەگەر بووبێتە مایەی مۆنۆپۆلکردنی توندوتیژی، کە بنەما سەرەکییەکەی دەوڵەتە بە پێناسە بەناوبانگەکەی کۆمەڵناسی ئەڵمانی، ماکس ڤیبەر. کورد ئەگەر جەنگ مایەی ماڵوێرانییە بۆی، ئەوا دەبێت هێندەی جەنگ بایەخ بە بواری دیپلۆماسی بدات.

لە هەمان کاتدا، لە ڕوویەکی ترەوە دیپلۆماسی فێربوونی چۆنێتیی پەیوەندیکردنە بە دونیاوە بە ئامانجی سوودبینین. دیپلۆماسیی کوردی لە ڕێگای چالاکبوونی زیاتر و فرەکردنی کەناڵەکانییەوە دەتوانێت ئەزموون کەڵەکە بکات لەپێناو بەدەزگاییکردن و نیشتمانیکردنی ئەم بوارەدا. دیپلۆماسیی پەرلەمانی بوارێکە کە کورد وەك گەلێك و خاوەن کێشەیەك بە دونیاوە دەبەستێتەوە، ئەوەش لە ڕوانگەیەکی پڕ داینامیکی سەردەمییانەوە.

جگە لە ڕۆڵی نوێنەرایەتی و داکۆکی و ناساندن و بونیادی، پەیوەندیی دیپلۆماسی گەلێك ڕۆڵی تری هەیە و لەگەڵ گۆڕانی دونیادا هەتا دێت ڕۆڵ و بواری تری نوێی دێتە سەر. لە ڕاستیدا یەکێك لە پێناسە باوەکانی دیپلۆماسی بریتییە لە ئیدارەدانی گۆڕان یان گۆڕانکاری. لە دونیای ئەمڕۆدا شتەکان بە خێرایی ڕوو دەدەن، بە خێرایی دەگەن و بە خێرایی دەڕۆن. لە هەناوی ئەم خێراییەدا ئەگەر دەستوبرد و چوست و چالاك نەتوانیت ئامانجی خۆت بپێکیت، ئەوا هەر زوو دەستبەتاڵ دەبیت. ئیدارەکردنی گۆڕان لە دونیای ئەمڕۆدا ڕەنگە قورسترین کار بێت، چونکە هیچ ڕووداوێك نییە لە جێگایەکی دونیا ڕوو بدات، دابڕاو لە جێگاکانی تر. بەم پێیە، هیچ ڕووداوێك نییە کە بەرژەوەندیی زلهێزە جیهانییەکان و هێزە کاریگەرە ناوچەییەکانی تێدا نەبێت، یان هەوڵ نەدرێت لە لای ئەوانەوە بەکار ببرێت. چونکە بە هۆی گەشەی تەکنەلۆجیاوە، هەم ڕووداوەکان دابڕاو نین و هەم بەکاربردنیان.

بەم پێیە دیپلۆماسی، یەکەم پرۆسەیە، دووەم، پەیوەندیگەرایی سیاسییانەیە، سێیەم، ئاسانە. ئەم فرەڕەهەندی و فرەئاستییەی دیپلۆماسییە لە ئەمڕۆدا وایزمان ناوی دەنێت دیپلۆماسیی پۆلیلاترالیزم یان فرەلایەنی.

دیپلۆماسیی پەرلەمانی چۆن بەرجەستە دەبێت؟

یەکەم لە ئاستی دەزگادا، پەرلەمان دەتوانێت لە دیپلۆماسیی پەرلەمانیدا بەشدار بێت لە ڕێگای واژۆکردنی ڕێککەوتن و بڕیارە نێودەوڵەتییەکان. هەروەها پەرلەمان دەتوانێت لە ڕێگای ئامرازەکانی خۆیەوە وەك پرسیارکردن، بوونی لیژنەی تایبەت بە بواری دیپلۆماسیی پەیوەندیی دەرەوە، کە لە کەیسی کورددا دەشێت ڕەوەندی کوردییش بەشێك بێت لێی، هەروەها لە ڕێگای ڕێگەپێدان و ڕێگرییەوە دەتوانن بەشێك بن لە پرۆسەی بەڕێوەچوونی دیپلۆماسی. هەروەها هەندێك بوار هەن کە کاری سەرەکیی پەرلەمانن، وەك بوودجە، داڕشتنی یاسا، چاودێری، دەشێت هەموویان ڕەهەندی دەرەکی و دیپلۆماسییان هەبێت. بۆ نموونە، بوودجە تەنها پرسێکی ناوخۆیی نییە، هەموو ئەو وڵاتانەی کە دەیانەوێت بازرگانی لەگەڵ کوردستاندا بکەن، بە بایەخەوە تەماشای بوودجە و پلانی بوودجە دەکەن؛ چونکە ئابووری و بازرگانی پرسێکی هەرە سەرەکیی نێودەوڵەتانن و باڵوێزخانە و قونسڵگەرییەکان بەشی ئابوورییان یەکێکە لە هەرە بەشە چالاکەکانیان.

دووەم، لە ئاستی دیپلۆماسیدا بە گشتی چوار بوار هەن کە پەرلەمان دەتوانێت کاری دیپلۆماسییان تێدا بکات.

یەکەم، دیپلۆماسیی دوولایەنە. ئامانج لەم جۆرە لە دیپلۆماسی، پەرەدانە بە پەیوەندیی نێوان پەرلەمانی کوردستان و پەرلەمانێکی تر، ئایا پەرلەمانەکەی تر پەرلەمانی هەرێمە یان نیشتمانی. ئەم جۆرە بە گشتی پێی دەوترێت بایلاترالْ. ئەم جۆرە پەیوەندییە کردنەوەی دەرگایە بۆ کورد هەتا لە دۆخی قەیران و ململانێشدا بتوانێت دەریچەیەکی هەبێت. چونکە پەرلەمان بە سروشتی خۆی، لە هەر کوێی دونیا بێت، کۆکەرەوەی جیاوازەکانە، بۆیە هەمیشە دەرفەتی ئەوە دەبێت کە پەیوەندی دروست بکرێت.

دووەم، دیپلۆماسیی مەڵتی-لاتراڵ، یان فرەلایەنی. ئەم جۆرە دیپلۆماسییەتە بریتییە لە دروستکردن و پەرەدان بە پەیوەندیی پەرلەمان بە دەزگا و ناوەندە نێودەوڵەتییەکانەوە، وەك پەرلەمانی ئەورووپا، ناتۆ، هەروەها لەگەڵ ناوەندە پەرلەمانییە جیهانییەکانی وەك ئەنجوومەنی پەرلەمانە نێودەوڵەتییەکان. بە گشتی، ئەم پەیوەندییانە لە لایەن سەرۆکی پەرلەمانەوە بە ڕێوە دەبرێن لەگەڵ بوونی شاندێکی پەرلەمانی لەگەڵیدا. هەروەها لە ئاستی هەرێمیدا کۆبوونەوەی پەرلەمانی هەیە لە ئاستی جیاوازدا؛ بۆ نموونە، کۆنفرانسی سەرۆکی پەرلەمانەکان، یان کۆبوونەوەی لیژنەی پەیوەندییەکانی دەرەوە، بە تایبەت لە هەندێك بواری بان-نیشتمانیدا، وەك: تیرۆر، ئاسایش و مافی مرۆڤ. پێویستییەکی هەنووکەییە کە پەرلەمانی کوردستان ببێتە ئەندامی زۆربەی ڕێکخراوە پەرلەمانییەکانی دونیا. ئەندامێتی دەرفەتی زۆر دروست دەکات بۆ پەیوەندی و هەماهەنگی و گۆڕینەوەی ئەزموون و زانیاری و ڕاهێنان و زۆر بواری تر.

لە ئاستێکی تایبەتدا، پەرلەمانی کوردستان دەتوانێت چەندین گرووپی تایبەت دروست بکات لە ئاستی ناوچەیی و جیهانیدا. بۆ نموونە، گرووپی ئەندام پەرلەمانە کوردستانییەکانی وڵاتانی تر. لە چەندین وڵاتانی دونیا ئەندام پەرلەمانی کورد و کوردستانی هەن، دەتوانرێت گرووپێکی تایبەتیان بۆ دروست بکرێت و دیداری ساڵانەیان لەگەڵدا ئەنجام بدرێت. چونکە لە ڕێگای ئەوانەوە دەتوانرێت پەیوەندی لەگەڵ پەرلەمان و لیژنەکانی ئەو وڵاتانەدا دروست بکرێت. ئەمە سەرباری ئەو تەقیلدە باوەی کە گرووپی هاوڕێیەتی و دۆستایەتیی پەرلەمانی دروست دەکرێت کە ئێستا لە چەند وڵاتێك هەیە. پەرلەمان جگە لە ئاستی دەزگایی، هەروەها دەتوانێت لە ئاستی پرس و قەیرانەکاندا گرووپ و پەیوەندیی هەبێت؛ پرسەکانی وەك وزە، ژینگە، مافەکان، ئاسایش، نەخۆشییەکان، کۆچ و زۆر بواری تر دەتوانرێت پەیوەندی و گرووپی تایبەتیان بۆ دروست بکرێت.

بۆچی پەرلەمانی کوردستان دەبێت لە ڕووی دیپلۆماسییەوە چالاك بێت؟

بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە دەبێت قسە لەسەر دیپلۆماسییەت بکەین، وەك ڕشتەیەکی دەوڵەتی و نێودەوڵەتی، هەروەها چۆن دیپلۆماسییەتی نوێ گەشەی کردووە و بواری بۆ ناوەندێکی ناوچەیی نادەوڵەتی وەك پەرلەمان ڕەخساندووە کە بتوانێت لە ڕووی دیپلۆماسییەوە چالاك بێت. کەواتە ئارگومێنتی ئێمە ئەوەیە کە پەرلەمانی کوردستان، وەك پەرلەمانێکی هەرێمی، بە گۆڕانی شێوازی پەیوەندی و دیپلۆماسی لە جیهاندا، لەگەڵ فرەچەشنبوونی ئەکتەرەکانی دیپلۆماسییەت و شێوازەکانی گوزارەکردن لە دیپلۆماسییەت، نەك هەر دەتوانێت ئەکتەرێکی دیپلۆماسی بێت، بەڵکو لە زۆر ئەکتەرەکانی تر، زەمینەی لەبارترە.

لە هەمان کاتدا ڕەهەندی زۆری نوێ هاتوونەتە ئاراوە کە دەزگای پەرلەمان دەتوانێت پەرەیان پێ بدات لە پتەوکردن و چالاککردنی دیپلۆماسییەکی دەزگایی نیشتمانی، لە ژێر ڕۆشنایی گەشەی بەردەوامی بواری دیپلۆماسی لە سەدەی بیستویەکدا، لەمیانەی گۆڕانکارییە سیستەمی و یەکەیی و ئابووری و تەکنەلۆجی و مەعریفییەکاندا.

پەرلەمان دەبێت چالاك بێت، چونکە هەڵگری کۆمەڵێك بەهایە کە لە ناوەندە دیپلۆماسییەکاندا سەنگی دەداتێ، ئەم بەهایانە وەك: نوێنەرایەتیی خەڵك، دیموکراسی، پێکەوەبوونی جیاوازەکان، ئینکلیوسیڤ.

لە هەمان کاتدا پەرلەمان لە نێو کایەی دیپلۆماسیدا دەستکراوەترە، چونکە ڕاستەوخۆ جێبەجێکەر نییە. ئەم دوورییە بواری زیاتر دەکاتەوە کە بە شێوازێکی هێمنتر و فشاری کەمتر کاری دیپلۆماسی بکرێت.

ئەگەر دیپلۆماسیی دەزگا تایبەتەکان بە کاری دیپلۆماسی تەنها لە هەناوی پەیوەندییەکانی دەرەوە و دەسەڵاتی جێبەجێکردندا دەمێنێتەوە، ئەوا پەرلەمان دەتوانێت لە پاشەوە فشار بکات لە خزمەتی ئەم پرۆسەیەدا.

دەرچوون لە تەوقی جوگرافیا

یەکێکی تر لە ڕەهەندە گرنگەکانی دیپلۆماسی بریتییە لە ڕێگایەك بۆ دەرچوون لە تەوقی جوگرافیا. هەرێمی کوردستان لە جێگایەکی داخراودایە،

هیچ بەندەرێکی لەسەر دەریا نییە. ئەم دۆخە لە زۆر ڕووەوە بووەتە هۆی لاوازیی پێگەی کورد. کورد بە هۆی ئەم دۆخە لاندلۆکە جوگرافییەوە هەمیشە وابەستەیە بە پەیوەندی لەگەڵ یەکێك لە وڵاتانی دراوسێ. لەبەر کۆمەڵێك هۆکار، ئەم جۆرە پەیوەندییە هەتا ئەمڕۆ پەیوەندییەکی ئاسان نەبووە، لە نێوانیاندا ئامانجی هاوبەشی وڵاتانی ئیقلیمی لە بەپەراوێزهێشتنەوەی کورد لە ناوچەکەدا. دیپلۆماسی تەنها ڕێگایە بۆ دەرچوون یان زاڵبوون بەسەر ئەم ڕێگرە گەورەیەدا. بوونی پەیوەندیی دیپلۆماسی بە دوو ڕێگا کاریگەریی لەسەر شکاندنی ئەم تەوقە هەیە.

یەکەم، لە ڕێگای دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ دراوسێکاندا، دووەم لە ڕێگای دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ دەرەوەدا کە کاریگەریی لەسەر چۆنێتیی پەیوەندی لەگەڵ دراوسێکاندا هەیە. هەتا هەرێمی کوردستان پەیوەندیی لەگەڵ دەرەوەدا باش بێت، پەیوەندیی لەگەڵ دراوسێکانیشیدا باشتر دەبێت. بە پێچەوانەوە، هەتا پەیوەندیی لەگەڵ دەرەوەدا خراپ بێت دابڕاو بێت لە دونیای دەرەوە، ئەوا پەیوەندیی لەگەڵ درواسێکانیشیدا لاواز دەبێت. وڵات و هەرێمە لاندلۆکەکان دەبێت هەوڵی دیپلۆماسیی زیاتر و چڕتر بدەن، چونکە دۆخی لاندلۆك، ڕاپۆرتەکانی ئای ئێم ئێف و بانکی نێودەوڵەتی ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە نەبوونی دەروازە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بۆ سەر دەریا، یان بازاڕی جیهانی، کاریگەریی نەرێنیی هەیە لە چۆنێتیی گەشەی دەزگا و سیستەمی حکومڕانی لە وڵاتە داخراوەکاندا.

ڕەهەندێکی تری دیپلۆماسی بریتییە لە ناسنامە. هیچ گەلێك نابێتە خاوەن هیچ جۆرە دیپلۆماسییەکی تۆکمە ئەگەر خاوەن ناسنامەی خۆی نەبێت. ناسنامە بە گشتی دوو ئاستی هەیە، تۆ خۆت کێیت، لە لایەك، ئەوی تر تۆ چۆن دەبینێت. هەروەها تۆ خۆت کێیت لە بەرامبەر ئەویتردا، چەند ئەویتری دراوسێ یان بیانی کاریگەریی هەیە لەسەر ئەوەی تۆ کێ بیت؟ چۆن خۆت دەخوازیت خۆت کێ بێت بەبێ ئەویتر؟ هیچ گەلێك بەبێ ئەویتر بوونی نییە. کەواتە ئایا لە پەیوەندی لەگەڵ ئەویتردا دەبێت چ ڕەفتارێك بگۆڕێت بۆ ئەوەی، ئەوەی دەیخوازێت بە دەستی بهێنێت. ئایا دەبێت هەڵسوکەوت بگۆڕێت،

دەبێت ناسنامە بگۆڕێت؟ ئایا پەیوەندی لەگەڵ ئەویتردا پرۆسەیە، یان دەرفەت؟ بە مانایەکی تر، ئایا پەیوەندیی سەقامگیر بوونی هەیە، یان پەیوەندییەکان هەمیشە لە ناسەقامگیری و هەڵبەزودابەزدان؟
بۆ کورد، دیپلۆماسیی پەرلەمانی کە دیپلۆماسیی گشتی و کەلتووری و نوێ و دەزگایی و نیشتمانی لە خۆی دەگرێت، گرنگترین بوارە کە هاوکاریی دەکات بۆ دەستکردن بە بونیادنانی ناسنامەیەکی تۆکمەی گەردوونیی سەردەم، کە هاوکاری بێت لە هێنانەئارای پەیوەندییەکی دیپلۆماسیی سەردەمییانە. ئەگەر پێناسەی باوی دیپلۆماسیی کەلتووری وەربگرین، ئەوا بریتییە لە گۆڕینەوەی بیر و زانیاری و بەها و سیستەم و کەلەپوور و باوەڕ و لایەنەکانی تری کەلتوور بە ئامانجی بونیادنانی لێکگەیشتنێکی هاوبەش. بەم پێیە، هەموو پێکهاتە ژیارییەکانی خەڵکێك بنەمای پێکەوەگرێدان و لێکگەیشتن و خۆناسینی گەلێکە لەگەڵ گەلێکی تردا. ناسنامەی کورد مێژوو و جێگا و سەربوردە و توانا و ژیاری کورد و کوردستان دیاری دەکەن. گەلان بەپێی دیدی کیسنجەر گیرۆدەی دیرۆك و جێگاکانیانن، ئەرکی دیپلۆماسی ئەوەیە کە لەم قەدەرە ڕزگاریان بکات.

قەیرانەکانی دیپلۆماسیی کوردی

جیۆپۆلەتیکی کوردستان ئاڵۆز و لاوازە. بەشێکی لە جیۆپۆلەتیکی ناتۆدایە، بەشێکی لە جیهانی عەرەبی، بەشێکیشی لە ئێران. دەکرێت هەریەك لەم بەشانە وەك قووڵایی ستراتیژیی هەرێمی کوردستان ببینرێت، ئەمە ئەگەر کوردستان پێگەیەکی بەهێزی هەبێت. بە پێچەوانەوە، ئەگەر کوردستان لاواز بێت، ئەوا هەریەك لەم پارچانەی تری کوردستان وەك فشار بەکار دەهێنرێن. ئێستا ئەم جیۆپۆلەتیکە بە خێرایی دەگۆڕێت. کورد زیاتر و زیاتر دەبنە هێز و ئەکتەر لە ناوچەکەدا. بەڵام هێشتا عەقڵی جیۆپۆلەتیکیی کوردستان لاوازە، هێشتا وێنای هیچ جۆرە یەکبوون و پێکەوەبوونێك نییە. بەڵکو زیاتر ترس و پەرتبوون هەیە. لە کاتێکدا دەرفەتە بۆ بوونی کورد بە هێزێکی تۆکمە و گەورە، لە هەمان کاتدا کورد لە هەموو کەس زیاتر لە خۆی دەترسێت. ئەمە هەموو لەبەر ئەوەی هێشتا تێڕوانین بۆ سیاسەت بە پێوەرەکانی سەدە ناوەندییەکانە.

دیپلۆماسیی کورد لە قەیراندایە. کرۆکی سەرەکیی ئەم قەیرانە پەرتەوازەییە. پەرلەمان دەتوانێت ئەو ناوەندە بێت کە تۆڕێك بۆ ئەم جیاوازانە پێك بهێنێت و لەبری لەیەکترترسان، بیانکاتە بونیادی پێکەوەبوونی هێز. هێشتا لە نێوان هێزە کوردییەکاندا هونەری بەرهەمهێنانی هێزی نیشتمانی نەهاتووەتە ئاراوە. بۆ ئەوەی هێز بەرهەم بهێنرێت، دەبێت سەرجەم توخمەکانی لە وڵاتدا گەشەیان پێ بدرێت. توخمەکانی هێز بریتین لە مێژوو، جوگرافیا، دیموگرافیا، کەلتوور، کە وەك توخمە نەگۆڕەکان دەبینرێن. لە هەمان کاتدا توخمە گۆڕاوەکان بریتین لە توانای ئابووری، توانای تەکنەلۆجی و توانای سەربازی.

دیارە هەریەك لەم توخمانەی هێز بە جودا پەیوەندییان بە دیپلۆماسییەوە هەیە، هەروەها هەموویان پێکەوە، ئەگەر بتوانرێت پێکەوە گرێ بدرێن، ئەوا دەبنە سەرچاوەی هێزی نیشتمانی کە بنەمای هەر پەیوەندییەکی دیپلۆماسییە. دیارە هەریەك لە توخمە پێکهێنەرەکانی هێز بوارێکی ئاڵۆز و گرێ دراوە بە جۆری هەڵسوکەوت و توانای تاك و کۆمەڵی نەتەوەیەك. ئێمە لێرەدا ناتوانین بە جودا باس لە پەیوەندیی کەلتوور و دیپلۆماسی بکەین، هەروەها ناتوانین باس لە وزە و ئابووری و پێگە و باوەڕ بکەین لە پەیوەندیدا بە لەقاڵبدانی دیپلۆماسییەوە. دیارە وەك هەمیشە چەندێك ناسینی ئەم توخمانەی هێزی خود گرنگە، ناسینی توخمەکانی هێزی ئەویتریش هێندە گرنگە، چونکە وەك دەردەکەوێت، دیپلۆماسی کارێکی پەیوەندیگەرایە، بۆیە ناسینی ئەویتر دەبێتە هۆی باشتر پەیوەندیکردن و سوودبینینی هەردوو لا.

سیستەمی ناوچەکە و کورد

ئۆردەر یان ڕێکخستن یەکێکە لە خەسڵەتەکانی سیستەم. کۆمەڵێك وڵات دەتوانن لەسەر بنەمای کۆمەڵێك بەرژەوەندیی هاوبەش جۆرێك لە ئۆردەر ڕێك بخەن کە پێکەوە دەتوانن بۆ یەکتری دەستەبەر بکەن. لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بە تایبەت لە نێوان ئەو وڵاتانەی کە کوردیان بەسەردا دابەش کراوە، نەیارێتیی کورد بووە بە یەکێك لەو بەرژەوەندییە هاوبەشانە کە ئەم وڵاتانە لە نێوان خۆیاندا لەسەری کۆك دەبن. لە ئەنجامدا پێکەوەبوونێك لە

دیپلۆماسیی نەیارێتیی کورد لە نێوان ئەم وڵاتانەدا سەرهەڵدەدات. تێکشکاندنی ئەم ڕێکخستنە ئاسان نییە، کاتێك هەر وڵاتێك بە قازانجی خۆی دەزانێت کە نەیارێتیی کورد بکات. ئەگەرچی لە مێژوودا ڕووی داوە کە وڵاتانی ناوچەکە پشتیوانیی هێزێکی کوردی دەکەن دژ بە وڵاتێکی تری دراوسێ، بەڵام لە ئەنجامدا هەرگیز پشتیوانی نەبووە بۆ گەیشتنی کورد بە ئامانجەکانی، بەڵکو تەنها وەك کارتێکی فشار و دەستکەوتنی دەستکەوتی زیاتر بووە لە نێوان ئەم وڵاتانەدا. ئەم ئۆردەرە ناوچەییە پێودانگی نێودەوڵەتییشی هەیە. هەر وڵاتێك لە دونیادا پرینسیپی سەرەکیی ئەوەیە کە ئایا چۆن بەرژەوەندیی زیاتر بۆ خۆی دابین بکات. لەم ڕوانگەیەوە، کاتێك پشتیوانیی کورد دەکرێت کە بەرژەوەندیی نەیارانی کورد کەمتر بێت یان نەبێت. ئەمە لە پرۆسەی ددانپێدانانی دەوڵەتی کوردیدا، لە ڕووی هایپۆسیستەوە (فەرەزیەتەوە) دێتە ئاراوە. وڵاتێك کاتێك پشتیوانیی دەوڵەتی کوردی دەکات کە ئەو پشتیوانییە زیان بە بەرژەوەندییەکانی نەگەیەنێت لەگەڵ وڵاتانێك کە نەیاری دەوڵەتی کوردین. ئەمە بە تایبەت بۆ وڵاتانی ناوچەکە کە کوردستانیان بەسەردا دابەش کراوە. بە مانایەکی تر، بۆ نموونە، ئەڵمانیا، فەڕەنسا، ئەمەریکا، کاتێك بیانەوێت پشتیوانیی دەوڵەتی کوردی بکەن، بەڵام ئەو پشتیوانییەیان ببێتە هۆی زیانی ئابووری و سیاسی لەگەڵ ئەو وڵاتانەی کە دژ بە دەوڵەتی کوردین (ئەو وڵاتانەی کە کوردیان بەسەردا بەش کراوە) ئەوا هەر زوو پاشەکشێ دەکەن.

چۆن دەتوانین لەم تۆڕی جاجۆڵکەیە دەربچین؟ دیپلۆماسیی پەرلەمانی یەکێکە لەو ڕێگایانە. سیستەمی سیاسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و قەیرانی دەوڵەت لە ناوچەکەدا وەك دەرفەتێکە بۆ پەرلەمان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. هەروەها پەرلەمانی کوردستان وەک پەرلەمانێکی هەرێمی دەزگایەکی دەگمەنە ئەوەی دەگمەنترە، پەرلەمانێکە کە ڕۆڵی ڕاستەقینەی پەرلەمان ببینێت. باشترین پەرلەمان دەکرێت پەرلەمانی وڵاتانی وەك کوێت، لوبنان و ئوردن بن، ئەمە ئەگەر ئیسرائیل و تورکیا بەدەر بگرین لە نەخشەی ناوچەکە، چونکە هەردوو خاوەن پێگە و سیستەم و کەلتووری جیاوازن.

هەروەها ئەم پێوەرە بۆ زۆرێك لە وڵاتانی تری ناوچەکە ڕاستە. بە مانایەکی تر، باڵاترین ئاستی دیموکراسی لە ناوچەکەدا نیمچەدیموکراسییە. نیمچەدیموکراسی ئاستێکی خراپ نییە ئەگەر ڕێگریی لێ نەکرێت و ڕێگەی پێ بدرێت گەشە بە خۆی بدات. چونکە سروشتی پەرلەمان لە ناو کایەی دیموکراسیدا بریتییە لە زیندوێتی. پەرلەمانی زیندوو ئەو پەرلەمانەیە کە لە پەیوەندییەکی ڕاستەقینەدایە لەگەڵ خەڵك و حکومەتدا لەپێناو دابینکردنی پێداویستییە ژیاری و ژیانییەکان بە ئاست و شێوازی باشتر. پەرلەمان ناتوانێت هەبێت ئەگەر دیموکراسی لە ئارادا نەبێت. پەرلەمانی تاك حیزبی و نادیموکراسی هەیە، بەڵام ئەوە پەرلەمان نییە. ئەگەر یەکێك لە ڕۆڵەکانی پەرلەمان قسەکردنە، بەپێی مانا فەرەنسییەکەی وشەکە، ئەوا قسەکردن بوونی نابێت کاتێك ڕای جیاواز و دیدی جیاواز و بەرژەوەندیی جیاواز لە ناو هۆڵی پەرلەماندا وەك نموونەی زیندووی کۆمەڵگا ڕەنگی نەدابێتەوە. دۆخێکی وەها کاتێك دێتە ئاراوە کە ئازادی بەرقەرار بێت و زانیاری لە کۆمەڵگادا بگاتە دەست هەموان. بەڵام سەرباری ئەمانە، پێویستە ڕیکخستن و ڕێکخراوی هەبێت لە شێوەی حیزب یان هەر شێوازێکی تری مۆدێرن کە نوێنەری دید و بەرژەوەندییە جیاوازەکانی کۆمەڵگا بن. هەرچەندە دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە دیموکراسیی حیزبی لە قەیراندایە. پیتەر مایەر لەم بوارەدا هەندێك کاری ناوازەی کردووە. مایەر باس لە دۆخی نێگەتیڤی پارتی سیاسی دەکات لە ناو کایەی سیاسەتدا.

دۆخی ئەمڕۆی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە دۆخی داڕووخانە لە زۆر بواردا، بە تایبەت لە بواری دەوڵەتدا، زەمینە دەڕەخسێنێت بۆ سەرهەڵدانی هێزەکانی ناو کایەی دەوڵەت. دەوڵەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست جۆرە دەوڵەتێکە کە وەك دیوارێك وەها بووە لە نێوان کۆمەڵگا و دونیادا. بە ڕووخانی ئەم دیوارە، کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەرەو ڕووی دونیا دەکرێنەوە. دیارە ئەم کرانەوەیە کرانەوەیەکی نێگەتیڤە، چونکە کرانەوەیەکە لە ئەنجامی شکست و داڕووخان، نەك لە ئەنجامی بەدەستهێنانی توانا و کارابوون.

شکستی دەوڵەت لە عێراق ڕێخۆشکەرە بۆ ئەوەی هەرێمی کوردستان لە ڕێگای پارادیپلۆماسی و پەرلەمانی کوردستان لە ڕێگای دیپلۆماسیی پەرلەمانییەوە زیاتر ئامادەیی و سەنگی خۆیان لە دونیادا بسەپێنن.
ئەم دۆخە ئاڵۆزە، بە تایبەت قسەی زۆر لە بەئەفریقاییبوونی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەیە. بەئەفریقاییبوون یانی بێتوانایی بونیادیی دەوڵەت بۆ گەڕانەوە یان گەیشتن بە دۆخی یان ئاستی دەوڵەت. لێرەوە دەوڵەت لە دەزگایەکی چارەسەرەوە دەبێت بە دەزگایەکی سەرچاوەی قەیران. بەئەفریقاییبوونی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست واتە بوونی توندوتیژی بە مۆد، بە شێوازی هەرە باوی حوکمڕانی ، هەروەها دەرئەنجامی ئەمە بەرهەمهێنانی مرۆڤی بێلانەیە. ئەمڕۆ ئاوارەبوون و بێلانەیی خەسڵەتێکی سەرەکیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە. خەسڵەتێکی تر سەرهەڵدانی گرووپی توندڕەو و توقێنەرە، وەك شێوازی حکومڕانی کە لەسەر هەڵپە و پەلامار و تاڵانی دەژین. ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەك ئەفریقا، هەتا ئێستا جگە لە تاڵانی، هیچ مۆدێلێکی تری سیستەمی ئیدارەی سامانی بە خۆیەوە نەدیوە. ئەمە لە کاتێکدا مەترسییە، چونکە ئێمەش زۆربەی ئەم خەسڵەتانەمان تێدایە، لە هەمانکاتدا دەرفەتە بۆ ئەوەی جودا بین.

دیپلۆماسیی پەرلەمانی چییە؟

دیپلۆماسیی پەرلەمانی وەك دیاردە نوێیە، بەڵام سەرباری ئەوە، مێژوویەکی درێژی هەیە. هەندێك دەیگەڕێننەوە بۆ سەردەمی ڕۆمانەکان. ئەندامانی سێنەتی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانی بە تایبەت هەردوو ڕۆڵی ئاشتیکەر و جاردەری شەڕیان گێڕاوە. ئەمە لە سەردەمی فلیپی پێنجی ماسادۆنی لە ساڵی 205ی پێش زاییندا ڕووی دا. دیپلۆماسیی پەرلەمانی زاراوەیەکی تایبەتی هەیە کە پێی دەوترێت پارلۆماسی. هەندێك لێکۆڵەر کاری دیپلۆماسیی پەرلەمان بەسەر دوو تەوەرەدا دابەش دەکەن: یەکەم لە ناوەوەی وڵات، دووەم لە دەرەوەی وڵات. دیپلۆماسیی پەرلەمانی وەك لە ناوەکەیدا دیارە، بریتییە لە هەستانی

پەرلەمان بە کاری دیپلۆماسی. بۆ ڕەنگرێژکردنی سەرەتایەك بۆ ئەم دیاردەیە، سوود لە توێژینەوەیەکی نۆربێرت گۆتز وەردەگرین.
لای گۆتز زۆر جار دیپلۆماسیی پەرلەمانی وەك ناونیشانێك بەکار دەهێنرێت بۆ کەسێکی سەر بە پەرلەمان کاتێك کارێکی دیپلۆماسی دەکات. بەپێی ڕابی ڕەی، سەرۆکی خانەی دووەمی پەرلەمانی هیندی، دیپلۆماسیی پەرلەمانی دەشێت بە مانای هەستانی ئەندامانی پەرلەمان بە کاری دیپلۆماسی بێت، بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ، وەك دیپلۆمات، یان پەرلەمان بە شێوەیەکی چالاك بەشدار دەبێت لە دارشتنی سیاسەتی دەرەوەدا. لە دۆخی کوردستاندا دەشێت کەسی سەرۆکی پەرلەمان و دەستەی سەرۆکایەتی کاری دیپلۆماسیی ڕۆژانە بکەن، کە ئێستا لە ڕێگای سەردانی نوێنەرانی وڵاتانی ترەوە ڕوو دەدات. بەڵام هاتنی شاند و دیپلۆماتکار بۆ گەیاندنی پەیام یان دەستکەوتنی زانیاری، تەنها یەك لایەنی کاری دیپلۆماسییە. نە پرۆسە دەهێنێتە ئاراوە، نە پێکەوەگرێدان لە ڕێگای پەیوەندیگەرا، نە سیاسەتکردنە بە مانا مۆدێرنەکەی. پەرلەمان لە کوردستان وەك دەزگایەك دەتوانێت و پێویستە کاری دیپلۆماسی بکات، چونکە دیپلۆماسیی گشتی تەنها لە ڕێگای پەرلەمانەوە فەراهەم دەبێت، هەروەها لە دۆخی ئێستای کوردستاندا دیپلۆماسیی دەزگایی، کە بنەمای هێنانەئارای پرۆسەیە لە پەیوەندیی دیپلۆماسیدا، تەنها دەتوانرێت لە ڕێگای پەرلەمانەوە فەراهەم بکرێت. لە لایەکی ترەوە، لەبەر گرنگیی پێگەی پەرلەمان وەك ناوەندێك کە سیمبولە بۆ دەسەڵاتی خەڵك و دیموکراسی و شەرعییەت، چالاکبوونی ئەم دەزگایە دەبێتە هۆی بەخشینی ڕووی دیموکراسیبوون و شەرعیبوون و نوێنەرایەتیکردنی خەڵك، کە لە جوگرافیایەکی سیخناخ بە دیکتاتۆری لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، دیاردەیەکی دەگمەن و سەرنجڕاکێش دەبێت کە لە ئەنجامدا سەرمایەیەکی ڕەمزیی بەهێز دەبێت بۆ کوردستان و هەروەها پشتیوانێکی تۆکمەی دیپلۆماسیی حکومەتی هەرێمی کوردستان دەبێت کە خۆی لە شێوازی پارادیپلۆماسیدا دەبینێتەوە.

یەکێکی تر لە گرنگییەکانی بەشداریی چالاکانەی پەرلەمان لە کاری دیپلۆماسیدا بریتییە لە بوونی دایەلۆگ و لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندیی زیاتر لە لایەنێك پێش بڕیاردان، بۆ ئەم مەبەستە، نموونەی پورتوگال دەهێنرێتەوە.
پاش ڕزگاربوونی لە دیکتاتۆری لە حەفتاکانی سەدەی ڕابوردوودا، پورتوگال ئەو ڕۆژگارە، کە ڕۆژگاری جووتجەمسەریی جەنگی سارد بوو، کەوتە بەردەم دووڕێیانێك: ئایا لایەنی ڕۆژهەڵات هەڵببژێرێت یان ڕۆژئاوا. لایەنگرانی هەردوو لا بەهێز بوون، لە ئەنجامدا پاش دایەلۆگ و لەیەکگەیشتن و لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندیی وڵات، پورتوگال سۆشیال دیموکراسیی هەڵبژارد، کە نە ڕێگایەکی سۆڤییەتی بوو، نە ئەمەریکایی، بەڵکو ڕێگایەکی ئەورووپایی بوو. بەم شێوەیە، وڵات لە دەستی زلهێزەکان دوور خرایەوە کە تەنها مەبەستیان بەرژەوەندیی خۆیانە. بۆ زانیاریی زیاتر، بنواڕە دانیال فیوت.
ئەم نموونەیە پێمان دەڵێت کە بەرژەوەندیی وڵات کاتێك دەتوانرێت لەبەرچاو بگیرێت کە سەرجەم هێزەکانی وڵات تێیدا بەشدار بن و بە بەرژەوەندیی خۆیان بزانن. ئەمە قەیرانێکی قووڵی ترسناکە لە دیپلۆماسیی کوردیدا کە حیزبی کوردی بەدەر لە چوارچێوەی یاسایی و حکومی پەیوەندیی خۆی پێك دەهێنێت، زۆر جاریش تەنها بۆ ئامانجی خۆی، هەروەها بە هۆی تایبەتمەندیی جیۆپۆلەتیکی ناوچەکەوە هەندێك جار دژ بە هێزی تری کوردی. هێشتا حیزبی کوردی حیزبێکی تری کوردی بە مەترسییەکی وجودی دادەنێت بۆ سەر خۆی. ئەمە وای کردووە کە دایەلۆگ وجودی نەبێت، لەیەکگەیشتن و بڕیاری نیشتمانی لە ناو کایەی سیاسیی حیزبی کوردیدا ون بن. ئەم ڕاڕاییە ئاساییشییە، ئەم ترسە لە فەنابوون لە ڕێگای دیپلۆماسیی پەرلەمانییەوە کۆتایی پێ دەهێنرێت بە هاوسەنگیکردن لە نێوان بەها و بەرژەوەندیدا. دیارە حکومەت کەمتر بایەخ بە بەها یۆتۆپی و باڵاکان دەدات، زیاتر سەرقاڵی ئەو کارانەیە کە لە توانایدان. بەڵام پەرلەمان بە سروشتی زیاتر مەیلەو بەها یۆتۆپیاییەکانە. ئەمە زیاتر لەمیانەی چالاککردنی پەرلەمانی وڵاتانی ترەوە کاریگەریی هەیە. ئەم ڕەهەندە بۆ کورد زیدە گرنگە، چونکە دۆخی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پێویستی بە خەیاڵێکی نوێیە دەربارەی ڕۆژهەڵاتی

ناوەڕاست. چونکە ئاشکرایە کە کێشەی کورد لە قاڵبە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چارەسەر نابێت.

سوودەکانی دیپلۆماسیی پەرلەمانی

دیپلۆماسیی پەرلەمانی کۆمەڵێك سوودی هەیە:

یەکەم، بەدەزگاییکردنی کاری دیپلۆماسی. دیپلۆماسی لە ڕێگای دەزگاوە تاکە ڕێگایە هەتا کورد لە گرێکوێرەی دیپلۆماسیی شەخسی ڕزگار بکات. دیپلۆماسیی شەخسی بریتییە لە چالاکبوونی کەسێك لە بواری دیپلۆماسیدا لە ڕێگای کێشەی کوردەوە، بەڵام زۆر جار کێشەی کورد دەچێتە خزمەتی دروستکردنی ئەو شەخسە، نەك بە پێچەوانەوە. هەمیشە پشتبەستن بە دیپلۆماسیی شەخسی بواری دیپلۆماسی بەرتەسك دەکاتەوە؛ پاش نەمانی ئەو شەخسە، بۆشایی و لاوازی دروست دەبێت کە دەبێت جارێکی تر چاوەڕوانی بکرێت هەتا شەخسێکی تر دروست بێتەوە. دەزگا دەتوانێت لە ڕێگای پرۆسەوە، سوود لە توانای کەسەکان ببینێت بەبێ ئەوەی ببێتە دەسکەلای کەسەکان.

دووەم، بەنیشتمانیکردنی دیپلۆماسی. لەبەر هۆکاری مێژوویی و لاوازیی نەتەوەیی بوونی کورد و دروستنەبوونی بیری نیشتمانی بە مانا قووڵەکەی، مەبەستمان لێرەدا پاتریۆتیکە، زۆر جار دیپلۆماسیی کوردی دیپلۆماسیی پێش-مۆدێرنە. دیپلۆماسیی پێش-مۆدێرن نوێنەرایەتیی وڵاتەکەی نەدەکرد لە دەرەوە، بەڵکو نوێنەرایەتیی ئەمیر و پادشاکانی دەکرد.

نوێنەرایەتیکردنی میر یان پادشا، لە سەردەمی کۆندا و نوێنەرایەتیی سەرۆکی حیزب لە دونیای کوردیدا لە زۆر ڕووەوە هاوشێوەن. لە هەردووکیاندا خەڵك و خاکی کوردستان بێنوێنەرە، بوونیان تەنها لە قاڵبی خزمەتی بەرپرسی باڵادایە. ئەم قەیرانە سەرجەم نوێنەرایەتییەکانی حکومەتی هەرێم لە دەرەوە بە دەستیەوە دەناڵێنن. ئەوان دەبێت لەژێر چاودێری پەرلەماندا بن هەتا ببنە نوێنەری نیشتمان و خەڵك.

سێیەم، دیپلۆماسیی پەرلەمانی و دیپلۆماسی نوێ

دیپلۆماسی بە خێرایی شێوازی دەگۆڕێت، بوارەکانی فراوان دەبێت، ئەکتەرەکانی فرەچەشن دەبن. چالاکبوون و گەشەپێدانی دیپلۆماسیی پەرلەمانی هەنگاوێکە بۆ ڕاگەیشتن بەم بەرەوپێشچوونە خێرایانەی دونیای دیپلۆماسی. لە ڕێگای دیپلۆماسیی پەرلەمانییەوە دەتوانرێت سوود لە نەرمبوونەوەی دەسەڵات ببینرێت.

چوارەم، پەرلەمان لە هەر کوێی دونیا ئەمڕۆ لەگەڵ کۆمەڵێك بواردا کار دەکات کە چیدی بواری ناوخۆیی نین. بوارەکانی وەك مافە جیاوازەکان، ژینگە، ئاسایش، وزە، بازرگانی، تەندروستی و خوێندن هەتا دێت زیاتر و زیاتر جیهانی دەبن و گەشە و قەیرانیان لە جێگایەك ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە گەشە و قەیرانیان لە جێگایەکی تر.

پێنجەم، گەشەپێدانی کەلتووری دیپلۆماسی. دیپلۆماسیی پەرلەمانی شەفافترە لە دیپلۆماسیی وەزارتی دەرەوە. وەك دەزانرێت، دیپلۆماسییەت هەمیشە بڕێکی زۆری لە نهێنیدا بە ڕێوە دەچێت. بەڵام دیپلۆماسیی پەرلەمانی ناتوانرێت هێندە بە نهێنی ئەنجام بدرێت. شەفافبوون یارمەتیی دەوڵەمەندبوون و کرانەوەی بۆ ڕەخنە دەدات. لە هەمان کاتدا زەمینە دەسازێنێ بۆ ئەوەی زانیاری بگات و کاری تیۆریی لەسەر بکرێت. ئەمە بە تایبەت بۆ کورد گرنگە، چونکە پێویستی بە بونیادنانی پیاوی دەوڵەت و دیپلۆماتکارە کە بتوانن لە دونیادا لە ئاستی باڵا و بە شێوازی گونجاو داکۆکیی لێ بکەن.

یەکێك لەو ئارگومێنتانەی کە لە ناو لێکۆڵەرەوانی دۆخی سیاسی و یاسایی هەرێمی کوردستاندا باوە، ئارگومێنتی نەبوونی ددانپێدانان یان ناسینەوەی نێودەوڵەتییە بۆ هەرێمی کوردستان. دەبێت هەرێمی کوردستان بە ئاقارێکدا بڕوات کە لە هەوڵی ئەوەدا بێت چۆن ناسینەوە لە ئاستی جیاوازدا بە دەست بهێنێت. ئەم هەوڵانەش وا دەکەن هەرێمی کوردستان بە جۆرێك هەڵسوکەوت بکات کە لە دونیادا مایەی ناسین و ڕێزلێگرتن بێت. هەرچەندە لە ڕووی لۆجیك و ڕاشناڵەوە دەبوو دۆخەکە وەها بوایە، بەڵام ئەفسووس، لە واقیعدا وەها نییە.

پارادیپلۆماسی و پارلۆماسی

پارادیپلۆماسی بە مانای دیپلۆماسیی خوار دیپلۆماسیی فەرمی دێت. ئەم دیاردەیە هاوتەریبە لەگەڵ لامەرکەزیبوونی زۆربەی زۆری وڵاتانی دونیا بە شێوازی جیاواز. ئەم کۆتایی ناوەندگەراییە هۆکاری زۆری لە پشتە، وەك قەیرانی دەوڵەت-نەتەوە، جیهانگیری، هەوڵ بۆ سوودمەندبوون لە ئابووریی جیهانی و شوناس. هاوتەریب لەگەڵ ئەمەدا، دەبینین شارەکانیش بەرەو ئەوە دەڕۆن کە ببنە کاراکتەر یان ئەکتەرێکی دیپلۆماسی. دیارە ئارگومێنتێك لێرەدا هەیە کە لە ڕاستیدا شار وەك یەکەیەکی سەربەخۆ، پێش سیستەمی دەوڵەت، یان پێش وێستفیلیا، وەك یەکەیەکی خاوەن سیاسەتی دەرەوە مامەڵەی کردووە. زۆرێك ڕەچەڵەکی ئەمە دەگێڕنەوە بۆ شارە-دەوڵەتەکانی یونان و پەیوەندیی نێوانیان، هەتا شارەکانی سەردەمی ڕێنێسانس.
لێکۆڵینەوەی فراوانبوونی ڕۆڵی شار لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا لە لایەن دیر-پلویام و میلیسۆن، لە بڵاوکراوەکانی ئینستیتوتی هۆڵەندی بۆ پەیوەندییەکانی دەرەوە.

پارادیپلۆماسیی هەرێم هێشتا لاوازە، چ لە ڕووی ئامادەبوونی لە دونیا، چ لە ڕووی خیتاب و ئاستی نوێنەرایەتیکردنی، جگە لە نوێنەرایەتیی حیزب و لایەنی تایبەت، کۆمەڵێکی زۆر کێشەی هەیە؛ بۆ نموونە، نوێنەرایەتییەکانی حکومەتی هەرێم هێشتا نەیانتوانیوە ڕەوەندی کوردی کۆ بکەنەوە و بیکەنە هێزێکی کارا. لەم بارەوە بێگومان پەرلەمان توانای باشتری دەبێت. لە لایەکی ترەوە، ئایا حکومەتی هەرێم پارادیپلۆماسیی هەیە یان هەوڵی پرۆتۆدیپلۆماسی دەدات؟ پرۆتۆدیپلۆماسی ئەو جۆرە دیپلۆماسییەیە کە لە هەوڵ و کۆششی جیابوونەوەدایە لە وڵاتەکەی. بە بوونی خیتابی دەوڵەتی کوردی، پارادیپلۆماسیی کوردی زیاتر دەبێتە پرۆتۆدیپلۆماسی. پارادیپلۆماسی لەوەدا باشترە لە پرۆتۆدیپلۆماسی کە قەیرانی شەرعییەتی نییە. لەم ڕووەوە دیپلۆماسیی پەرلەمانی بە چالاکبوونی بە هەماهەنگی لەگەڵ پارادیپلۆماسیدا، ڕەهەندی پارادیپلۆماسی پتەوتر دەکات. لە هەمان کاتدا ئەگەر لە پارادیپلۆماسیدا لاوازییەك هەیە، بەوەی هێشتا لە خوار دیپلۆماسیی فەرمییەوەیە، ئەوا بە چالاکتربوونی دەزگاکانی تری ناو حکومەت، پێگەی

پارادیپلۆماسی بەهێزتر دەبێت. لە ئینستیتوتی هۆڵەندی بۆ پەیوەندییەکانی دەرەوە: پارادیپلۆماسی لە جیهاندا لای بە سێ ئاست ئیش دەکات، ئاستی ئابووری بە گشتی، ویلایەتەکانی ئەمەریکا وەك نموونە، ئاستی کەلتووری و خوێندن و زانست و تەکنەلۆجی کە بە گشتی ئاستێکی فرەڕەهەندە، نموونەی وەك ئاستی سێیەم بریتییە لە حکومەتە لاندەرەکانی ئەڵمانیا. لە ئاستی دونیادا باسك و کەتالۆنیا لە ئیسپانیا، فلاندەر لە بەلجیکا و کویبیك لە کەنەدا.

دیارە ڕوونە کە پارادیپلۆماسیی هەرێم دەبێت لە سەرجەم ئەم ئاستانەدا بێت. چونکە پەیوەندیی دیپلۆماسی هەرێم تەنها بۆ ئەوە نییە کە بوارێکی هەرێم بەهێز بکات. هەرێم قەیرانی ئاسایشی هەیە، قەیرانی ئامادەبوون لە دونیادا، قەیرانی سیستەمی ئابووری و پەیوەندیی بازرگانی. بۆیە ئەرکی دیپلۆماسی لە هەرێم تەنها بۆ بوارێك نییە، بەڵکو سەرتاپا پرۆسەی دەوڵەتدارییە. لەم ڕووەوە، هەتا کەناڵی بەشداری و نوێنەرایەتی زیاتر بێت، لە سوودی دۆزی سیاسیی خەڵکی کوردستانە.

دەسەڵاتی نەرم

دەسەڵات لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا بریتی نییە لە هێز، یان توانای ناچارکردن، یان زاڵبوون. ئێمە لە پۆست-ستکراکچراڵیستەکانەوە فێر بووین، بە تایبەت میشێل فۆکۆ، کە دەسەڵات بریتییە لە ڕازیکردنی ئەویتر کە بەبێ هیچ هەستێکی ناڕەزایی یان بەرگری کارێك لە قازانجی تۆ بکات. لێرەوە مەعریفە ڕۆڵێکی گەورە دەبینێت لە فەراهەمبوونی دەسەڵاتدا، بەڵام گرنگتر ئەویترە. مرۆڤێکی تەنها خاوەن دەسەڵات نییە، دەسەڵات کاتێك دێتە ئاراوە کە لە پەیوەندیدا بێت لەگەڵ ئەویتردا. لێرەوە دەتوانین بنەمایەك بۆ دەسەڵاتی نەرم دابڕێژین. لای جۆزیف نای دەسەڵاتی نەرم پشت بە کەلتوور، ئایدیالە سیاسییەکان و پۆلەسی دەبەستێت. لە هەمان کاتدا بۆ هێزێکی وەك کورد دەکرێت وێنا و شوهرەت زیاد بکرێت. مەبەستمان لە شوهرەت ئەوەیە ئایا لە

دونیادا کورد وەك چی ناسراوە، یان هەرێمی کوردستان چۆن ناسراوە. لە هەمان کاتدا، دەسەڵاتی نەرم پشت دەبەستێت بەوەی کە چیت هەیە کە لە دونیادا مایەی سەرنج بێت لای ئەوانیتر؟ لێرەوە هەڵسوکەوتی حکومەتێك لە ناوخۆدا، لەگەڵ هاووڵاتیانیدا، چۆنێتیی دابینکردنی ژیان و ژیار، چۆنێتیی مامەڵەکردن لەگەڵ پێکهاتەکاندا، هەموو ئەمانە دەچنە خانەی دەسەڵاتی نەرمەوە. دەتوانین بڵێین ئەمانە توخمەکانی چیرۆکێکن کە ئەمڕۆ لە دونیادا بڕێکی زۆری سیاسەتی دەرەوە بریتییە لەوەی کە چیرۆکی کێ براوەیە. لە ڕۆژگاری ئێستای ئێمەدا پێشمەرگە پاڵەوانی چیرۆکێکی سەرنجڕاکێشە. ئەمە بنەمای دەسەڵاتی نەرمە. بەڵام قەیرانی دارایی و ئاستی باڵای گەندەڵیمان چیرۆکێکی ناشیرینە. دەبێت لەوە ئاگادار بین ئەوە تەنها ئێمە خۆمان نین کە گێڕەرەوەی چیرۆکەکانی خۆمانین، کاری بەردەوامی میدیای بیستراو و بینراو لە دونیادا بریتییە لە هۆنینەوەی چیرۆك و بڵاوکردنەوەی.

دەرئەنجامەکان

یەکەم: ئەگەر سادەترین پێناسەی دیپلۆماسی بریتییە لە مامەڵەی ئاشتییانەی دەوڵەتان لەگەڵ یەکتردا بۆ بەرەوپێشبردنی بەرژەوەندییەکانیان، ئەوا کورد لە مێژوویدا نە دەوڵەتی هەبووە و نە لە دۆخی ئاشتیدا بووە. بە بەکاربردنی تێبینییەکەی هادلی بول لە کتێبی *کۆمەڵگای پشێوی*دا کە دەڵێت دەبێت دەوڵەتان وەك پێشینەیەك سەرەتا لەسەر هاوبەشییەکان ڕێك بکەون پاشان هەوڵی ئەوە بدەن چۆن زۆرترین دەستکەوتیان دەست بکەوێت، بەم پێیە کاتێك کورد وەك لایەنێکی دەوڵەتی بوونی نەبووە، ئەوا لە هەمان کاتدا وەك لایەك بوونی نەبووە کە لەسەر بەرژەوەندییە هاوبەشەکان ڕێك بکەوێت و پاشان بۆ پەرەپێدانی، گفتوگۆ و دانوستانیان لەسەر بکات.

دووەم: کاتێك کورد بە ئاشکرا و بە فەرمی لە نێو سیستەمی نێودەوڵەتیدا ئامادەیی نەبووە، ئەوا ئەکتەرە کوردەکان پەنایان بۆ جۆرێکی تر لە پەیوەندی بردووە کە پەیوەندیی نافەرمی و نهێنی و ناسراویی شەخسی بووە. ئەمە ئەگەر لە ڕۆژانێکدا ناچاری بووە، ئەوا ئەمڕۆ کۆمەڵێك دەرئەنجامی خراپی لێ

کەوتووەتەوە کە بریتین لە دروستنەبوونی پەیوەندیی سیستەماتیك، بەکاربردنی پەیوەندیی نێودەوڵەتی بۆ ئامانجی تاکەکەسی، نەك ئامانجی نیشتمانی یان نەتەوەیی، بە تەسك ڕوانین لە دونیا لەپێناو کۆمەڵێك ئامانجی شەخسی یان حیزبی. ئەمە هۆکاری نەبوونی دیپلۆماسیی دەوڵەتی و نەبوونی پیاوی دەوڵەتە لە ناو سیاسەتی کوردیدا.

سێیەم: لە سەدەی بیستویەکدا، لە دونیای جیهانگەریدا، سیستەمی نێودەوڵەتی گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە، ڕۆڵی دەوڵەت گۆڕاوە، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە قەیراندایە، کورد چیدی گەلێکی نادیار نییە، بۆیە دەبێت دیپلۆماسیی کوردی سوود لەم دۆخە وەربگرێت و بە شێوازێکی مۆدێرن دیپلۆماسی بکات.

چوارەم، لە دۆخی دونیای ئەمڕۆدا دیپلۆماسی تەنها کاری دیپلۆماتکاران نییە، بەڵکو لە دونیای ئەمڕۆدا سنووری نێوان ناوەوە و دەرەوە وەك جاران نەماوە، دەوڵەت بریتی نییە لە یەکەیەکی سنوورداری داخراو لە دونیای دەرەوە کە تەنها لە ڕێگای دەزگا فەرمییەکانییەوە لەگەڵ دونیادا لە پەیوەندیدا بێت، بەڵکو سنووری نێوان دەرەوە و ناوەوە زۆر کاڵ بووەتەوە. ئەمەش وای کردووە کە دەزگا و ناوەندی تریش لە ڕووی دیپلۆماسیی پەیوەندیی نێودەوڵەتییەوە چالاك بن. لە ئاستی کوردستاندا دەبێت کورد درێخی نەکات لە هەرچی بەکاردبردنی هەر توانا و دەزگایەك بۆ تۆکمەکردنی ئامادەبوونی لە دونیادا.

پێنجەم: یەکێك لە ئەرکەکانی دیپلۆماسییەت ئاسایشە. ئاسایش بریتییە لە داکۆکیکردن لەو جۆرە ژیانەی کە دەخوازیت لە دونیادا بژیت. بە مانایەکی تر، هەوڵدان بۆ ئاسانکاریکردن بۆ ئامادەبوون وەك کوردێك لە دونیادا کە لەگەڵ ئەوانیتردا بە ئاشتی ژیانێکی کوردانە بژی. لێرەوە داکۆکیکردن لە ناسنامە، لە بوون، لە کەلتوور، لە جۆری ژیان، لە سەربەخۆیی... هەموو دەبنە ڕایەڵەی دیپلۆماسی، کە بۆ فەراهەمکردن و داکۆکیکردن لێیان، دەبێت دەزگا و پێکهاتەی جیاواز چالاك بێت.

شەشەم: دیپلۆماسی تەنها بریتی نییە لە داکۆکیکردن، بەڵکو لە هەمان کاتدا بریتییە لە برەوپێدان. ئەوە چ خەسڵەتێك یان پێکهاتەیەك یان بەرژەوەندیی گەلێکە کە دەتوانرێت لە دەرەوە برەوی پێ بدرێت هەتا بە قازانجی ناوەوە

بشکێتەوە؟ لێرەوە بەرژەوەندیی ئابووری بە ڕەهەندە جیاوازەکانیەوە دێتە ئاراوە. بۆ نموونە، دەشێت دیپلۆماسیی وزە یەکێك بێت لەم بوارانە لەگەڵ هەوڵدان بۆ پەرەپێدانی بواری تر.

بۆچی زەمینە لەبارە بۆ چالاکبوونی پەرلەمان لە ڕووی دیپلۆماسییەوە؟

ڕەنگە هۆکارێکی گەورە لە پشت سازانی زەمینە بۆ کاری پەرلەمان لە ڕووی دیپلۆماسییەوە، جیهانگیری بێت. جیهانگیری زیاتر بە مانای تێپەڕاندنی سنوورەکان، ئەوەی جیل دۆلۆز و گواتاری ناوی دەنێن دیتێرۆتیریالیزەیشن.

ئەوەی وای کردووە کە دیاردە و ڕووداوەکان سنوور تێ بپەڕێنن یان سنووردار نەبن، کۆمەڵێك هۆکارە کە ڕەگی لە گەشەی مەعریفە، تەکنەلۆجیا، ئابووری و ژیاردایە. لە ئەنجامی ئەمەدا زۆر شت دەبنە گەردوونی. جاڕی گەردوونیی مافی مرۆڤ، مافی ئافرەت، مافی منداڵ، پاراستنی ژینگە، جووڵەی شمەك، کۆچ، وێنا، خەون، موزیك و زۆر شتی تریش. لە هەمان کاتدا چەندین دیاردەی تریش دەبنە گەردوونی کە زیاتر نێگەتیڤن: وەك تیرۆریزم، مادە هۆشبەرەکان، پارە و بازرگانیکردن بە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤەوە. هەموو ئەم دیاردانە پێویستیان بە یاسایە بۆ ڕێخۆشکردن و هەروەها بۆ ڕێگریلێکردنیان. لێرەوە پەرلەمان چیدی ناتوانێت پەرلەمانێکی لۆکاڵی بێت. دەبێت هەرچەندە لۆکاڵ بێت، لەسەر ڕێتمەکانی سەردەم یاساکانی دابڕێژێت. لە ڕووی دیپلۆماسییەوە بەئاگابوون لەم ڕەهەندە گرنگە.

بۆ نموونە، قەدەغەکردنی سزای لەسێدارەدان لە لایەن یەکێتی ئەورووپاوە گرنگە. جێبەجێکردنی ئەم سزایە یان کاری هاوشێوە دەبێتە هۆکاری ناڕەزاییدەربڕین لە لایەن یەکێتیی ئەورووپاوە. بەڵام ڕێگەگرتن لەسێدارەدان نەك هەر مایەی خۆشحاڵی دەبێت لە لایەن یەکێتی ئەورووپاوە، بەڵکو بە قازانجی کۆمەڵگای کوردییش دەگەڕێتەوە. با مرۆڤ توانای لەناوبردنی گیانی مرۆڤێکی تری نەبێت، گرنگ نییە کە بەهانە چییە. ئەمە بەشێکە لە دیپلۆماسیی ئەخلاقی.

پێشنیازەکان

لەپێناوی کارابوونی زیاتر و باشتر و ئامانجی ڕوونی زیاتر، دەبێت دیپلۆماسیی کوردستان لە کۆمەڵێك بواردا هەنگاوی ڕادیکاڵانەی گەورە بنێت:

یەکەم، دەبێت ناسنامەی کوردستان ڕوون بێت. ئایا دەخوازێت چۆن لە دونیادا ئامادە بێت. ئەمە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بەو وێنایەی کە کوردستان بۆ خۆی هەیەتی. دیارە هەر پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری بە جۆرێکی جیاواز وێنای کوردستان دەکات، ئەوەی دەبێت هەنووکەییانە هەنگاوی بۆ بنرێت، ئەوەیە کە دەبێت لە ڕێگای پەرلەمانەوە هەماهەنگی بکرێت بۆ هێنانەدیی وێنایەکی ڕوون بۆ دروستکردنی دیدگایەکی ڕوونتر. لێرەدا زیاتر مەبەستمان ئەوەیە کە ئەوە چییە ئێمە دەمانەوێت؟ ئەو بەهایانە چین ئێمە سازشیان لەسەر ناکەین؟ پێمان خۆشە و پێمان باشە دونیا چۆن وێنامان بکات؟ ئەمە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە مەسەلەی ناسنامەوە. ئایا ناسنامەی کوردستان چییە؟ کۆمەڵگایەکی پلورالە، لە ناو دونیایەکدا کە توندڕەویی دینی و پاکگەرایی پیوریتانیك هیلاکی کردووە.

دووەم، ئایا ئێمە دەمانەوێت لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چۆن ئامادە بین. بە مانایەکی تر، ئەوە چ ڕۆژهەڵاتێکی ناوەڕاستە کە جێگای ئێمەی تێدا دەبێتەوە، وەك ئەوەی کە خۆمان دەخوازین یان هیوامان وایە. ئەمە قەیرانێکی گەورەیە بەرۆکی ئێمەی گرتووە. ئایا ئەوەی ئێمە دەیخوازین، چۆن کاریگەریی لەسەر ناوچەکە دەبێت، چۆن لە ناوچەکەدا جێگای دەبێتەوە؟ بۆیە دەبێت خیتابێکی ڕوونمان هەبێت دەربارەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و گرێکوێرەکانی. ئەمڕۆ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا قەیرانی دەوڵەت هەیە، قەیرانی دینی تایفی هەیە، قەیرانی شکستی مۆدێرنە هەیە، قەیرانی نەبوونی توانای پێکهاتەکانە بۆ پێکەوەژیان. ئایا بۆ ئاسایشی ئێمە چ جۆرە ڕۆژهەڵاتێکی ناوەڕاست باشە؟ دەبێت ئەوەی داوای دەکەین، لە خۆماندا هەبێت. کاتێك دەڵێین ڕۆژهەڵاتی ناوەراست دەبێت دیموکراسی بێت، دەبێت خۆمان دیموکراسی بین، کاتێك دەڵێین دەبێت لێکبوردەیی و سنگفراوانی و مۆدێرنبوون هەبێت، ئەوا هیچ نەبێت دەبێت خۆشمان ڕێبواری ئەو ڕێگایە بین.

سێیەم، هەموو وڵاتێك لە كاتی تەنگژەدا سێ ڕێگای هەیە بۆ مامەڵەكردن لەگەڵ ئەوانیتردا كە بریتین لە: ترساندن، قبوڵكردن یان ڕازیكردن. ئێمە دەبێت هەریەك لەم میتۆدانە زۆر بە سەلیقەیی و لێهاتوویی و لێزانانەوە بەكار بهێنین. هەریەك لەم میتۆدانە فۆرمیان زۆرە. دیارە بە هەمان شێوە، ئەوانیتر هەوڵ دەدەن ئەم میتۆدانە بە شێوە زۆرەكانی لەگەڵ ئێمەدا بەكار بهێنن. ئێمە دەبێت بۆ هەریەك لەم میتۆدانە ئامادە بین. پەرلەمان دەتوانێت ناوەندی دروستكردنی هێز بێت، لە ئەنجامی كۆكردنەوەی جیاوازەكان و پشتیوانیی جەماوەر، هەتا ڕێگر بێت لە لایەنە نەرێكانی ئەم میتۆدانە.
هەتا كوردستان وەك یەك یەكە دەربكەوێت، هێز و توانای زیاتر دەبێت.

پۆلەسی

یەكەم، كردنی پەرلەمان بە ناوەندێكی دیپلۆماسی بۆ پڕكردنەوەی بۆشایی دیپلۆماسیی نیشتمانی و دەزگایی كوردستانی.

دووەم، فراوانكردنی بواری پێكەوەگرێدانی كوردستان بە دونیاوە بۆ زاڵبوون بەسەر ڕێگرە مرۆیی و سروشتییەكان لە بەردەم گەیشتن بە دونیا.

سێیەم، كردنەوەی دیپلۆماسی بە ڕووی خەڵكدا و كردنی خەڵك بە ئەكتەری دیپلۆماسی.

چوارەم، سوودبینین لە هەموو پێكهاتە ژیارییەكانی كوردستان بۆ دروستكردنی دیپلۆماسی.

پێنجەم، هەوڵدان بۆ ڕاگەیشتن بە دونیای سەردەم و سوودوەرگرتن لە گۆڕانكارییە ڕادیكاڵەكانی بواری جیهانگیری و دەوڵەتداری و تەكنەلۆجیا.

شەشەم، پەرەدان بە كەلتووری دیپلۆماسی بۆ دروستكردنی دیپلۆماتی بەتوانا و پیاوی دەوڵەت.

حەوتەم، چالاكبوونی پەرلەمان كوردستان وەك جێگایەكی جودا لە ڕووی سیستەم و مۆدێلی حكومڕانییەوە لە جێگاكانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست جیا دەكاتەوە. ئەم جودابوونەوەیە ڕێگایەكی گرنگە بۆ دەركەوتن و هاتنەدەرەوە لە جەبری دەرنەكەوتن لە جیۆپۆلەتیكی ناوچەكە.

بیبلۆگرافیا

Cohn Raymond (1999) Putting Diplomatic Studies on the Map Diplomatic Studies
Programme Newsletter For diplomacy: Representation and the study of international
relations International Studies Review 1.1
Tilly, Charles, (1985) “War Making and State Making as Organized Crime” in Peter
Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol, Bringing the State Back In
(Cambridge University Press), pp. 169-191.
Sending OJ, Pouliot V and Neumann IB (2011) The future of diplomacy: Changing
practices, evolving relationships. International Journal 66(3
Pouliot Vincent and Cornut Jérémie)2015 Practice theory and the study of diplomacy:
A research agenda Cooperation and Conflict, Vol. 50(3)
Wiseman G (2004) ‘Polylateralism and new modes of global dialogue. In: Jonsson C
and Langhorne R (eds) Diplomacy: Problems and Issues in Contemporary Diplomacy.
Thousand Oaks, CA: Sage
André Géraud ("Pertinax") (1945) Diplomacy, Old and New, Foreign Affair, Januray

Gilles Deleuze and Felix Guattari2002. A Thousand Plateaus [TP]. London, The
Athlone Press Ltd
Gotz, N. 2005 On the Origins of ‘Parliamentary Diplomacy Scandinavian ‘Bloc
Politics and Delegation Policy in the League of Nations Cooperation and Conflict:
Journal of the Nordic International Studies Association Vol. 40
Daniel Fiott 2011On the Value of Parliamentary Diplomacy Madariaga Paper – Vol. 4,
No. 7 (Apr.,)
Kinninmont Jane (2012) Kuwaits Parliament: An Experiment in Semi-democracy
Middle East and North Africa Programme, August, MENAP BP
https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Middle
%20East/0812bp_kinninmont.pdf
Lecours André (2008) Political Issues of Paradiplomacy: Lessons from the Developed
World Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael, http://
www.kamudiplomasisi.org/pdf/kitaplar/paradiplomacylessonsfromthe.pdf
Rogier van der Pluijm with Jan Melissen (2007) City Diplomacy: The Expanding Role
of Cities in International Politics.. http://www.uclg.org/sites/default/files/

20070400_cdsp_paper_pluijm.pdf